

MAGYAR TUDOMÁNY

Halmi Péter – Csaba László és munkatársaik
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK
OSZTÁLYÁNAK
ÜNNEPI ÖSSZEÁLLÍTÁSA

Hermann István – Sipos András
és munkatársaik
ÉVSZÁZADOS FELADATOK –
MODERN MÓDSZEREK:
LEVÉLTÁRAK A 21. SZÁZADBAN

TARTALOM

BICENTENÁRIUMI ÖSSZEÁLLÍTÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK ÜNNEPI ÖSSZEÁLLÍTÁSA

Vendégszerkesztők: Halmai Péter – Csaba László

Halmai Péter

Az MTA IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályához tartozó tudományterületek
a magyar akadémiai tudományosság szolgálatában 1877

Hamza Gábor

Áttekintés az állam- és jogtudományról a Magyar Tudományos Akadémián
az alapítástól 1946-ig, különös tekintettel a római jog művelőire 1884

Halmai Péter – Csaba László

Globalizáció a 21. században
Bevezetés 1894

Halmai Péter

Globalizáció vagy deglobalizáció? 1898

Csaba László

Globalizáció és közgazdaságtan 1911

Palánkai Tibor

A nemzetközi integráció néhány elméleti irányzata 1920

Bayer József

A deglobalizáció határai 1927

Vékás Lajos

Globalizáció és nemzetközi magánjog 1936

Lamm Vanda

Emberi jogok a globalizálódó világban 1944

Spéder Zsolt

Európa törekény népesedési helyzete a globális világban 1954

TERÜLETI BIZOTTSÁGOK

Csernicskó István – Spenik Sándor

Tízéves a Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács 1967

TUDOMÁNYHÓNAP

Láng Benedek

Bemutatkozik az Akadémia II. Osztálya – az MTA200 októberi programjai 1973

AZ MTA 2025. ÉVI KÖZGYŰLÉSÉN ELHANGZOTT ÜNNEPI BESZÉDEK

Dr. Sulyok Tamás köztársasági elnök beszéde a Magyar Tudományos Akadémia alapításának 200. évfordulóján 1985

Széchenyi István szobrának megkoszorúzása
Elnöki köszöntőbeszéd 1988

A Magyar Tudományos Akadémia alapításának 200. évfordulójára tervezett
köztéri alkotás felavatása
Kollár László, az MTA főtitkára beszéde 1990

Freund Tamás elnöki beszámolója az MTA 199., ünnepi közgyűlésén 1996

TEMATIKUS ÖSSZEÁLLÍTÁS

ÉVSZÁZADOS FELADATOK – MODERN MÓDSZEREK: LEVÉLTÁRAK A 21. SZÁZADBAN

Vendégszerkesztők: Hermann István – Sipos András

Hermann István – Sipos András

Bevezetés 2006

Székelly Iván

Levéltárak, archívumok egy változó korban 2008

Hegedűs István

A mesterséges intelligencia és a levéltári iratok tömeges feldolgozása 2020

Sipos András – Telek Ágnes

Időgép és levéltár: térbeli adatok a levéltárakban és felhasználásuk lehetőségei 2029

Ring Orsolya

Történeti források kiadása a digitális világban – lehetőségek és gyakorlat 2039

Arany Krisztina

Magyar vonatkozású külföldön őrzött levéltári iratok (hungarika) feltárása és gyűjtése 2051

TANULMÁNYOK

Dudits Dénes

A növények kulcsszerepe a globális problémák kezelésében 2062

Egedy Gergely

1867 konzervatív védelme: Asbóth interpretációja 2074

Farkas Ferenc Balázs

Új és újra terjedő trópusi fertőző betegségek lehetősége Európában 2084

MEGEMLÉKEZÉS

Mátyás Csaba

Aki behozta az erdőt az Akadémiára: Solymos Rezső (1929–2019) 2095

KÖNYVSZEMLE

Szűcs Petra

Halmai Péter szerkesztő

Fenntarthatóság a közgazdaság-tudományban

Elméleti alapok, alkalmazások 2099

Beck Judit

Halmai Péter

Európai gazdasági integráció 2102

Szabados Tamás

Vékás Lajos

A nemzetközi magánjog elméleti alapjai 2105

Herger Cs. Eszter

Hamza Gábor szerkesztő

Portrék a Magyar Tudományos Akadémia tagjairól I–III. 2108

BICENTENÁRIUMI ÖSSZEÁLLÍTÁS

A Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának ünnepi összeállítása

Bicentennial Collection of the Economics and Law Section of the Hungarian Academy of Sciences

Vendégszerkesztők: Halmai Péter – Csaba László

Az MTA IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályához tartozó
tudományterületek
a magyar akadémiai tudományosság szolgálatában

The Scientific Fields Belonging to the Economics
and Law Section of the Hungarian Academy of Sciences in the Service
of Hungarian Academic Scholarship

Halmai Péter

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar Közgazdaságtan Tanszék, Budapest;
Nemzeti Köszolgálati Egyetem Nemzetközi és Európai Tanulmányok Kar, Közpénzügyi Tanszék, Budapest;
az MTA IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának elnöke
Halmai.Peter@uni-nke.hu

A Magyar Tudományos Akadémia megalapításának 200. évfordulója egyben az MTA IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya megalakulásának a 60. évfordulója. Az Osztályhoz tartozó tudományterületek természetesen már az Akadémia megalakulásakor jelentős súllyal képviseltették magukat, s mindvégig jelentős szerepet töltek be az Akadémia munkájában. Ám az Osztály jelenlegi formájában éppen hat évtizede jött létre. Az MTA története során annak osztálystruktúrája is változott, fejlődött (Földi 2025).

A Magyar Tudományos Akadémián a kezdetektől (1831-től) 1870-ig hat osztály működött: nyelvtudományi, filozófiai, törvénytudományi, történettudományi, matematikai és természettudományi osztály. Az Akadémia történetének első, csaknem négy évtizedében tehát önálló törvénytudományi osztály működött, amely hűen tükrözte a jogtudomány jelentőségét a megalakult magyar Akadémián.

A Törvénytudományi Osztály jeles tagjai voltak – mások mellett – elsőként Szlemenics Pál, majd Botka Tivadar, Cziráky Antal Mózes, Deák Ferenc, Dósa Elek,

Frank Ignác és Vécsey Tamás jogtudósok. Ugyanakkor már a reformkorban az MTA tagjává választották Fényes Elek statisztikust és közgazdászt, de a kor átfogó közéleti reformerei, Széchenyi István és Wesselényi Miklós egyúttal gazdaságtudományi gondolkodók is voltak. Az Akadémia társadalomtudományokat művelő egyes tagjai tudományos tevékenységükön túl fontos közéleti szerepet, akár miniszteri tisztséget is betöltöttek az elmúlt két évszázadban.¹

1870. május 28-án módosult az MTA osztálystruktúrája. Az Osztályok száma felére, azaz háromra csökkent. A Törvénytudományi Osztály betagozódott a II. sorszámot viselő Bölcsészeti, Társadalmi és Történeti Osztályba (Kónya 1994, 136). A jogászok, a közgazdászok és a statisztikusok ebben a struktúrában a II. (bölcsészeti, társadalom- és történettudományi) Osztályba tartoztak a filozófusokkal és a történetsekkel együtt.

1891. február 23. és 1946. december 18. között az állam- és jogtudományok, a közgazdaság-tudomány és a statisztika a Bölcsészeti, Társadalmi és Történeti Tudományok Osztálya (II. sorszám) keretei között működő Bölcsészeti és társadalmi alosztályon (I. sorszám) belül kerültek elhelyezésre. A másik alosztály Történettudományi alosztály néven működött.

A kiegyezést követő évtizedekből például Grosschmid Béni, Hoffmann Pál, Nagy Ferenc, Plósz Sándor, Szász-Schwarz Gusztáv, Tóth Lőrinc jogtudósok,² Földes Béla, Jankovich Béla, Károlyi Sándor, Kautz Gyula, Keleti Károly, Lónyay Menyhért közgazdászok munkássága igényel kiemelés az MTA-tagok közül. Az Akadémia nemzetközi tekintélyét pedig jól tükrözi, hogy világhírű tudósok, közöttük Rudolf von Gneist, a Nobel-díjas Theodor Mommsen, továbbá Alexis de Tocqueville és Karl Theodor Welcker váltak az Osztályhoz tartozó társadalomtudományi területekről az MTA tiszteleti tagjaivá a jelzett időszakban.

A két világháború közötti korszakból – mások mellett – Angyal Pál, Finkey Ferenc, Gajzágó László, Kuncz Ödön, Marton Géza, Moór Gyula, Schwartz András Bertalan, Szladits Károly és Tomcsányi Móric jogtudósok, Abay-Neubauer Gyula, Balás Károly, Fellner Frigyes, Heller Farkas, Navratil Ákos, Surányi-Unger Tivadar, Theiss Ede és Varga István közgazdászok, továbbá Laky Dezső statisztikus munkássága igényel kiemelés.

A történelem viharai nem kímélték az Akadémia társadalomtudományi területeit sem. Rövid áttekintést igényelnek az elmúlt évszázad előbbiekre illeszkedő, elszomorító példái. A második világháború és az embertelenség áldozatai lettek Fellner Frigyes és Földes Béla közgazdász akadémikusok. 1945 után pedig politikai szem-

¹ A rendszerváltás után pedig két alkalommal is az Osztály jogtudós tagja (Mádl Ferenc, illetve Sólyom László) töltötte be az államfői tisztséget.

² Mindaddig példa nélküli az Akadémián a korábbi tagok életútjának átfogó feldolgozása. Erre vállalkozott Hamza Gábor, aki az Osztály tagjai, s az Osztályhoz tartozó további társadalomtudósok bevonásával valamennyi, e területekhez tartozó akadémikus portréjának megírását tűzte ki célul. E hatalmas munka eredménye immár három kötet (Hamza, szerk. 2021; 2024a; 2024b), s a IV. kötet is várhatóan a közeljövőben megjelenhet.

pontok alapján történő felülvizsgálat alapján számos kiváló akadémikust kizártak az MTA-tagok közül.³ Az MTA 1949. évi, az akkori elnyomó rendszer szempontjai szerinti átalakítása különösen drámai változásokkal járt a társadalomtudományok művelői számára (lásd részletesen Pótó 1994; Zsidi 2023).

A legnagyobb arányt képező változás 1949-ben, az Akadémia akkori elnyomó rendszer általi teljes megszállása idején, a „tanácskozó taggá” történő visszaminősítések révén valósult meg. (E visszaminősítés de facto az érintettek kizárását jelentette az MTA-ból.) 1949-ben például 18 jogtudóst (köztük Eckhart Ferencet, Kolosváry Bálintot, Kuncz Ödönt, Polner Ödönt és Tomcsányi Mórict) minősítettek vissza tanácskozó taggá, s a jogász akadémikusok közül csak öten maradtak az MTA tagjai. E kampány során valamennyi korábbi közgazdász és statisztikus akadémikust visszaminősítettek az MTA-tagok között, köztük Heller Farkast, Kováts Ferencet, Laky Dezsőt, Navratil Ákost, Theiss Edét, Varga Istvánt és másokat. Egyidejűleg új, az akkori rendszer számára elfogadhatónak tekintett tagokat választottak.

A társadalomtudományok művelése – az ideológiai ballasztok és egyéb korlátok – ellenére a legnehezebb időszakokban sem szűnt meg. Az 1949-től létrejött kutatóintézeti rendszerben széles körű társadalomtudományi kutatások is megindultak,⁴ amelyek fokozatosan távolodtak az ideológiától, s különösen az 1960-as évek közepétől egyre inkább a valóságos társadalmi-gazdasági problémák, illetve a nemzetközi tudományosság által is leginkább relevánsnak tekintett témák művelése irányában változtak.

Jól jellemzik e már régen letűnt korszakban működő legkiválóbb tudósok tevékenységét Vékás Lajosnak mesterére, a magánjogász Világhy Miklós akadémikusra emlékező gondolatai: az 1948 utáni tisztogatásokat követően Világhy „és néhány professzortársa működésének köszönhetően jogászgenerációk tanulhatták meg a jog, a törvényesség, az igazságosság és a humánus becsületét egy olyan történelmi korban, amely nem erre nevelt” (Vékás 2021).

1956 forradalmi napjaiban az MTA akkori vezetése a kizárt „tanácskozó” tagok visszavételéről döntött. Erre végül a forradalom idegen erővel történt eltiprása miatt nem kerülhetett sor. Ugyanakkor a forradalmi eseményekben játszott szerepe miatt az egyetemről eltávolított Nizsalovszky Endre akadémikusként nemzetközileg is kiemelkedő kutatási eredményeket ért el a jogtudomány területén, egészen 1976-ban bekövetkezett haláláig. Az akadémiai tagok megválasztása során pedig ismét egyre növekvő szerepet kapott a tudományos kiválóság.

³ Például Surányi-Unger Tivadar közgazdászprofesszort már 1948-ban, Baranyai Lipót közgazdászt, a Magyar Nemzeti Bank korábbi elnökét és Moór Gyula jogászprofesszort, az MTA korábbi elnökét pedig 1949-ben kizárták az MTA tagjainak sorából. Surányi-Unger Tivadar 1973-ban bekövetkezett haláláig a közgazdaság-tudomány nemzetközi élvonalába tartozott.

⁴ Az Állam- és Jogtudományi Intézet 1949-ben jött létre, és 1955-től került az MTA irányítása alá. A Közgazdaságtudományi Intézet 1954 végén alakult meg. A kezdetől fogva önálló (saját igazgatója által vezetett), de 1972-ig „Szociológiai Kutató Csoport” név alatt működő Szociológiai Kutatóintézet 1963-ban jött létre.

Az 1965. májusi közgyűlés által elfogadott határozat alapján az MTA Elnöksége 8/1965. sz. határozatával létrehozta IX. és X. osztályként a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályát, illetve a Föld- és Bányászati Tudományok Osztályát (Földi 2025; Kónya 1994). Az újonnan létrejött IX. Osztály tagjai a II. Osztályból (Társadalmi-történeti Tudományok Osztálya) váltak ki. A kiválás eredményeképpen a II. Osztály elnevezése Filozófiai és Történettudományok Osztálya névre változott. A 8/1965. sz. elnökségi határozat a IX. osztályhoz tartozó tudományágakat eredetileg a következőképpen sorolta fel: közgazdaság-tudomány; ágazati gazdaságtudományok; állam- és jogtudomány; szociológia; demográfia; statisztika.

E tudományágak köre azóta továbbiakkal, közöttük a politikatudománnyal, a multidiszciplináris hadtudománnyal és a nemzetközi tanulmányokkal bővült. Mindez kivételesen összetett, a többi akadémiai osztálynál heterogénebb tudományterületi portfóliót eredményezett.

A Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának – mások mellett – olyan kiváló tudósok voltak az elnökei, mint Eörsi Gyula, Kulcsár Kálmán, Bognár József, Herczeg Géza, majd ismét Kulcsár Kálmán.⁵ Az Osztály küldetése – mint láthattuk – tehát már létrehozásakor sem kizárólag a két névadó tudományterület művelése volt, hanem valójában a társadalomtudományok döntő része e szervezeti egység szakmai illetékességébe került. E tudományágak fejlődése számára is új lehetőségeket nyitott meg az 1960-as évek végén a gazdasági reform, s az azzal is összekapcsolódó nyitás, a korábbinál kevesebb kötöttséget tartalmazó feltételrendszer.

Az 1960-as évektől – mások mellett – olyan társadalomtudósok kerültek be az MTA tagjai közé, mint Eörsi Gyula, majd az 1970-es évektől Világhy Miklós, Király Tibor, Herczegh Géza és Mádl Ferenc jogtudósok, Kornai János, Mátyás Antal, Erdős Tibor közgazdászok, Kulcsár Kálmán szociológus.

Az ideiglenes politikai visszarendeződés, a reformellenes erők fellépése az 1970-es évek elejétől nehézségeket okozott a társadalomtudományok területén is. Több kiemelkedő hazai társadalomtudós, elsősorban szociológus, ideiglenesen az ország elhagyására kényszerült. Ám az egyre növekvő gazdasági és további problémák kényszerítő ereje, egyidejűleg az 1976-tól Szentágothai János elnök által irányított MTA és a hazai társadalomtudományi kutatói közösségek szívós erőfeszítései fokozatosan tágitották a tudományos szabadságot. Egyre inkább előtérbe került a kritikai társadalomtudományi szemlélet. Ezekben az években például (konkrétan 1979-ben) két világhírű közgazdászt tiszteleti taggá választottak: a Nobel-díjra jelölt Káldor Miklóst, a Cambridge-i, illetve Balogh Tamást, az Oxfordi Egyetem professzorát.

A tudomány szabadságának teljes helyreállítása, egyúttal a korábbi évtizedek sérelmeinek lehetőség szerinti orvoslása, majd az MTA helyzetének átfogó, széles nemzeti konszenzuson alapuló rendezése a rendszerváltás időszakában vált lehetségesé. Már 1989-ben az MTA Közgyűlése rehabilitálta a visszaminősített, „tanácskozó”

⁵ Utódaik, egyben e sorok írójának elődei felsorolásától, minthogy valamennyien jó egészségben közöttünk vannak, e rövid írás eltekint.

tagok MTA-tagságát (Zsidi 2023). 1990-ben posztumusz Széchenyi-díjat kapott Bibó István jogász és Varga István közgazdász. Kiemelkedő társadalomtudósok kerültek be az Akadémiára: Harmathy Attila, Sólyom László jogtudósok, Zalai Ernő közgazdász, Ferge Zsuzsa, Cseh-Szombathy László szociológus és mások. Külső tagi címet kaptak kiváló, a Kárpát-medencében élő magyar tudósok, ami a magyar tudomány újraegyesítését is szolgálja. Tiszteleti, illetve külső tagi címet kaptak világhírű, külföldön élő magyar társadalomtudósok, mint például Balassa Béla 1990-ben, Scitovszky Tibor 1993-ban, illetve 1995-ben a Nobel-díjas Harsányi János, valamennyien közgazdászok, vagy a külföldiek közül Jürgen Basedow jogtudós.

Az Osztálynak jelenleg 26 rendes és három levelező tagja van, továbbá 22 választott doktor képviselő vesz részt annak munkájában. (Az Osztályhoz tartozó bizottságok elnökei és néhány kiváló további köztestületi tag pedig állandó meghívottként vesz részt az Osztály munkájában.) Az Osztályhoz tartozó köztestületi taglétszám jelenleg 2722 fő. Az Osztály keretében 17 tudományos, doktori, illetve egyéb bizottság működik, összesen 342 szavazati jogú és számos további, meghívott köztestületi taggal. Az érintett társadalomtudományok művelőinek döntő többsége a köztestület tagja. E közösség méltán reprezentálja a hazai társadalomtudományokat. Ugyanakkor természetesen az Osztály nyitott az újabb kollégák érkezése előtt.

Az 1990-es évektől kialakuló, konszolidált jogállami keretek egyúttal az akadémiai közösség megújulásához is széles körű lehetőségeket nyitottak meg. A Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya tagjai azóta is kiveszik részüket e tudományterületek műveléséből, illetve az akadémiai közösségen belüli és a szélesebb körű tudományos vitákból egyaránt. Példaként felidézhető a szcientometria társadalomtudományi alkalmazásával, illetve az akadémia küldetésével kapcsolatos vitákban történő, meghatározó jelentőségű részvétel (Csaba–Szentés–Zalai 2014; 2015). Ugyanakkor természetesen az Osztályhoz tartozó társadalomtudományi területeknek is folyamatosan meg kell küzdeniük egyes felmerülő problémákkal.

Az MTA-n belül alapvető problémát képez a társadalomtudományok és az azokat művelő tudósok arányának csökkenése. Ennek történelmi okai is vannak. A társadalomtudományok reprezentációja az MTA tagságán belül 1945 után, de különösen 1949-ben drámai mértékben csökkent. Míg például 1943-ban 25 jogtudós volt az MTA (hazai) tagja, 1950-ben – elsősorban a tanácskozási jogú taggá váló visszaminősítések következtében – a jogász akadémikusok száma – öt „régí” és két „új” tag révén – hét főre csökkent. Ez a létszám évtizedekkel később, sőt még a rendszerváltozás idején sem érte el a 10 főt, de jelenleg is csak 11 jogász tagja van az MTA-nak (Földi–Hamza 2022). Ez az aránycsökkenés a társadalom- és a bölcsészettudományok egésze tekintetében is fennáll. A jelenlegi osztálystruktúra (Török 2005), illetve a jellemző hazai társadalomtudományi karrierutak, azok életkori jellemzői miatt e folyamat nagyon nehezen megállíthatónak tűnik.

Előbbinél átfogóbb probléma a következő. A társadalomtudományok szükségképpen kritikai módon elemzik a társadalmi-gazdasági valóságot, annak jogi szabályozását is. E kritikai megközelítés nem mindig arat sikert az érintett szereplők körében.

Ez bizonyos mértékig akár érthető is lehet. Ám a társadalmi folyamatok szereplői számára a tudomány a maga eszközeivel csak a valóság mély feltárásának a bázisán nyújthat érdemi segítséget. Természetesen a tudomány művelőinek is felelős módon szükséges vizsgálniuk a közérdekű társadalmi-gazdasági kérdésköröket. Különösen nagy probléma, ha a politikai hatalom érzékeny a felelős, elfogulatlan tudomány kritikájával szemben. Valamiféle aulikus tudomány igénye a 21. század demokratikus jogállamában különösképpen anakronizmus lenne. (S természetesen lehetnek kétségek: aulikus, „udvari” megközelítés tekinthető-e egyáltalán tudománynak?) A tudomány szabadsága ma is alapvető feltétele az eredményes társadalomtudományi kutatásoknak. A társadalomtudományok természetszerű felelőssége az átfogó nemzetközi, vagy akár a regionális kérdések kutatásán túl hazájuk, vagy az azt is magában foglaló integráció releváns társadalmi-gazdasági-jogi problémáinak kritikus elemzése, a problémakörök szakpolitikai összefüggéseinek alapos vizsgálata és feltárása. A tudomány jelentős szakpolitikai tanácsadási potenciállal rendelkezik, amelynek kihasználása az érintett nemzet javára válik.

Végül nem kerülhető meg a dezinformáció problémaköre. A legújabb kommunikációs csatornák, a *social media* lehetőséget nyújthatnak ellenőrizetlen, tudománytalan, esetleg kifejezetten félrevezető szándékú információk továbbítására. Az eddigi világrend megkérdőjeleződésével egyidejűleg nemzetközi szinten is felerősödött egyes autokratikus hatalmi centrumok dezinformációs tevékenysége. Mindezekre jó példát jelenthet például a brexit esete (Halmai 2020; 2024), amely általánosabb érvényű következtetések megfogalmazására is alkalmat kínál. A politikai versengés viszonyai között felerősödött az érzelmekre, a médiamanipulációkra alapozott „tényeken túli” (másként: „igazságon túli”) politikai befolyásolás igénye. (Felmerült, hogy immár maga a korszak is a „tényeken túli társadalom” [post factual society] fogalmával írható le.) Az egyoldalú és valótlan információkon, a választók demagóg és manipulatív befolyásolásán, a racionalitás elvetésén nyugvó populizmus térhódítása nagy kihívás a demokrácia, egyúttal az európai nemzeteket egyesítő európai integráció számára is. A populizmusnak súlyos ára van. A tudomány (azon belül a társadalomtudomány) felelőssége, hogy a társadalom számára az alapvető jelentőségű társadalmi és gazdasági kérdések tekintetében pontos és kiegyensúlyozott információkat, racionális magyarázatot nyújtson.

A posztmodern krízisjelenségektől sújtott 21. században változatlanul alapvető követelmény a tudomány, közöttük a társadalomtudomány művelőivel szemben eredményeik közvetítése a szakmai közönség és a társadalom irányába, az igazságosság és a humánus becsületét is szolgáló módon.

Fentebbiekre is figyelemmel a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya bicentenáriumi áttekintése különösen időszerű, sokat emlegetett problémakört, a globalizáció, pontosabban a *Globalizáció a 21. században* témakörét állította középpontba. Annak különböző releváns társadalomtudományi összefüggéseit közgazdász, jogász, politológus, demográfus, illetve a nemzetközi tanulmányok területét művelő szerzők, egyúttal az Osztály tagjai tekintik át. E tematikus blokkot néhány, a legutóbbi évek-

ben megjelent, alapvető társadalomtudományi mű bemutatása egészíti ki. Abban a reményben ajánljuk az Olvasók figyelmébe e tematikus összeállítást, hogy az érzékeltheti a hazai társadalomtudományok legutóbbi években elért egyes eredményeit, amelyek révén a szélesebb közönség is megalapozottabb képhez juthat e fundamentális jelentőségű témakörök tekintetében.

Irodalomjegyzék

- Csaba László – Szentes Tamás – Zalai Ernő (2014). „Tudományos-e a tudománymérés? Megjegyzések a tudománymetria, az impakt faktor és az MTMT használatához”. *Magyar Tudomány*, 175/9, 442–466.
- Csaba László – Szentes Tamás – Zalai Ernő (2015). „Mégis, kinek az Akadémiája?” *Magyar Tudomány*, 176/9, 1113–1137.
- Földi András (2025). „Néhány történeti adalék az MTA osztálystruktúrájának fejlődéséről a IX. Osztály megalakulásának 60. évfordulója kapcsán”. *MTA.hu* (2025. máj. 14.). <https://mta.hu/ix-osztaly/nehany-torteneti-adalek-az-mta-osztalystrukturajanak-fejlodeserol-a-ix-osztaly-megalakulasanak-60-evforduloja-kapcsan-114408>.
- Földi András – Hamza Gábor (2022). „»A meggyesett fa kizöldül«. Áttekintés a jogtudósok MTA tagságáról 1945 után”. *Magyar Tudomány*, 183/7, 897–909.
- Halmai Péter (2020). „A populizmus ára: a Brexit-adó”. *Magyar Tudomány*, 181/12, 1621–1635.
- Halmai Péter (2024). „Mélyintegráció paradigma”. *Közgazdasági Szemle*, 71/5, 514–558.
- Hamza Gábor, szerk. (2021; 2024a; 2024b). *Portrék a Magyar Tudományos Akadémia tagjairól I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kónya Sándor (1994). „...Magyar Akadémia állíttassék fel...” *Akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek. 1827–1990*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, 32.
- Pótó János (1994). „Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia »átszervezése«, 1948–1949”. *Történelmi Szemle*, 36/1–2, 79–110.
- Török Ádám (2005). „A társadalomtudományok fejlődése és az akadémiai osztályszerkezet”. *Magyar Tudomány*, 166/5, 596–605.
- Vékás Lajos (2021). „Világhy Miklós”. In: Hamza Gábor, szerk. (2021). *Portrék a Magyar Tudományos Akadémia tagjairól I*. Budapest: Akadémiai Kiadó. https://mersz.hu/dokumentum/m886pmtat__223/#m886pmtat_221.
- Zsidi Bernát (2023). „»Minden kor maga viseli a választásáért a felelősséget.« A Magyar Tudományos Akadémia rehabilitációs eljárásai 1988 és 1994 között”. *Sic Itur Ad Astra*, 79, 153–184. https://epa.oszk.hu/01000/01019/00052/pdf/EPA01019_sic_itur_ad_astra_2023_79_153-184.pdf.

Áttekintés az állam- és jogtudományról
a Magyar Tudományos Akadémián az alapítástól 1946-ig,
különös tekintettel a római jog művelőire

Overview of the Sciences of State and Law
at the Hungarian Academy of Sciences from Their Foundation until 1946,
with a Particular Focus on Scholars of Roman Law

Hamza Gábor

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest
gabor.hamza@ajk.elte.hu

Összefoglalás

A tanulmány első részében a szerző a Magyar Tudományos Akadémia (Magyar Tudós Társaság) szervezetét és azon belül az állam- és jogtudományok elhelyezkedését tekinti át az alapítástól 1946-ig. A második részben a szerző a Magyar Tudományos Akadémia római jogász tagjai tudományos tevékenységét vizsgálva a római jog szerepét vizsgálja a magyarországi állam- és jogtudomány fejlődésében. Hangsúlyozza, hogy a római jog művelői döntő szerepet töltek be a magánjog művelésében (polgári jog és kereskedelmi jog), hozzájárulva a hazai magánjog fejlődéséhez és nemzetközi elismertségének növeléséhez.

Abstract

In the first part of the study, the author surveys the structure of the Hungarian Academy of Sciences (Hungarian Learned Society), paying particular attention to the position of the sciences of state and law within it from its foundation until 1946. In the second part, the author explores the scholarly achievements of Roman law scholars who were members of the Academy in the development of the sciences of state and law in Hungary. The author emphasizes that these scholars played a decisive role in cultivating private law (including civil and commercial law), thereby contributing to the development and international recognition of Hungarian private law.

Kulcsszavak: magánjogi kodifikáció, Osztrák Polgári Törvénykönyv, összehasonlító jog, pandektajog, polgári jogi felelősség

Keywords: codification of private law, Austrian Civil Code, comparative law, Law of Pandects, civil law liability

I. Az állam- és jogtudomány a Magyar Tudományos Akadémia (Magyar Tudós Társaság) szervezeti struktúrájában

A Magyar Tudományos Akadémia (Magyar Tudós Társaság) első alapszabályának értelmében csaknem öt éven át hat tudományos osztály létesítésével működött 1830. november 17. és 1835. október 13. között. Az állam- és jogtudományok művelésére a Törvénytudományi Osztály keretében került sor.

1835. október 14. és 1845. november 22. között továbbra is a Törvénytudományi Osztály feladata volt az állam- és jogtudományok művelése. 1836-ban – a többi osztályhoz hasonlóan – ez az Osztály is sorszámot (V. Osztály) kapott, ami azonban érdemi változással nem járt. A levelező tagok osztályba sorolására tíz éven át, 1835 és 1845 között nem került sor. Ennek következtében a Törvénytudományi Osztály munkájában a jogi tanulmányokat nem folytató, jogi diplomával nem rendelkező MTA-tagok is részt vehettek. A nem jogász tagoknak a Törvénytudományi Osztály keretében kifejtett munkájáról nincsenek információink.

1845. november 23. és 1858. december 19. között került sor az önálló osztálystruktúra kialakítására, melynek következtében a Törvénytudományi Osztály (továbbra is V. Osztály) önállóvá vált. Ezzel állt összefüggésben az, hogy sor került valamennyi osztály esetében a levelező és a tiszteleti (tiszteletbeli) tagok osztályba sorolására. Ennek következményeként az állam- és jogtudományok művelése szinte kizárólag a jogi végzettségű akadémiai tagok feladata lett.

1858. december 20. és 1870. május 27. között is fennmaradt az önálló osztályként működő Törvénytudományi Osztály, egyedül a tartalmi változással nem járó sorszám változott (III. Osztály).

1870. május 28-án módosult az MTA osztálystruktúrája, mivel az Osztályok száma felére, azaz háromra csökkent. Megszűnt a Törvénytudományi Osztály, és betagolódott a II. sorszámot viselő Bölcsészeti, Társadalmi és Történeti Osztályba. Tartalmi módosulást nem jelentett az, hogy 1881-ben ennek az Osztálynak az elnevezésében 1881-től a bölcsészeti kifejezést a bölcséleti váltotta fel.

1891. február 23. és 1946. december 18. között az állam- és jogtudományok a Bölcséleti, Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályán (II. sorszám) belül működő Bölcséleti és Társadalmi Alosztályon (I. sorszám) belül kerültek elhelyezésre. Az alosztály kategória már évtizedekkel korábban megjelent, mivel 1845. november 23-án sor került a IV. Matematikai Osztályon belül a Hadtudományi Alosztály kialakítására.

II. A Magyar Tudományos Akadémia római jogász tagjai

1. Hoffmann Pál (1830–1907) az MTA levelező tagjának történő megválasztását követően „A jog lénye” címmel 1863-ban tartotta meg székfoglaló előadását, melyben a Történeti Jogi Iskola tanait követte. Hoffmann nem maradt hűtlen a Történeti Jogi Iskolához akkor sem, amikor Horváth Boldizsár megbízta az 1871-ben közzétett Általános Magánjogi Törvénykönyv általános részének kidolgozásával.

Hoffmann Pál római jogi munkásságának szerves, sőt egyenesen legtekintélyesebb részét tankönyvei jelentik. 1859–1861-ben mint gyakorló jogász adja ki magyar nyelven *A római magánjog rendszere mai érvényében vagyis pandekták alapvonalai* című művét. A négy kiadást megért munka komoly tudományos értéket képvisel. Szakít az Osztrák Polgári Törvénykönyv (OPTK) rendszerén felépülő, a korábbi hazai római jogi tankönyvirodalomban szokásos „dologbani jog” – „dologhozi jog” az OPTK 285. §-ban szereplő dologértelmezés alapján való megkülönböztetéssel. Hoffmann-nál először jelenik meg a dologi jog megjelölésére utaló „dologbeli jog” kifejezés, melynek a kötelmi jog az ellenpárja (Hoffmann 1859–1861).

A tiszta római jog teljes külszerű és belszerű története feltárásának igénye komoly szerepet játszik abban, hogy Hoffmann Pál 1875-ben megjelentesse a római jog „külszerű” és „belszerű” történetét egyaránt bemutató *Institutióit* (Hoffmann 1875). Szemléletében, tankönyvei áttekintése alapján még a differenciálatlan Történeti Jogi Iskola koncepciója tükröződik. Nála a történeti oldal és a dogmatikai elem lényegében egyensúlyban van.

Hoffmann tudományos munkássága korának hazai és nemzetközi mércéjével mérve egyaránt kiemelkedő. Elsőként adta elő a római jogot „igazán egyetemi, modern színvonalon”. Hoffmann Pál tudományos életművének legfőbb pozitívuma a „racionalista” észjogi irányzat meghaladásában van.

2. Vécsey Tamás 1856 őszén kezdte meg egyetemi tanulmányait a pesti egyetem jogi karán, amelynek professzorai, elsősorban Pauler Tivadar és Wenzel Gusztáv, felfigyeltek rá, és őt további tudományos búvárkodásra ösztönözték. Egyetemi tanulmányai elvégzését követően Vécsey tanárai kitüntető ajánlása eredményeként az Eötvös családhoz került nevelőnek. Feladata az volt, hogy a nagy hírű tudós és államférfi, a kiegyezést követően kultuszminister Eötvös József fiát, Eötvös Lorándot nevelje. Az Eötvös-házban töltött nevelői évek Vécsey számára kiváltképpen tudományos fejlődése és előmenetele vonatkozásában voltak gyümölcsözőek. Eötvös József, a Magyar Tudományos Akadémia előbb másodelnöke, majd haláláig elnöke ösztönzésére kezdett el behatóan, tudományos igénnyel foglalkozni a római joggal.

Eperjesi tanszékéről 1874-ben távozott, elfogadva a budapesti egyetem római jogi katedrájára való meghívást. Két ízben volt a jog- és államtudományi kar dékánja. Az 1901–1902. tanévben az egyetem rektorává választották. Emellett 1881-ig a képviselőház tagjaként komoly szerepet vállalt az országos közéletben. Egyetemi és képviselői elfoglaltsága mellett részt vállalt a Magyar Jogászegylet megalapításában, amelynek többször is (újra)választott alelnöke volt. Említést érdemel, hogy Vécsey éveken át tartó kutatómunka eredményeként megállapította, hogy a latin nyelvű feliratos emlékek (*Corpus Inscriptionum Latinarum*) tekintélyes hányada Magyarország területéről származik.

1881-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjául választotta. Székfoglaló értekezését az Árpád-kori jogi oktatásról tartotta. Az Akadémia tudományos életében való igen aktív tudományos közreműködése eredményeként 1889-ben ren-

des tagnak választották. Székfoglaló előadása a Kr. u. 2. század jogtudósának, Sextus Caecilius Africanusnak az életével foglalkozott. Kivételes, igen csekély számú tudós-
nak kijáró megtiszteltetésben volt része Vécsey Tamásnak 1911-ben, amikor a Magyar
Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjául választotta nemzetközileg is figyelemre
méltatott életművének elismerésül.

Első ízben 1867-ben publikált, tankönyvként is használt *Római jogtan* című mun-
kájában a római jog kiemelkedő jelentőségére mutat rá az európai és a hazai jogi gon-
dolkodás fejlődésében (Vécsey 1867). Vécsey hangsúlyozza továbbá ebben a művében
a római jognak az egész európai művelődés alakulásában betöltött kimagasló szerepét
is. 1886-ban jelent meg *A római jog külső története és institutiói* című munkája (Vécsey
1886). Ez a tankönyv és kézikönyv funkcióját egyaránt betöltő mű úttörő jelentőségű
a hazai római jogi irodalomban. Ez az első modern római jogi tankönyv hazánkban.
Vécsey rámutat az ún. systematicus, vagy másképpen dogmatikus és az ún. törté-
nelmi módszer alkalmazásának szükségességére. A történelmi módszer különösen
nagy szerephez jut az institutiókban. Ezen a területen ugyanis egyenesen hiba volna
a dogmatikus irány követése. Némiképpen más a helyzet a pandekták tárgyalásánál.
A római jog „tanjog” számára, s nem pedig hatályos joggal kevert, elegyített joganyag.
Kiemelendő, hogy Vécsey kezdeményezése alapján került sor Trefort Ágoston kul-
tusztisztviselése alatt, 1887-ben a római jogi szeminárium létesítésére.

Vécsey Tamás tudományos munkásságában komoly szerepet tölt be a római jog
hazai továbbélésének vizsgálata. Hangsúlyozza, hogy a római jog a latin nyelv és iro-
dalom, és általában véve kultúra módjára, törvényhozói aktus és bírói praxis nélkül
hat hazánkban.

Önálló monográfiában dolgozta fel Vécsey a római családi jogot (Vécsey 1875).
A fentebb említett témakon felül még számos más római jogi problémával is foglal-
kozik. Tanulmányt írt továbbá a fogyasztási egyletekről, a gyülekezési szabadságról
a modern alkotmányokban, a megbízás nélküli ügyvitelről, az Actio Paulianáról a
magyar csódtörvényben, Széchenyi jelentőségéről a magyar magánjog szempontjából
és Tacitusról. Ez az igen széles körű tudományos oeuvre számunkra Vécseyt enciklo-
pédikus műveltségű jogtudósként jeleníti meg.

3. Farkas Lajos 1841. november 14-én született Doboka vármegyében, a Szamos-parti
Bonchidán. Jogi tanulmányait a pesti Királyi Tudományegyetem Jog- és Államtudományi
Karán kezdte meg. Gyenge egészsége miatt azonban kénytelen volt a születési helyé-
hez jóval közelebb eső nagyszombeni jogakadémiára átiratkozni. Harmadéves korától
kezdve a nagyszombeni kincstári ügyészség fogalmazási székén dolgozott, mellette
szinte emberfeletti erőfeszítéseket tett a doktori cím (ahogy akkor nevezték: jogtu-
dorság) előírt idő előtti megszerzése érdekében a budapesti egyetemen. Farkas Lajos
1871. június 6-án avatták Budapesten jogtudorrá. A jogtudori cím viszonylag késői
megszerzésének oka a családi körülményekből adódó túlfeszített munka.

1872-ben nyert királyi jóváhagyással kinevezést az abban az évben alapított
Kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetemre, mely 25 évvel később uralkodói

jóváhagyással vette fel a Ferencz József Tudományegyetem nevet. 1872-ben a római jogi tanszék nyilvános rendkívüli, majd 1873-tól nyilvános rendes professzora lett, egészen 1915-ben bekövetkezett nyugdíjba vonulásáig. Farkas Lajos döntő szerepet játszott Kolozsvár Erdélyben betöltött kulturális elsősége megőrzésében és ápolásában. Széles körű tudományos munkássága is ezt a célt szolgálta. Farkas társadalmi és egyházi lekötöttségén túl az egyetemi életben való aktív, szervező részvételre is tudott időt fordítani. A kolozsvári egyetem jog- és államtudományi karának több ízben dékánja és prodekanja volt. Az 1896–1897. tanévben az egyetem rektori tisztségét töltötte be.

A Magyar Tudományos Akadémia Farkas Lajost 1893. május 12-én választotta levelező tagjának. Farkas Lajost 1902-ben 30 éves professzori működése alkalmából tanítványai és a Kar nagyszabású ünnepség keretében köszöntötték fel, ahol a résztvevők egyhangúlag Pannonia utolsó kiemelkedő római jogászához, Valerius Dalmatiushoz hasonlították egyéniségét. Hasonló módon üdvözölték tanári működése 45. évi jubileuma alkalmából is 1914-ben. Kollégái ebből az alkalomból emlékkönyvet adtak ki tiszteletére (*Emlékkönyv... 1914*).

Farkas Lajos fő munkája a több kiadást is megért kétkötetes *A római jog történelme. Alapintézmények az első alakulás szerint* (Farkas 1892–1895). Szemléletében Farkas a Savigny nevével fémjelzett Történeti Jogi Iskola követője volt. Módszertani hibának tartotta a római jog archaikus elemeinek túlhangsúlyozását. Többek között ez a magyarázata annak, amiért *A római jog történelme* negyedik kiadásában, dacára az időközben megélénkülő papirologiai kutatásoknak, az asszíriai és egyiptomi leletek alapján megindult tudományos munka eredményeiről Farkas Lajos részletesebben számot már nem adott.

Farkas Lajos kisebb terjedelmű tudományos munkái a római jog történetének feltárásával kapcsolatos tudományos életművének fontos kiegészítéseit alkotják. Időrendben először *A hereditas iacens jogi természete* című értekezése érdemel említést, amely a *Jogtudományi Közlöny* 1872. évi kötetében jelent meg (Farkas 1872).

Nem sokkal ezután született a „Tanulmányok a magánjog dogmatikájából. A jogügylet” című munkája, mely a *Jogtudományi Közlöny* 1883. és 1884. évi kötetében jelent meg (Farkas 1883–1884). Farkas Savigny felfogásának elemzésével kezdi fejtegetéseit, részletesen bírálja azokat a különböző nézeteket, amelyek az akarat és az akaratnyilvánítás mint ügyleti tényálladási elemek tekintetében felmerültek. A nyilatkozati elmélettel szemben foglal állást, és éles kritika alá veszi Bernhard Windscheid teóriáját. Különösen értékes a munka második része, amely az elmélet történetére vonatkozó francia, angol és belga tudományos eredményeket is tüzetesen ismerteti.

A polgári jog kodifikációja nézete szerint az 1495-ben recipiált római jog uralmát megdöntötte, azt az iskola jogának szintjére szorította vissza, s így a „*Gemeines Privatrecht*” helyett az egyetemi tantervbe a „*System der römischen Rechtsgeschichte*”-t állította be. A munka ikerpárjának tekinthető a magyar jogfejlődésben a BGB (*Bürgerliches Gesetzbuch*, német polgári törvénykönyv) által előidézett

változáshoz hasonló előretörést jelentő 1911. évi I. tc., a Plósz Sándor nevével fémjelzett polgári perrendtartás értékelése: *Az új polgári perrendtartás és a római jog*, amely 1912-ben jelent meg (Farkas 1912). Munkájának témája az volt, hogy az 1911. évi perrendtartásnak mennyit sikerült megőriznie az ősi római per intézményeiből, melynek elemzése sére egyébként maga a törvényalkotó, Plósz Sándor kérte fel egykori tanárát.

Utolsó jelentős, hosszabb terjedelmű munkája az 1913-ban nyomtatásban is megjelent akadémiai székfoglaló értekezése: *A római obligatio fogalmilag véve a középkor és újkor jogi elméletben* (Farkas 1913). Betegsége miatt a Magyar Tudományos Akadémia levelező taggá történő megválasztása kapcsán írt székfoglaló értekezését azonban személyesen nem tudta felolvasni. Ezért a székfoglaló értekezés felolvasására, amelyre 1912. december 9-én került sor, egyik legkedvesebb barátját, volt kolozsvári kollégáját, Plósz Sándort kérte meg. Tudományos munkássága, amely a római jog mellett kiterjedt a magyar jogtörténet és magánjog, továbbá az osztrák és német magánjog művelésére is, ma is iránymutató.

4. A római jog és a magánjog nemzetközi hírű művelője, Schwarz Gusztáv 1858. január 1-jén született Pesten. Tanulmányait a Pesti Királyi Tudományegyetem jog- és államtudományi karán végezte.

A jog- és államtudomány doktorává 1882. április 1-jén avatták. 1883-ban több külföldi, így a bécsi, a lipcsei és a hallei egyetemen is folytatott jogi tanulmányokat. Egy évet a göttingeni egyetemen töltött, Rudolf von Jhering mellett. Ügyvédként is sikra szállt a magyar magánjog kodifikációjának ügye mellett. 1885-ben, a habilitációt követően lett a római jog magántanára. 1892-ben a római jog rendkívüli tanára és 1894-ben pedig ugyanennek a tárgynak rendes tanára lett a budapesti tudományegyetemen. Említést érdemel, hogy 1902-ben az ő kezdeményezésére került sor a budapesti tudományegyetemen a jogi kari könyvtár alapítására.

Kimagasló jelentőségű munkássága a civilisztika szinte egész területét átfogja. Tudományos tevékenysége elismeréseként 1911-ben magyar nemességet kapott, ettől kezdve használta a Szászy-Schwarz vezetéknevet. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja két évvel halála előtt, 1918 májusában lett. 1920. április 20-án hunyt el Budapesten.

Szászy-Schwarz Gusztáv tanításában pandektajogon a glosszátorok fellépése (13. század) óta az a római jog értendő, amelyet a justiniánusi törvénykönyvek (*Digesta*, *Codex*, *Institutionis*), az úgynevezett *Corpus Iuris Civilis* foglalt magában. Szászy-Schwarz Rudolf von Jhering *Der Zweck im Recht* (Jhering 1877) című munkáját ismertette foglalkozik a történeti jogi iskola képviselőinek filozófiaellenes, elsősorban az észjogi irányzat híveinek és Hegelnek a tanait sokszor joggal bíráló nézeteivel. Szászy-Schwarz Gusztáv Jhering tanaival az *Új irányok a magánjogban* című munkájában foglalkozik (Schwarz 1911). Az „érdekkutató jogtudomány” előkészítőjének is tekintett Jhering nyomdokain haladva hirdette az érdekeszmét. Ez a kritikai szemlélet jellemzi különösen a Budapesten 1911-ben közreadott tanulmánygyűjteményben publikált munkáit.

Szászy-Schwarz Gusztáv figyelemmel kísérte az elsősorban a német jog intézményeit különösen jól ismerő, germanistának is tekintett Eugen Huber rendkívül széles körű jogirodalmi munkásságát és kodifikációs tevékenységét is. Szászy-Schwarz Gusztáv korábban főképpen a magyar polgári törvénykönyvtervezet családjogi részének kidolgozásában vállalt aktív szerepet. A polgári törvénykönyv 1900-ban közzétett (első) tervezetének öröklési jogi részét is ő dolgozta ki. A feudális jog jegyeit hangsúlyozottan magán viselő dologi jog, családjog és öröklési jog átfogó reformjának szükségességét hangsúlyozta, vállalva ezzel a konfliktust az ősi magyar jogban gyökerező intézményeket túlértékelő, azok megtartásához, sőt megerősítéséhez ragaszkodó Grosschmid (Zsögöd) Bénivel. Arra törekedett, hogy a készülő hazai magánjogi (polgári jogi) kódex valóban európai színvonalú alkotás legyen. Szászy-Schwarz Gusztáv volt a hazai jogászok között – Szladits Károly találó megállapítása szerint – „az egyetlen igazi nagy pandekta-jogász”. Szászy-Schwarz tudatában volt annak, hogy a történeti jogi iskola képviselőinek nem csak történeti céljai voltak. A pandektisták elsődleges feladatuknak tekintették az új jogi dogmatika kidolgozását.

Szászy-Schwarz a római jogi alapokra épülő európai magánjogtudományt „védi” az archeológusokkal, a klasszika-filológusokkal és az ókortörténészekkel szemben. Szászy-Schwarz Gusztáv a jogot elsősorban a római jogban kereste, azon keresztül vizsgálta. Közel állt Jheringhez abban is, hogy a fejlődési gondolattól inspirálva, melyben nyilvánvalóan kora bámulatra méltó természettudományos eredményei is nagy szerepet játszottak, egy „magasabb (magán) jogtudományhoz” kívánt eljutni. Ennek lényegét a jogképződés, jogfejlődés általános törvényszerűségeinek szinte természettudományos igényű feltárása, pontosabban annak kísérlete alkotta. Jheringhez hasonlóan Szászy-Schwarznak is célja volt a fogalmi jogtudomány meghaladása. Jhering hatása alatt eljutott a teleologikus jogfelfogáshoz, melynek révén hatással van hazai kortársaira. Szászy-Schwarz Gusztáv elkötelezett híve volt az érdekkutató jogtudománynak.

5. Marton Géza, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja 1880. március 9-én született Lovasberényben és 1957. december 27-én hunyt el Budapesten. Marton Géza a római jog és a polgári jog nemzetközileg is elismert, kiemelkedő művelője volt. A Magyar Tudományos Akadémia 1939-ben választotta levelező tagjává. „A római jog mai értéke” című székfoglalóját a Magyar Tudományos Akadémián 1942. április 13-án tartotta. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem *honoris causa* doktorrá avatta. 1957-ben, halála évében Kossuth-díjat kapott.

Marton Géza középiskolai tanulmányait Nagykőrösön, a református gimnáziumban végezte, ott is érettségizett. 1898-ban kezdte meg jogi tanulmányait a Budapesti Tudományegyetemen. Jogi doktori oklevelet 1903-ban szerzett. Az 1904–1905. évi tanév második szemeszterében Párizsban folytatott jogi tanulmányokat. A Sorbonne-on elvégezte a *Cours de droit Romain*t (római jogi tanfolyamot). Párizsban a kitűnő romanista, Paul Frédéric Girard (1852–1922) tudományos munkássága volt rá döntő hatással. Marton 1907-ben tett ügyvédi vizsgát Budapesten. 1908-ban Berlinben, 1910-ben ismét Párizsban folytatott kutatómunkát.

Szászy-Schwarz Gusztáv ajánlása alapján Marton Gézát 1907 augusztusában kinevezték a máramaroszi jogakadémia római jogi tanárának. 1911-ben a Budapesti Tudományegyetemen szerzett magántanári képesítést. Magántanári értekezésének címe *A furtum mint delictum privatum* volt. 1918 januárjában lett a kecskeméti református jogakadémián a római jog nyilvános rendes tanára. 1921 és 1937 között a Debreczeni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem római jogász-professzora volt. Marton Gézát 1925 januárjában a debreceni Kar kezdeményezésére az államfő kinevezte a kereskedelmi- és váltójog nyilvános rendes egyetemi tanárává. Marton Géza 1937-től 1957-ig a Budapesti Tudományegyetem (1951-ig Pázmány Péter Tudományegyetem, azt követően Eötvös Loránd Tudományegyetem) római jog tanára volt.

Az alapvetően romanista Marton tudományos munkásságát áttekintve kiemelőnek és lényegesnek tartjuk, hogy nézete szerint a *ius gentium* nem tekinthető „tétéles jognak” a római jogtudósok felfogásában. A *ius gentium* sokkal inkább jogelvek összessége, mely a naturalis ratióon nyugszik, és minden „művelt” népnél megtalálható.

Marton Géza érdeme a polgári jogi felelősség egységesítése, azaz monista koncepciójának kidolgozása. Megalapozatlannak tartva az objektív és a szubjektív felelősségi alap dualizmusát az objektív felelősség melletti prevencióra alapozta az egységes felelősségi elméletét. Az egységes felelősségi rendszer közös elvét az ún. hasznosság alkotná. Ez azt jelentené, hogy a judikatúra a közösség, a társadalom érdekét venné döntően figyelembe. Az objektív felelősségi rendszert alapul véve a jogellenesen okozott vagyoni kárt meg kell téríteni abban az esetben, ha az megelőzhető lett volna. Ezt indokolja egyrészt a materiális igazság, másrészt a jogbiztonság. Marton kutatásai a római jog és a polgári jog általános kérdései mellett érintették a büntetőjog és a deliktális felelősség kérdését is. A kártérítéssel kapcsolatos kutatásai nemzetközi viszonylatban is jelentősek, több munkája idegen nyelven, franciául és németül is megjelent. Munkatársa, szerzője volt továbbá a Szladits Károly által szerkesztett *Magyar magánjog* című gyűjteményes, hatkötetes munkának is (Szladits 1938–1942).

Marton Géza legfőbb tudományos érdeme a római jog és a modern magánjog eredményeinek egyfajta összekapcsolása, alkotó módon történő ötvözése. A római jog adta alapokra, forrásokra, pontosabban azok elemzésére helyezte a civilisztika doktrínáját, felhasználva a jog-összehasonlítás, a jog-összehasonlító módszer eredményeit is.

6. Az 1886. február 17-én Budapesten született Schwarz András Bertalant a Magyar Tudományos Akadémia 1946. július 24-én választotta tiszteleti tagjának. Jogi tanulmányait a budapesti Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemen végezte. Még budapesti joghallgató korában, nagybátyja, Szászy-Schwarz Gusztáv ösztönzésére, aki Jhering tanítványa volt Göttingenben, tanulmányokat folytatott a bonni egyetemen, ahol Ernst Zitelmán előadásait és szemináriumait hallgatta. Jogi tanulmányait Magyarországon, Budapesten fejezte be 1908-ban. Még ebben az esztendőben visszatért Németországba, ahol Lipcsében, Ludwig Mitteis világhírű papirologiai intézetében folytatott kutatómunkát. Itt készítette el komoly nemzetközi visszhangra találó munkáját, amelynek alapján 1912-ben magántanári képesítést nyert római jogból.

Az I. világháborút követően visszatért Lipcsébe, ahol 1922-ben rendkívüli tanári címet kapott. 1926-ban Zürichbe hívták, ahol elődje Andreas von Tuhr professzor volt. 1930-ban ismét Németországba ment, ezúttal a freiburgi egyetemen nyerve professzori kinevezést. Előadásai a római jog mellett átfogták a magánjog oktatását, és kiterjeszkedtek az összehasonlító jog bemutatására is. A freiburgi professzúra azonban csak rövid ideig tartott, mivel Schwarz András Bertalan már 1933 nyarán, a nemzeti-szocialista hatalomátvétel után katedrája elhagyására kényszerült. Az első emigrációs év legnagyobb részét Angliában töltötte, ahol Oxfordban és Cambridge-ben tartott előadásokat. 1934-ben elfogadta az isztambuli egyetem meghívását. Schwarz András Bertalan csaknem húsz esztendőn át, egészen elhunytáig az isztambuli egyetem professzora volt. A törökországi meghívás a nemzetközi hírnévnek örvendő római jogásznak és a magánjogásznak szólt. A francia felsőoktatási rendszer alapján megszervezett jogi karon Schwarz András Bertalan a római jogi és a magánjogi tanszék vezetője volt. Emellett előadója volt az összehasonlító jognak is.

Schwarz András Bertalan a római jog mellett érdeklődött a modern civilizisztika kérdései iránt is. Emellett jogi papirológiai tárgyú munkái is komoly értéket jelentenek. Életművében jelentős szerepet kapott a jog-összehasonlítás. Szem előtt tartotta azokat a történeti hagyományokat, amelyek lehetővé teszik, vagy éppen ellenkezőleg, akadályozzák az idegen jogszabályok meghonosodását. A jog-összehasonlítás tárgykörébe vágó munkái között igen jelentősek az angol jog (magánjog) forrásaival és a svájci ZGB (Zivilgesetzbuch, svájci polgári törvénykönyv) hatásaival foglalkozó művei, valamint a svájci magánjogra épülő török magánjog aktuális kérdéseit elemző tanulmányai. Schwarz András Bertalan korára általában jellemző szűk látókörű pozitívizmustól való következetes elszakadása révén érte el azt, hogy a római jog adta alapokra épített munkái halála után is megőrizték tételeik, gondolataik eredetiségét.

Összefoglaló értékelés

A Magyar Tudományos Akadémia római jogot művelő tagjai komoly, sőt egyenesen döntő szerepet játszottak az állam- és jogtudomány európai színvonalra való emelésében a 19. században éppúgy, mint a 20. században. Megalapozói, továbbfejlesztői voltak a római jog mellett az ókortörténet területén is a nemzetközi színvonalat jelentő kutatásoknak. Tankönyveikben és egy-egy jogintézményt feldolgozó monográfiájukban új irányt szabtak az oktatásnak éppúgy, mint a tudományos kutatásnak. Több munkájuk, nemegyszer önálló monográfia formájában idegen nyelven, külföldön is megjelent, máig hatva külföldön a nemzetközi állam- és jogtudomány területén. Komoly szerepet játszottak a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával Európában és Európán kívül egyaránt a hazai állam- és jogtudomány eredményeinek megismertetésében. Ugyancsak jelentős szerepet töltöttek be, elsősorban a magánjog (polgári jog és kereskedelmi jog) kodifikációjának előkészítésében és megvalósításában. Hangsúlyozandó, hogy munkáikra, magánjogikódex-tervezeteikre külföldön is figyelemmel voltak és vannak napjainkban is. A római jog több művelője a hazai

közélet területén is kimagaszló, kivétel nélkül pozitív szerepet játszott. Súlyukat, jelentőségüket az is bizonyítja, hogy több római jogász munkájának újradiadására került sor a 20. század második felében éppúgy, mint a 21. században. A Magyar Tudományos Akadémiához szorosan kapcsolódó tudományos életművük az Akadémia alapításának 200. évfordulója kapcsán is aktualitással rendelkezik hazai és nemzetközi viszonylatban egyaránt.

Irodalomjegyzék

- Emlékkönyv Farkas Lajos tanárságának 45. éve alkalmából* (1914). Kolozsvár: Stein János.
- Farkas Lajos (1872). „A hereditás iacens jogi természete”. *Jogtudományi Közlöny*, 7/19, 133–135; 7/20, 141–143; 7/21, 149–150; 7/22, 155–157. [Megjelent folytatásokban.]
- Farkas Lajos (1883–1884). „Tanulmányok a magánjog dogmatikájából”. *Jogtudományi Közlöny*, 18/40, 313–315; 18/41, 322–323; 42/ 330–331; 44/347–348; 46/363–366; 48/380–381; 19/8, 60–61; 19/9, 65–67; 19/10, 76–78. [Megjelent folytatásokban.]
- Farkas Lajos (1892–1895). *A római jog történelme. Alapintézmények az első alakulás szerint*. I. és II. kötet. Kolozsvár: Stein János.
- Farkas Lajos (1912). *Az új polgári perrendtartás és a római jog*. Kolozsvár: Ajtai K. Albert.
- Farkas Lajos (1913). *A római obligatio fogalmilag véve a középkor- és újkori jogi elméletben*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Földi András – Hamza Gábor (2024). *A római jog története és intézményei*. 28. átdolgozott és bővített kiadás. Budapest: Novissima Kiadó, 144–147.
- Hoffmann Pál (1859–1861). *A római magánjog rendszere mai érvényében vagyis pandekták alapvonalai I–III*. Pest: Heckenast.
- Hoffmann Pál (1875). *A római jog tanulmánya I. Intitutiók*. Budapest: Eggenberger-féle Akad. Könyvkereskedés.
- Jhering, Rudolph (1877). *Der Zweck im Recht*. Leipzig: Breitkopf und Härtel.
- Schwarz Gusztáv (1911). *Új irányok a magánjogban*. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat.
- Szladits Károly, szerk. (1938–1942). *Magyar magánjog*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata.
- Vécsey Tamás (1867). *Római jogtan*. Budapest: I. Magy. Egyesületi Könyvnyomda Fanda és társai.
- Vécsey Tamás (1875). *Római családi jog*. Budapest: Eggenberger-féle Akad. Könyvkereskedés.
- Vécsey Tamás (1886). *A római jog külső története és intézményei*. Budapest: Franklin-Társulat.

Globalizáció a 21. században

Bevezetés

Globalization in the 21st Century

Introduction

Halmi Péter¹ – Csaba László²

¹ az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar Közgazdaságtan Tanszék, Budapest;
Nemzeti Közszerológati Egyetem Nemzetközi és Európai Tanulmányok Kar Közpénzügyi Tanszék, Budapest;
az MTA IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának elnöke

Halmi.Peter@uni-nke.hu

² az MTA rendes tagja, professor emeritus, Közép-európai Egyetem, Bécs, Ausztria;
Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest
CsabaL@ceu.edu

A globalizáció mélyreható, az egyes nemzeti társadalmakat és gazdaságokat, illetve a világ nagy régióit átfarmáló történelmi folyamat. Alapját a világ gazdaság kialakulása képezi. Kibontakozása és elmélyülése a 20. században, különösképpen annak második felében ment végbe.

Az 1980-as évek végének történelmi jelentőségű változásai, a piacgazdaság és a parlamentáris demokrácia győzelme a rendszerváltó egykori szocialista országokban egyúttal a hiperglobalizáció időszakának kezdetét képezte. Tovább folytatódott a világkereskedelem arányának bővülése a világ GDP-ben. E dinamikát felülmúlóan nőttek a határokat átlépő pénz- és tőkeáramlások. Az outsourcing, a globális értékláncok keretében megvalósuló kiszervezés mértéke – az 1970-es évektől kezdődő irányzat – erőteljesen megnőtt. Mindez az újonnan iparosodó országok modernizációját, egyidejűleg százmilliók mélyszegénységből történő kiemelkedését, egyre inkább a közép-retegek kialakulását mozdította elő.

A globalizáció meghatározó mozzanatai a globális gazdaság egyes alkotóelemeit összekötő áramlások és hálózatok (Bhagwati 2007). A 2008–2009. évi nagy pénzügyi és gazdasági krízis után a termékek kereskedelmi áramlása és a nemzetközi pénzügyi áramlások dinamikája átmenetileg megtört. Egyidejűleg megtorpant a kiszervezés folyamata. Napirendre került az értékláncok átalakításának, újraszervezésének az igénye. Előbbi tényezők további impulzusokat kaptak az újabb külső, közöttük geopolitikai és pandémiás sokkok következtében. Az egymást erősítő sokkok miatt a legutóbbi évek folyamatait gyakran polikrizisként jellemzik. A változásokat sokan a globalizáció megtorpanásaként értékelik. A jelenlegi és a következő időszak tartalmát tekintve elterjedt a deglobalizáció hipotézise.

Alapvető, multidiszciplináris keretek között is választ igénylő kérdések: mi jellemzi a globalizáció folyamatát korunkban, hogyan hatnak arra a jelenlegi és a jövőbeni fő kihívások, melyek a globalizáció várható kilátásai, fennáll, vagy kialakulhat-e deglobalizáció, e változások hogyan hatnak a multilaterális intézményi és szabályozási rendszerre? A releváns kérdések sora folytatható.

A következő tanulmányok szerzői – fenti kérdésekre is választ keresve – a globalizáció egyes alapvető fontosságú társadalomtudományi dimenzióit tekintik át. A tanulmányok a társadalomtudomány művelőin túl a szélesebb tudományos közösség, illetve az érdeklődő nagyközönség számára is lényeges témaköröket vizsgálnak a társadalomtudományok módszertani keretei között, ám nem csak annak művelői számára érthető módon.

A globalizáció hagyományos tényezőinek a dinamikája a korábbi évtizedekhez képest némileg valóban mérséklődött. Másik oldalról tekintve: magas szinten stabilizálódott, miközben a globalizáció folyamatának *új hajtóerői a szolgáltatások és az immateriális javak* (köztük a szellemi tulajdonjog, az adatok és információk) *áramlásának erőtejes dinamikája* lettek.

A globalizáció a modern kori gazdaságtörténet kisszámú, valóban korszakos folyamatának egyike: *hosszú távon érvényesülő trend, ami külörféle ellenhatások közepette feltartóztathatatlan* (Hopkins 2002; Baldwin 2019). A deglobalizációs tendenciák ellenére a világ kereskedelmi és pénzügyi összefonódása továbbra is magas szintű.

A *kereskedelem* változatlanul a globalizáció alapvető színtere. Erősödő kereskedelmi korlátozások és/vagy magasabb kereskedelempolitikai bizonytalanság növekvő *globális fragmentációt* eredményezhetnek. A globális gazdaság viszonylag erős szét-töredezettsége – mértékétől függően – állandósuló globális kibocsátási veszteséghez vezetne.

Számos alapvető tényező, geopolitikai összefüggések, a járvány vagy a klímaváltozással kapcsolatos vállalások kezelésének a szükségessége a politikákat a globális *értékláncok* újrendezésének igényéhez vezethetik. Ugyanakkor a korábbinál rövidebb, kevésbé sebezhető értékláncok kiépítése önmagában aligha tekinthető deglobalizációnak.

E folyamatokat Halmai Péter, a témakörhöz kapcsolódó közgazdaságtani és politikatudományi elméleteket Csaba László és Bayer József tanulmánya tárgyalja részletesen.

Nagy figyelmet igényelnek a globalizációs, közöttük az elosztással, a növekvő egyenlőtlenséggel kapcsolatos viták (Milanović 2016). E viták során alapvető kérdés: a globalizáció feltételezett vagy pedig valóságos következményei állnak-e középpontban. Egyes vitatott tényezőknek meghatározó szerepük lehet a populista globalizációellenes kampányokban (Rodrik 2018). *A populizmus és a protekcionizmus egymással szoros szimbiózisban, együttesen fejtik ki a nemzetközi kereskedelem és a multilaterális együttműködés eddigi rendszerét romboló hatásukat.*

A globalizáció a korszerű értelmezés szerint *globális, illetve* előbbi keretei között egyben *regionális integráció*. A regionális integráció meghatározó jelentőségű elméleteit Palánkai Tibor tanulmánya¹ tekinti át (Palánkai 2025). A globalizáció és az európai integráció kölcsönös összefüggéseit Bayer József, Csaba László, Halmai Péter és Vékás Lajos tanulmányai érintik (Bayer 2025; Csaba 2025a; Halmai 2025; Vékás 2025).

Izgalmas, a hagyományos jogdogmatika keretein túlmutató kérdések merülnek fel a globalizáció jogtudományi dimenziójában. Vékás Lajos a nemzetközi áramlásokhoz szorosan kapcsolódó nemzetközi magánjog legújabb fejlődési irányzatait exponálja a globalizáció nézőpontjából, előbbihez kapcsolva az európai uniós jog fejlődését is. Lamm Vanda pedig a globalizáció és az emberi jogok összefüggéseit tekinti át (Lamm 2025).

Végül különleges figyelmet igényelnek a globalizáció és a demográfiai folyamatok kapcsolódásai. E kivételesen fontos témakört Spéder Zsolt tanulmánya Európára koncentrálva vizsgálja (Spéder 2025). A globalizáció, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok intenzitásának növekedése a termékenységet és a halandóságot áttételesen érinti, közvetlen, erőteljesebb hatása a migrációs mozgásokban nyilvánulhat meg.

Az új, többpólusú világrend igénye egyes szereplők (például a fejlett országokkal történő együttműködésből kizárt országok vezetői) részéről valójában a multilateralizmus, a szabályokon alapuló nemzetközi rend teljes elvetését feltételezi. Valójában a multipoláris struktúra sem működhet a kölcsönösen elfogadott szabályokon alapuló multilaterális intézmények, szabályok, sőt kormányzás nélkül.

A legnagyobb veszélyt a globalizációellenes, a fragmentációt erősítő gazdaságpolitikák² jelenthetik. A protekcionizmus felerősödése, a nem vámjellegű korlátozások és a kereskedelmi diszkrimináció felerősödése a fejlődést akadályozó irányzatok. A technológia hajtotta globalizáció vadhajtásainak kezeléséhez globális politikai lépésekre is szükség lenne. Ám a globalizáció megállítását hirdető populisták egyik fő üzenete valójában a nemzetközi politikai együttműködés elvetése.

A multilaterális szabályok és intézmények kiépítése és erősítése a globális integráció további elmélyülésének előfeltételei. Ugyanakkor a nemzetállamoknak, illetve az őket tömörítő regionális integrációknak számos eszköze lehet a folyamatok befolyásolására, a kockázatok csökkentésére.

Abban a reményben ajánljuk e tematikus blokkot az olvasók számára, hogy az körünk egyik leginkább alapvető, kivételesen bonyolult és időszerű témaköréről átfogó, érdemi és elgondolkodtató képet nyújthat az érdeklődők számára.

¹ Gondolatainak inspiráló hatását a Nagy Sándor Gyula szerkesztette új, Palánkai Tibornak ajánlott nemzetközi kötet is jelezheti, amelynek középpontjában a globális összehasonlító integrációelmélet számszerűsítése áll (Nagy 2025).

² Az illiberális gazdaságpolitikákról lásd Csaba (2025b).

Irodalomjegyzék

- Baldwin, Richard (2019). *The Globotics Upheaval: Globalisation, Robotics and the Future of Work*. Oxford: Oxford University Press.
- Bayer József (2025). „A deglobalizáció határai”. *Magyar Tudomány*, 186/10, 1927–1935.
- Bhagwati, Jagdish (2007). *In Defense of Globalization. With a New Afterword*. New York, NY: Oxford University Press.
- Csaba László (2025a). „Globalizáció és közgazdaságtan”. *Magyar Tudomány*, 186/10, 1911–1919.
- Csaba László (2025b). „A globális illiberalizmus arculatai”. In: Szanyi Miklós – Szunomár Ágnes – Török Ádám, szerk. *Tények és töréspontok VII*. Budapest: Akadémiai Kiadó (megjelenés alatt).
- Halmai Péter (2025). „Globalizáció vagy deglobalizáció?” *Magyar Tudomány*, 186/10, 1898–1910.
- Hopkins, Anthony G., szerk. (2002). *Globalization in World History*. New York, NY: W. W. Norton.
- Lamm Vanda (2025). „Emberi jogok a globalizálódó világban”. *Magyar Tudomány*, 186/10, 1944–1953.
- Milanović, Branko (2016). *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Nagy, Sándor Gyula, szerk. (2025). *The Economics of Regional Integration*. Abingdon, NY: Routledge.
- Rodrik, Dani (2018). „Populism and the Economics of Globalization”. *Journal of International Business Policy*, 1/1–2, 12–33. <https://doi.org/10.1057/s42214-018-0001-4>.
- Spéder Zsolt (2025). „Európa törekény népesedési helyzete a globális világban”. *Magyar Tudomány*, 186/10, 1954–1965.
- Vékás Lajos (2025). „Globalizáció és nemzetközi magánjog”. *Magyar Tudomány*, 186/10, 1936–1943.

Globalizáció vagy deglobalizáció?

Globalization or Deglobalization?

Halmai Péter

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar Közgazdaságtan Tanszék, Budapest;
Nemzeti Közszolgálati Egyetem Nemzetközi és Európai Tanulmányok Kar Közpénzügyi Tanszék, Budapest;
az MTA IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának elnöke
Halmai.Peter@uni-nke.hu

Összefoglalás

Alapvető kérdés: mi a globalizáció jövője? A kereskedelempolitikai korlátozások, a globális termelési láncok sebezhetősége, a geopolitikai sokkok, a kezdődő fragmentáció következményei egyes vélemények szerint akár a globalizáció végét is jelenthetik. Valójában a globalizált világ gazdaság alapvető átalakulása megy végbe. A legnagyobb veszélyt a globalizációellenes, fragmentációt erősítő gazdaságpolitikák jelenthetik. A kialakuló multipoláris világrendben továbbra is meghatározó a kölcsönös függőségek rendszere. Ezért nem valószínű, hogy a globális integrációt az egymástól elkülönülő világ gazdasági blokkok teljes szétválása váltaná fel. A multipoláris struktúrában is valószínűleg egyidejűleg lesznek jelen a versengés és az együttműködés mozzanatai. A változás fő irányainak azonosítása megkerülhetetlen közgazdaság-tudományi feladat, egyúttal a távlatos gazdaságpolitikai cselekvés előfeltétele.

Abstract

The fundamental question is: what is the future of globalization? According to some opinions, trade policy restrictions, the vulnerability of global production chains, geopolitical shocks, and the consequences of incipient fragmentation may even spell the end of globalization. In fact, the globalized world economy is undergoing a fundamental transformation. The greatest threat may come from anti-globalization economic policies that reinforce fragmentation. In the emerging multipolar world order, however, the system of interdependence will continue to play a decisive role. Therefore, it is unlikely that global integration will be replaced by complete separation into distinct world economic blocs. Even within a multipolar structure, elements of competition and cooperation are likely to coexist. Understanding the main directions of change is essential for economics and a prerequisite for forward-looking economic policymaking.

Kulcsszavak: hiperglobalizáció, deglobalizáció, geoökonómiai fragmentáció, multilateralizmus, protekcionizmus, vámháború, értékláncok újjászervezése

Keywords: hyper-globalization, deglobalization, geoeconomic fragmentation, multilateralism, protectionism, trade war, reshoring

1. Bevezetés

A jövő alapvető jelentőségű kérdése: hogyan alakul a globalizáció a 21. században? A lassulás, majd a több egyidejű, egymást erősítő válság (polikrízis) időszakában sokan már a deglobalizációt is lehetségesnek tekintik. Valójában a globalizáció folyamatában mélyreható változások mennek végbe. Új mechanizmusok jelennek meg a rendszer működésében. Mindezekkel összefüggésben nagy jelentőségűek a globalizációs (jelentős részben elosztási) viták. Különös figyelmet igényelnek a legutóbbi években felmerülő geoökonómiai széttöredezés (fragmentáció) veszélyei. E kérdések a világgazdaság valamennyi szereplője számára fundamentális, a kis, nyitott gazdaságok számára pedig létfontosságú jelentőségűek.

2. Hiperglobalizáció: globális szabadkereskedelem?

A globalizáció lényege a gazdaságoknak az áruk, a szolgáltatások, a tőke és a technológia áramlása révén növekvő összekapcsoltsága. Alapját a világgazdaság rendszerét átszövő kölcsönös függőségek rendszere képezi.¹ A határokat átlépő termék-, szolgáltatás-, erőforrás-áramlások (vám- és nem vám jellegű) akadályainak csökkenése (vagy akár teljes megszűnése) növekvő gazdasági teljesítményt és jólétet kínál a világnak, s az egyes nemzeteknek. A növekvő gazdasági szabadság kölcsönös előnyöket nyújt, ugyanakkor növekvő kölcsönös függőséget eredményez. Nem zéróösszegű játékról van szó. E rendszerben Merkúr, a kereskedelem, nem pedig Mars, a háború istene dominál.

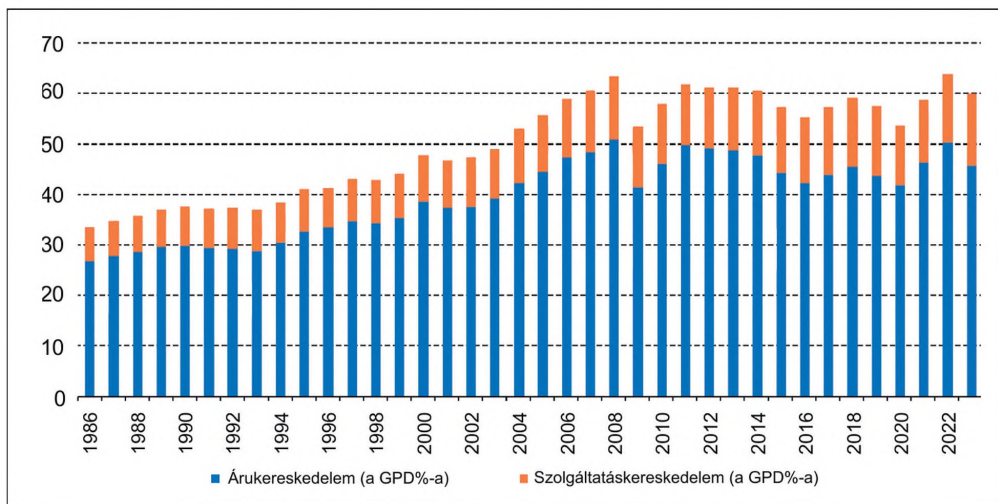
Jagdish N. Bhagwati világhírű közgazdász a globalizációt integrációként definiálja: a globalizáció a nemzeti gazdaságok nemzetközi gazdaságba történő integrációja a kereskedelem, a közvetlen külföldi tőkebefektetések, a rövid távú tőkeáramlások, általában az emberek nemzetközi mozgása és a technikák áramlása révén (Bhagwati 2007). A mai világgazdaságban az integrációs folyamatok regionális és globális szinten jelentkeznek. Az integráció általános értelemben egységesülést, beilleszkedést jelent. Ám az integráció folyamatában annak alkotórészei nem veszítik el sajátosságukat.

A liberális piacgazdaság globális győzelme (Fukuyama kifejezésével: „a történelem vége”) egyúttal elhozta a hiperglobalizáció korát. Amiből a multilateralizmus kiteljesedése s a globális szabadkereskedelem víziója következett. Az utóbbi körvonalazódott például a WTO 1996. évi Szingapúri Miniszteri konferenciáján, amelynek egyes résztvevői szerint 2020-ra megteremthető lenne (lett volna) a globális szabadkereskedelem. Előbbiek hűen tükrözik az előző évszázad végének optimizmusát, az akadályok nélküli kereskedelemről remélt haladás – önmagában egyáltalán nem alap nélküli – vízióját.

¹ A globalizáció fő közgazdaságtani elméleteit Csaba László tanulmánya foglalja össze (Csaba 2025).

3. Hiperglobalizáció helyett „lassúbalizáció”

Ám az 1980-as és az 1990-es évek hiperglobalizációjának korszakát új szakasz (lassúbalizáció, slowbalization) váltotta fel. A korábban nagyon dinamikus, határon átnyúló kereskedelem és a közvetlen külföldi befektetések a globális pénzügyi válság óta lelassultak.

1. ábra. A világkereskedelem nyitottsága (a GDP %-ában)

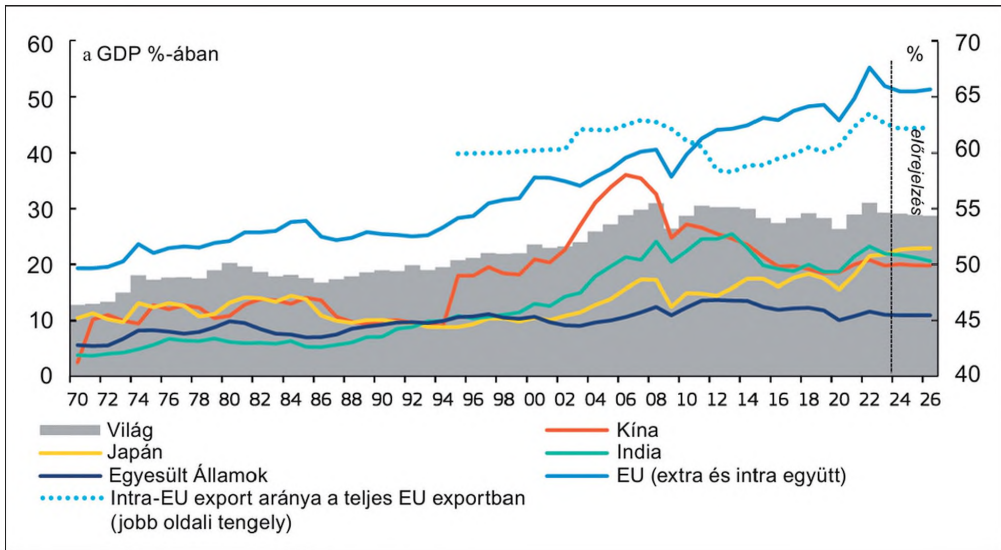
Megjegyzés: globális kereskedelem nyitottság:

a globális export és import összege a világ GDP-jéhez viszonyítva

Forrás: 2025 Euro Area Report, European Economy, 2024

A legszélesebb körben használt globalizációs mutató, a zürichi ETH egyetem konjunktúrakutató intézetének gazdasági globalizációs (kompozit) indexe 2007 óta alig nőtt, lényegében stagnál. A vilájárvány és a világgazdaságot egymás után sújtó energiaválság kettős sokkja, valamint a kereskedelmi környezet fokozatos romlása ellenére azonban az áruk és szolgáltatások globális exportja figyelemre méltó ellenálló képességről tett tanúbizonyságot. Nagyjából a globális pénzügyi válság előtti magas szint körül maradt fenn annak GDP-hez viszonyított aránya. (Az egyes fő világgazdasági szereplők nyitottságának alakulását mutatja a 2. ábra.) Ugyanakkor a globalizáció folyamatának új hajtóerői a szolgáltatások és az immateriális javak (köztük a szellemi tulajdonjog, az adatok és információk) áramlásának erőteljes dinamikája lettek.

A „lassúbalizációnak” nevezett tendenciát felerősítették a geopolitikai feszültségek, a fokozódó protekcionizmus, a Covid19-vilájárvány okozta zavarok és Oroszország teljes körű ukrajnai inváziója. A geoökonómiai széttöredezettesség narratívája szerint a globális kereskedelem rivális gazdasági blokkokra bomlik, s az egyes országok egyre inkább kereskedelemkorlátozó intézkedéseket és stratégiákat követnek. Utóbbiak elősegíthetik a globális értékláncok visszatelepítését vagy baráti áthelyezését.

2. ábra. Az áru- és a szolgáltatásimport aránya a GDP-ben
 Forrás: European Economic Forecast (Autumn 2024)

4. Átalakuló globalizáció

A globalizáció fő hajtóereje az emberek, a gazdaságok és a kultúrák közötti érintkezések növekedése. A globalizáció legújabb szakaszában a digitális szolgáltatások, az információk és a tudás áramlása kerül középpontba. A globalizáció folyamata tehát változó formákban tovább halad előre.

A globális kereskedelemben kommunikációs és technológiai forradalom megy végbe. Az új technológiai vívmányok (blockchain, 5G, elektromos autók) elterjedése széles körű hatásokkal jár. Ugyanakkor e fejlődéssel párhuzamosan bővíthet a középosztály a világban. Az életszínvonal, különösen a feltörekvő piacokon, emelkedik. A feltörekvő gazdaságok növekvő fogyasztásával is összefüggésben az elmúlt évtizedben csökkent a határokon átnyúló árukereskedelem aránya a teljes kibocsátáshoz viszonyítva. Számos ország a belföldi ellátási láncsal egyre jobban ki tudja elégíteni a fogyasztók igényeit.

A globalizáció egyáltalán nem állt meg, csak átalakult. Eddig a globalizáció az áruk, a tőke és az emberek mozgásáról szólt, ma viszont egyre inkább a szolgáltatások és az információk, adatok áramlásáról. A globalizációhoz ma már sem embereknek, sem áruknak nem kell átlépniük az országhatárokat, s gyárat sem kell építeni hozzá. Például emberek számítógépeknél ülve végeznek munkát globális cégek számára. A világ legnagyobb értékű cégeinek többsége nem fizikai termékeket állít elő (például Microsoft, Amazon, Alphabet, Facebook, Tencent, Alibaba).

Mindezek a mesterséges intelligencia (AI) és a robotizáció terjedésével, az egyre jelentősebb automatizációval együtt a korábbinál jóval összetettebb társadalmi-

politikai-gazdasági kihívásokat eredményezhetnek, mint az eddigi, fizikai termékeken alapuló globalizáció.² Világszerte egyszerre érinthetik a fizikai munkásokat és az eddig a globalizációból inkább profitáló irodai dolgozókat. Az áruk kereskedelmének és a fizikai munkahelyek kitelepítésének (a fejlett országokból a feltörekvőbe) útját állhatja a politika, ám a szolgáltatások nyújtásának globalizációja átveheti ezek helyét.

Az ipari forradalom óta három hullámban bővült a világ országainak kereskedelme (Baldwin 2016). Az első hullám az iparosodással összefüggésben az áruk szállítása volt, majd az elmúlt évtizedekben kialakult a termelőegységek kitelepítése az olcsó munkaerőt kínáló térségekbe. A harmadik fokozat pedig a szolgáltatások kereskedelme, például az irodák „utazása”, amelyet az infokommunikációs technológia (internet stb.) tesz lehetővé. Szellemi munkát végző alkalmazott ma már a világ bármely pontjáról képes munkavégzésre.

Alapvető a különbség az első két és a harmadik hullám között: míg előbbieken tárgyakkal kellett mozogniuk, az utóbbiban már csak információk áramlanak a világ térségei és országai között. Ez utóbbi korlátozása jóval nehezebb és költségesebb,³ mint az előzők esetében.

A szolgáltatások kereskedelmében ugyanakkor dinamikus növekedés a jellemző irányzat. A változó feltételek között előnyösen alakulhat a szolgáltatásorientált országok (például az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Franciaország vagy Svédország) pozíciója. A termelésre koncentrálo országok viszont új kihívásokkal szembesülnek. Az alacsony munkaerőköltség keresése önmagában egyre kevésbé meghatározó. Döntő jelentőségű a kutatás-fejlesztés és a tudásintenzív iparágak fejlesztése.

A vállalatok befektetései között mérséklődik a tárgyi eszközök aránya. Egyidejűleg nő az immateriális javakra irányuló ráfordítás (szoftver, brandépítés, tervezés) a teljes GDP arányában.

Az internet-, a technológiai és a kommunikációs forradalom csökkentette a tranzakciós költségeket, megváltoztatta a gyártási folyamatokat és új termékek piacra lépését mozdíthatja elő (Levinson 2021). Alapvető kihívás az új technológiák átvételéhez szükséges képességek kiépítése. Ez utóbbiban, továbbá a szolgáltatási ágazatok fejlődésében élenjáró országok a globális értékláncok nyerteseivé válhatnak.

A szolgáltatások kereskedelmének szabályozása főként a végső szolgáltatásokra vonatkozik, nem pedig a közbensőkre.⁴ Utóbbiakra példa lehet a könyvelők, elemzők, adminisztrátorok, online segélyvonalakon dolgozók, grafikai tervezők, kiadványszerkesztők és az informatikusok legkülönbözőbb szakágaiban dolgozók munkája egyaránt. A szolgáltatáskereskedelem nagy jövő előtt áll, ám egyben romboló lehet: a világ bármely pontjáról bedolgozó szakemberek alkalmazása masszív középosztálybeli állásokat fenyegethet a fejlett országokban.

² Az IKT-forradalom és a globalizáció kombinált sokkja – globotikus sokk (Baldwin 2019) – minden fejlett gazdaságban hatalmas munkaerő-elmozdulást okozott.

³ Noha egyes országok, például Kína, erre is nyújtanak példát.

⁴ A szolgáltatóknak szolgáltatók tevékenysége.

5. Globalizációs viták

A viták során alapvető kérdés, hogy a globalizáció feltételezett vagy pedig valóságos következményei állnak-e középpontban. Többnyire negatív az univerzalizáció („globalis” cigaretták, italok stb.) vagy a „nyugatosodás” (hollywoodi filmek, konsumerizmus stb.) jelenségének értékelése. Azokat esetenként a helyi hagyományokkal és kultúrákkal szembeni fenyegetésnek tekintik. Ugyanakkor a kiszervezés, a nemzetközi értékláncok révén elérhető költségelőnyök évtizedeken át jelentős deflációs hatást gyakoroltak. A világ népessége jelentős része számára sztenderd magas minőségű termékek váltak elérhetővé, kedvező áron.

Kritikák érték a kereskedelmi integráció és liberalizáció folyamatát, illetve alapvető intézményeiket is. A kevésbé fejlett országok megkérdőjelezték a magas környezet- és munkavédelmi sztenderdek alkalmazásának szükségességét, s azt a fejlett országokból kiinduló, versenyképességük csökkentésére irányuló kísérletnek tekintették.

Kivételes jelentőségűek a globalizációval összefüggő elosztási viták (lásd például Milanović 2016; Baldwin 2019). Az elterjedt narratíva a következő. A globalizációval csak a gazdagok jártak jól: a kiszervezés miatt rengeteg nyugati munkás veszítette el az állását. Az ipari foglalkoztatás leépülése és általában véve a nyugati reálbérek stagnálása az alsó-középosztályban jogos elégedetlenséghez vezetett a globalizációval szemben. Ám a valóság a fentebb idézett beállítástól alapvetően eltér. A 19. század eleje és a 20. század második fele között valóban drasztikus mértékben nőtt a legnagyobb gazdaságok (G7-országok) jövedelmének aránya a világ összjövedelmén belül. Az innováció a 20. század második felének közepéig szűk térségben rekedt, növelve a jövedelmi egyenlőtlenségeket.

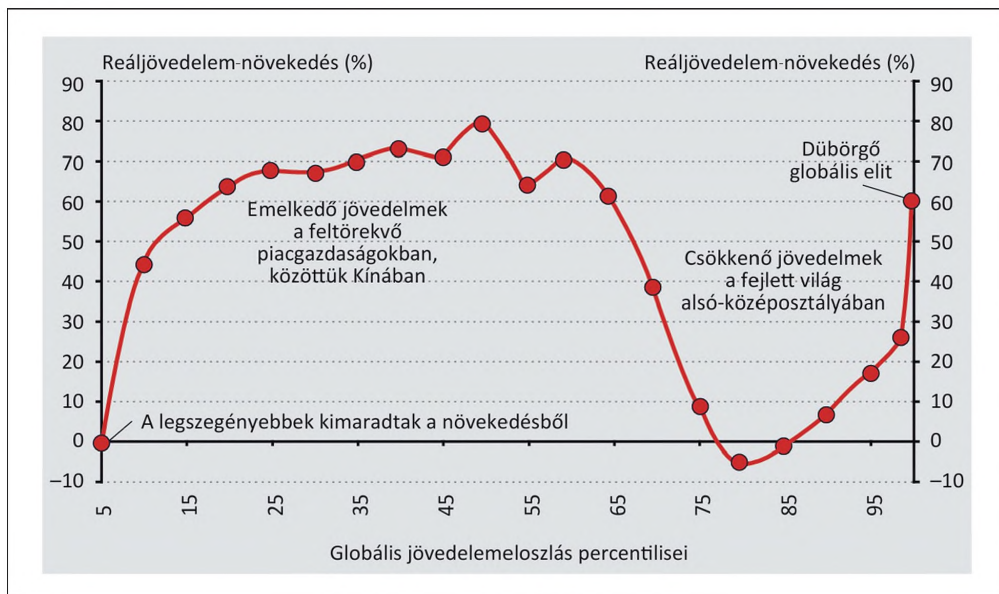
Ám az információs és kommunikációs forradalom (internet, telefon, számítógépek) lehetővé tette a cégek számára, hogy a tudást is alacsony költségek mellett, a világ minden pontjára exportálni tudják. A gazdag országok ipari termelésük egy részét a szegényebb, feltörekvő országokba telepítették. E változás eredménye hatalmas növekedési *boom* lett. Emberek százmilliói emelkedtek ki a mélyszegénységből.

A nyugati ipari munkahelyek eltűnésében egyes kutatások szerint pusztán a liberális gazdaságpolitikák szerepe jóval kisebb, mint a technológiáé. A globalizáció több munkahelyet teremt, mint amennyit megszüntet. A probléma lényege: az új munkahelyek nagyobb képzettséget követelnek.

A problémát jól illusztrálja Branko Milanović úgynevezett elefánt ábrája (Lakner–Milanović 2013; lásd 3. ábra). A legutóbbi évtizedek jövedelemelosztási folyamatait illusztráló ábra meggyőzően mutatja: a vizsgált időszakban a harmadik világ országainak legszegényebb polgárain kívül a fejlett országokban az alsó-középosztály jövedelemnövekedése volt a legkisebb mértékű. Sőt bizonyos csoportok esetében reálértelmen véve életszínvonal-csökkenés következett be a vizsgált húsz évet átölelő időszakban.

Az OECD és a Világbank adatai szerint a legtöbb fejlett országban az egyenlőtlenség (és az ezt mérő Gini-együttható) az elmúlt 30 évben nőtt. Az egyenlőtlenséget

jelző értékek egyes országok esetében olyan rosszak, mint a 20. század elején voltak. Ugyanakkor a világgazdaság egészében, az egyes országok közötti összehasonlításban a globalizáció kifejezetten csökkentette az egyenlőtlenségeket.⁵ A szegényebb országok a globális gazdasági rendszer részei lettek, és gyorsabban nőttek, mint a fejlett országok.

3. ábra. A reáljövedelem változása 1988–2008 között a globális jövedelemeloszlás különböző percentiliseiben (2005. évi nemzetközi USD)

Megjegyzés: a függőleges tengely a reáljövedelem halmozott változását mutatja (%-ban), 2005. évi vásárlóerő-paritáson USD-ben az 1988–2008. évi időszakban.

A vízszintes tengelyen a globális jövedelemeloszlás percentilis pozíciói szerepelnek.

A percentilis megoszlás 5 és 95 között 5 százalékpontos lépésközzel került ábrázolásra.

A legfelső 5% két csoportra oszlik: a legfelső 1%-ra, illetve a 95–99% között elhelyezkedő csoportra

Forrás: Milanović (2016) alapján Corak (2016)

E folyamatok hátterében mélyreható gazdasági-társadalmi változások állnak. A tudásalapú globalizáció szíve a technológia. A fejlett országok kevésbé képzett, alsó-középosztálybeli dolgozói a jövőben elsősorban nem a hasonló helyzetben lévő távol-keleti munkaerővel fognak versenyezni, hanem a robotizációval. A munkahelyek védelme helyett a dolgozók védelmére szükséges koncentrálni. A globalizáció jelzett harmadik fázisa rendkívüli mértékű kihívást jelent.

Az antiglobalizációs hangulat számos országban politikai választ váltott ki, egyfajta *establishment*-ellenes lázadást, a düh politikáját (Rodrik 2018). Ennek fontos

⁵ Ezt az irányzatot erősíti meg Milanović legújabb elemzése is (Milanović 2022).

állomásai a brexitről szóló brit népszavazás, Donald Trump megválasztása, egyes globalizációellenes populista pártok megerősödése stb. Nem a globalizáció ellenzése az egyetlen mozgatóereje ezeknek az irányzatoknak, ám valószínűleg fontos szerepet játszott bennük. Aláhúzást igényel: a globalizáció elleni reakciók fő mozgatórugója a növekvő egyenlőtlenség a fejlett országokban.

A globalizációellenesség azért is lett a politika eszköze, mert a nemzetközi kereskedelem hasznát nehéz konkrétan megragadni. Konkrét vesztesei viszont – bár kevesen vannak – azonosíthatók, és határozott módon hallatják a hangjukat. A globalizáció megtorpanása valójában jó hat–nyolc évvel megelőzte a populisták előretörését. A politikai tematizáció után pedig elmondható: „a globalizáció ostrom alatt áll”.

Valójában a globalizáció nem fordult vissza. Eddigi fő hordozóinak dinamikája lelassult. Ugyanakkor egyidejűleg új, alig belátható távlatokat kínáló dimenziók kerülnek előtérbe.

6. Globális kereskedelmi fragmentáció?

A geoökonómiai széttagozottság kockázata különösen fontos az Európai Unió számára, tekintettel a fennálló erős gazdasági összekapcsolódásokra – a kereskedelem, a pénzmozgások és a beruházások terén egyaránt. Az EU-tagállamok gazdaságának nagy fokú nyitottsága a globális értékláncokkal fennálló erős integrációja valószínűleg nagyobb költségeket okozhat a geoökonómiai széttagoltság növekedése esetén („2025 Euro Area Report...” 2024).

Az Egyesült Államok és Kína közötti növekvő ellentétet korlátozó intézkedések, illetve a technológiaintenzív ágazatokban (félvezetők, zöld technológiák stb.) támogató iparpolitikák alkalmazásához vezetett. Az egészségügyi termékek hiánya a Covid19-járvány kezdetén erősíthette a „near-shoring”, illetve a kínálati lánc néhány szegmensének racionalizálása iránti igényt. Az ukrajnai háború tovább növelte a geopolitikai feszültségeket és kockázatokat. A kereskedelmi dinamikában megnőtt a geopolitikai megfontolások súlya. A gazdasági szempontok olykor háttérbe szorultak. Összességében a beszerzési források megbízhatóságának növelésére irányuló erőfeszítések, a keresleti reakció javítása vagy a nemzetbiztonsági szempontok előtérbe helyezése valószínűleg néhány kínálati lánc újjáalakításához és rövidítéséhez vezethet („Global Trade and Value Chains...” 2022; Williams 2022).

A nemzetközi kereskedelempolitika multilaterális szintjének (GATT, WTO) mélyülése az ezredforduló után megtört. A Doha-forduló kudarca már másfél évtized óta látható. A millenniumi agendához hasonló ambíciójú elképzelés azóta sem fogalmazódott meg. Valójában a vitarendezési területen – döntően az amerikai kormányzat magatartása miatt – a WTO jelenlegi rendszere működésképtelen.

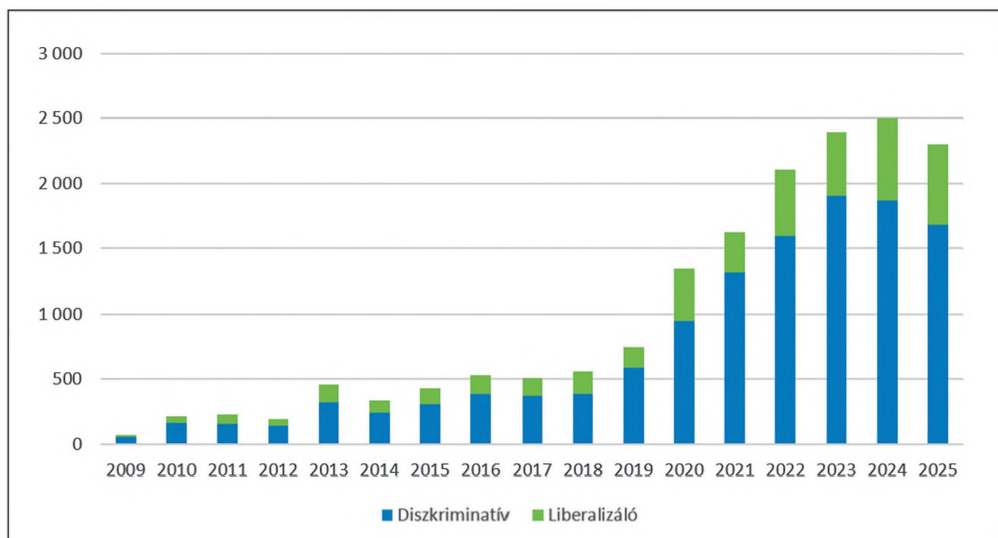
A multilateralizmussal szembeni tipikus amerikai kritika szerint pedig alapvetően megromlott a jelenleg fennálló világrend. A nemzetközi intézmények „felrázására” (sokkterápiájára) van szükség az amerikai érdekeket fenyegető veszélyek, illetve az amerikai álláspontot érintő kihívások elhárításához. Valójában a közelmúlt multila-

terális erőfeszítéseinek gyengesége mélyebb intellektuális és politikai széttöredezettséget tükröz. Például miközben a Nemzetközi Valutaalap (IMF) 2024 októberében éves őszi ülését tartotta, a BRICS (Brazília, Oroszország, India, Kína, Dél-Afrika és négy új tagállam) 36 ország vezetőit hívta össze az oroszországi Kazanyban, s a fórum középpontjában a dolláralapú nemzetközi monetáris rend felváltása állt. Ha a multilateralizmus jól működne, akkor e tárgyalások összekapcsolódnának.

A nemzetközi rend elleni fellépés azonban nem új keletű. Az Egyesült Államokban az 1970-es, 1980-as és 2000-es évek elején a hivatalba lépő republikánus kormányzatok mind megvetésüket fejezték ki a multilateralizmussal szemben. Követelték, hogy Amerika „potyázó” szövetségesei fizessenek többet az USA által biztosított védelem ernityért. A súlyos pénzügyi válság azonban végül minden esetben az adott helyzet újragondolását, s multilaterális keretek közötti megoldását kényszerítette ki.

Mintegy negyedszázada a nemzetközi kereskedelempolitikai változások súlypontja a bilaterális kapcsolatok dimenziójába került. Ugyanakkor a legutóbbi egy-másfél évtizedben egyes, már kitárgyalt, a kereskedelem vagy a beruházás akadályait csökkentő megállapodások (például a Transzatlanti Kereskedelmi és Beruházási Együttműködés [Transatlantic Trade and Investment Partnership, TTIP]; a Mercado Común del Sur, MERCOSUR) – jelentős részben lobbierdekek demagóg érvényesítésével összefüggésben – nem kerülhettek elfogadásra. Nemcsak e relációban igaz: a populizmus és a protekcionizmus egymással szoros szimbiózisban, együttesen fejtik ki a nemzetközi kereskedelem rendszerét romboló hatásukat.

A politika kulcsszerepet játszik a globális gazdaság széttöredezettségében. Noha a vámok a legutóbbi időszakig jellemzően alacsony szinten maradtak, a nem vámjel-

4. ábra. Kereskedelempolitikai intervenciók

Forrás: www.globaltradealert.org alapján saját számítás és szerkesztés

legű kereskedelmi korlátozások 2020 óta szignifikáns mértékben nőttek. Az elmúlt években meredeken emelkedtek a kereskedelemre és a külföldi befektetésekre káros intézkedések (lásd a 4. ábrát). A multilaterális intézmények képessége a globális kereskedelmi áramlások megkönnyítésére csökkent (Dadush 2022).

Mindez különös időszerűséget kapott a 2025 januárjában hivatalba lépett amerikai kormányzat által kirobbantott vámháború következtében (Baldwin 2025). A Liberation Day alkalmából meghirdetett vámszintek a 100 évvel korábbi, a nagy gazdasági világválság kirobbanásában is alapvető szerepet betöltő vámokhoz hasonlíthatók. Noha az amerikai kormányzat kész egyezségekre, a világkereskedelmi háború árnyéka óriási bizonytalanságokat, s már rövid távon is lényeges növekedési veszteségeket okoz.

7. A kereskedelmi fragmentáció veszélyei

A változó kereskedelmi minták nem hatnak szükségképpen negatív módon az aggregált kereskedelmi indikátorokra, ám szignifikáns gazdasági költségekkel járhatnak. Az értékláncok újrendezése időt igényel, s nagy költségekkel és technológiai kihívásokkal jár („Global Trade and Value Chains...”). A nemzetközi kereskedelmet növekvő mértékben korlátozó nemzetközi akadályok, a csökkenő arányú FDI és a technológiaváltás az erőforrás-allokációt kevésbé hatékonyra tehetik. Káros hatással lehetnek a termelékenység növekedésére, a termelékenységi tovaggyűrűzésekre. Az erősödő kereskedelmi korlátozások és/vagy a magasabb fokú kereskedelempolitikai bizonytalanság növekvő globális fragmentációhoz vezetnek. Az IMF elemzései szerint a globális gazdaság viszonylag erős széttöredezettsége – mértékétől függően – állandósult globális kibocsátási veszteséghez vezetne, a modellszámítások szerint a világ GDP 0,2%-ától 7%-áig terjedően. A kereskedelmi fragmentációt technológiai szétválással kombináló scenáriók a GDP 8 és 12%-a közötti kibocsátási veszteséget mutatnak néhány országban (Aiyar et al. 2023).

Összességében számos tényező korlátozhatja a globális kereskedelem kilátásait, a gazdasági növekedést negatívan befolyásoló kockázatokkal. A legutóbbi exogén sokkok és kereskedelempolitikai fejlemények mind ország-, mind multilaterális szinten azt jelzik, hogy a globális kereskedelmet kedvezőtlenül érintő hatások erősödhetnek. Valamennyi tényezőt figyelembe véve, a lehetséges okozati összefüggéseket azonosítva a kereskedelem és a potenciális növekedés között (Singh 2010), a fragmentáció – szignifikáns potenciális gazdasági költségeket maga után vonva – a globális kereskedelemben lefelé mutató kockázatot jelent a teljes világgazdaság tekintetében (Aiyar et al. 2023).

8. Következtetések

A polikrízis időszakában a hiperglobalizáció folyamata megakadt. A globalizáció korábbi fő hordozóinak dinamikája lelassult. Egyidejűleg új hajtóerők jelentek meg. Reális veszélyként merülhet fel a deglobalizáció irányzata is.

A kereskedelem továbbra is a globalizáció alapvető színtere. Az erősödő kereskedelmi korlátozások és/vagy magasabb kereskedelempolitikai bizonytalanság növekvő globális fragmentációt eredményezhetnek. A globális gazdaság viszonylag erős szét-töredezettsége – mértékétől függően – állandósuló globális kibocsátási veszteséghez vezetne. A nyitott gazdaságok (köztük az EU tagállamai, de közülük is különösképpen a legkisebbek) lennének a kereskedelmi fragmentáció legnagyobb vesztesei.

Számos alapvető tényező, geopolitikai összefüggések, a járvány vagy a klímaváltozással kapcsolatos vállalások kezelésének a szükségessége a politikákat az értékláncok újrarendezésének igényéhez vezethetik. Ugyanakkor önmagában a korábbinál rövidebb, kevésbé sebezhető értékláncok kiépítése aligha tekinthető deglobalizációnak (vö. Antrás 2020). A reziliensebb, bonyolultabb vagy diverzifikáltabb kínálati láncok létrehozása kezdetben növeli a költségeket és a fogyasztók terheit. Az egyes államok számára pedig egyidejűleg költségvetési nyomást eredményezhet – miközben mind az európai országok, mind az Egyesült Államok nagyon jelentős államháztartási hiánnyal küzd –, ezért fokozott figyelmet igényel az államadósság felhalmozódása és a piacok finanszírozási képessége. Ugyanakkor az alkalmazkodás új szereplőket, ötleteket és technológiákat eredményez. E folyamat tehát nemcsak makrogazdasági egyensúlyhiány, hanem egyidejűleg előrevivő technológiai változás.

Az értékláncok újjászervezése során is felmerülhet az úgynevezett technológiai szuverenitás kérdése: valamely nemzet (illetve integráció) azon képessége, hogy a cégeinek lehetővé teszi a globális technológiai rendszerben történő szabad és sikeres versenyzést, és hosszú távon megalapozza a lakosság kellően magas szintű jólétét. A változó feltételek között a szolgáltatásorientált, a kutatás-fejlesztésre, tudásintenzív iparágak fejlesztésére épülő országok pozíciója alakulhat előnyösen. A termelésre alapozó gazdaságok ugyanakkor új kihívásokkal szembesülnek. Az alacsony munkaerő-költség önmagában egyre kevésbé meghatározó.

A legnagyobb veszélyt a globalizációellenes, fragmentációt erősítő gazdaságpolitikák jelenthetik. A technológia hajtotta globalizáció vadhajtásainak kezeléséhez globális politikai lépésekre is szükség lenne. A multilaterális szabályok és intézmények kiépítése és erősítése a globális integráció további elmélyülésének előfeltételét képezi. A nemzetállamoknak, illetve az őket tömörítő regionális integrációknak ugyanakkor számos eszköze lehet a folyamatok befolyásolására, a kockázatok csökkentésére.

A gazdaságpolitikák középpontjába a termelékenység és a versenyképesség növelésének kellene kerülnie. Ezt előmozdítandó mélyreható strukturális reformok kidolgozása és megvalósítása szükséges. Nagy jelentőségűek a piaci versenyt, valamint a szabadabb kereskedelmet támogató, a felesleges adminisztratív terheket csökkentő intézkedések. A munkaerőpiaci reformok, a továbbképzések és az elhelyezkedés aktív támogatása szükséges, illetve a szociális védőháló kiszélesítése. Ez utóbbi révén elkerülhető, hogy a munkájukat elveszítők egyfajta szegénységi spirálba essenek. A fenntartható és inkluzív növekedésnek köszönhetően a kereskedelmi és beruházási reformok gyümölcset a társadalmak széles köre élvezhetné.

A multilateralizmus, a szabályokon alapuló nemzetközi rend jelenleg kivételesen súlyos kihívásokkal szembesül. A világgazdaság és a nemzetközi biztonsági rendszer multilaterális rendszerei megrendültek, ám a kialakuló multipoláris világrendben továbbra is meghatározóak a kölcsönös függőségi viszonyok. Valószínűleg a multipoláris struktúrában is egyidejűleg lesznek jelen a versengés és az együttműködés mozzanatai. A globálisan meghatározó tömörülések nem törekedhetnek autarchiára, vagyis a sokat emlegetett „blokkosodás” nem eredményezhet globális szétválást. A legérzékenyebb technológiák esetében lehetséges részleges leválás, ám annak is jelentősek a globális költségei. A kontinensnyi méretű, világgazdasági súlyt képező államok mint főszereplők mellett a kis és közepes nyitott gazdaságok (például az európaiak) egyetlen esélye az egyre mélyebb regionális integrációba történő tömörülés.

Az új, többpólusú világrend igénye egyes szereplők (például a fejlett országokkal történő együttműködésből kizárt országok vezetői) részéről valójában a multilateralizmus, a szabályokon alapuló nemzetközi rend teljes elvetését feltételezi. Valójában a multipoláris struktúra sem működhet a kölcsönösen elfogadott szabályokon alapuló multilaterális intézmények, szabályok, sőt kormányzás nélkül. A multilaterális intézmények „beágyazott rugalmassággal” („embedded flexibility”, Baldwin–Ruta 2025) rendelkeznek, amelyet – a világgazdaság fő szereplőinek együttműködése esetén – fel lehetne használni az együttműködési rendszer megőrzésére. A multilaterális intézmények alkalmazkodóképessége új feltételek között is előmozdíthatja az integrációt. Módot nyújthat többoldalú vagy megaregionális megállapodások formájában a szabályokon alapuló rendszer megőrzésére, egyidejűleg kezelheti a fragmentációs nyomást okozó jogos aggályokat.

A világ változatlanul nem zéróösszegű kalkulációk köré épül. Henry Morgenthau egykori amerikai pénzügyminiszter elegánsan fogalmazott a Bretton Woods-i konferencián: „A jólét, akárcsak a béke, oszthatatlan. Nem engedhetjük meg magunknak, hogy ez csak a szerencsések körében érvényesüljön, vagy, hogy azt mások kárára élvezzük” (Morgenthau Jr 1944). A multilateralizmus sokkterápiája zavarokat okozhat. Ám utána még több nemzetközi együttműködésre lesz majd szükség, mert nincs más alternatíva.

A világgazdaság, azon belül a világkereskedelem fragmentációja ma különösen időszerű veszély. A széttöredezés elkerülése, a kereskedelem, az erőforrás-áramlás, az együttműködés akadályainak mérséklése a világgazdasági szereplők elemi érdeke. Csak remélni lehet, hogy mielőbb túlléphetünk a H. James által a zűrzavar, bizonytalanság és káosz korszakának nevezett időszakon. Utóbbi különösen nagy veszélyt jelenthet a kis, nyitott gazdaságok számára.

Irodalomjegyzék

- „2025 Euro Area Report, European Economy” (2024). *Economy and Finance*, Institutional Paper 304. https://economy-finance.ec.europa.eu/publications/2025-euro-area-report_en.
- Aiyar, Shekhar et al. (2023). *Geoeconomic Fragmentation and the Future of Multilateralism*. Staff Discussion Note 2023/001. Washington, DC: International Monetary Fund. <https://doi.org/10.5089/9798400229046.006>.
- Antràs, Pol (2020). „De-Globalisation? Global Value Chains in the Post-COVID-19 Age”. *National Bureau of Economic Research*, Working Paper No. 28115. <https://doi.org/10.3386/w28115>.
- Baldwin, Richard (2016). *The Great Convergence. Information Technology and the New Globalization*. Cambridge, MA: Harvard University.
- Baldwin, Richard (2019). *The Globotics Upheaval: Globalisation, Robotics and the Future of Work*. Oxford: Oxford University Press.
- Baldwin, Richard (2025). *The Great Trade Hack*. London: CEPR Press.
- Baldwin, Richard – Ruta, Michele (2025). *The State of Globalisation*. London: CEPR Press.
- Bhagwati, Jagdish (2007). *In Defense of Globalization*. New York, NY: Oxford University Press.
- Corak, M. (2016). *Worlds of Inequality. The winners and losers of globalization. Must it be this way?* The American Prospects – Ideas, Politics & Power, May 18. <https://prospect.org/power/worlds-inequality/>.
- Csaba László (2025). „Globalizáció és közgazdaságtan”. *Magyar Tudomány*, 186/10, 1911–1919.
- Dadush, Uri (2022). „Deglobalisation and Protectionism”. *Working Paper*, 18, 1–35. <https://www.bruegel.org/sites/default/files/2022-11/WP%2018.pdf>.
- „European Economic Forecast. Autumn 2024”. *European Economy* (letöltés: 2025. aug. 1.). https://economy-finance.ec.europa.eu/document/download/7173e7c9-3841-4660-8d6a-a80712932f81_en?filename=ip296_en.pdf European Commission.
- „2025 Euro Area Report, European Economy” (2024). *Economy and Finance*, Institutional Paper 304. https://economy-finance.ec.europa.eu/publications/2025-euro-area-report_en.
- „Global Trade and Value Chains During the Pandemic” (2022). *International Monetary Fund*. <https://www.elibrary.imf.org/display/book/9781616359423/CH004.xml?tabs=fulltext>.
- Lakner, Christoph – Milanović, Branko (2013). „Global Income Distribution. From the Fall of the Berlin Wall to the Great Recession”. *Policy Research Working Paper*, Series 6719. <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/ed8d4ff4-8768-5c79-8266-1d151eff85b9/content>.
- Levinson, Marc (2021). „A Fourth Globalisation. A New Form of Trade Is Reshaping Our World, and It’s Driven by the Movement of Bits and Bytes, Not Goods, Around the Globe”. *Aeon*. <https://aeon.co/essays/the-globalisation-of-ideas-will-be-different-than-that-of-goods>.
- Milanović, Branko (2016). *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Milanović, Branko (2022). „The Three Eras of Global Inequality, 1820–2020 with the Focus on the Past Thirty Years”. *Stone Center on Socio-Economic Inequality Working Paper Series*, 59, Revised, December. <https://doi.org/10.31235/osf.io/yg2h9>.
- Morgenthau Jr, Henry (1944). „Inaugural Address”. *CVCE* (letöltés: 2025. júl. 11.). https://www.cvce.eu/obj/inaugural_address_by_henry_morgenthau_jr_1_july_1944-en-34c4153e-6266-4e84-88d7-f655abf1395f.html.
- Rodrik, Dani (2018). „Populism and the Economics of Globalization”. *Journal of International Business Policy*, 1/1–2, 12–33. <https://doi.org/10.1057/s42214-018-0001-4>.
- Singh, Tarlok (2010). „Does International Trade Cause Economic Growth? A Survey”. *The World Economy*, 33/11, 1517–1564. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9701.2010.01243.x>.
- Williams, Mark (2022). „The Fracturing of the Global Economy”. *Capital Economics* (2022. okt. 6.). <https://www.capitaleconomics.com/publications/ce-spotlight/fracturing-global-economy>.

Globalizáció és közgazdaságtan

Globalization and Economics

Csaba László

az MTA rendes tagja, professor emeritus, Közép-európai Egyetem, Bécs, Ausztria;
Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest
Csabal@ceu.edu

Összefoglalás

A globalizáció folyamata nem csak közgazdasági természetű. Az alábbiakban azt vizsgáljuk, hogy mit látunk a közgazdaságtan szemüvegén át: miért figyelhető meg az elmúlt 10–15 évben deglobalizációs folyamat a fejlett országokban, hogyan szorul háttérbe a kis országok számára előnyös sokoldalú és szabályalapú rendszer, és mi következik mindebből az EU-ra nézve?

Abstract

While globalization is a multidisciplinary phenomenon, this paper focuses solely on the economic aspects. The fundamental questions are: why we have observed a process of deglobalization in advanced countries over the past 10 to 15 years? Why is the multilateral trading system, which favours small countries, eroding? Finally, what are the implications of all this for the EU?

Kulcsszavak: munkamegosztás, jövedelemelosztás, jóléti és foglalkoztatási hatások

Keywords: division of labour, distribution of income, welfare and employment effects

A világ egészére kiterjedő kapitalista gazdaság mintegy fél évezredes időszakot ölel fel. Egyetértés van abban, hogy egy-egy birodalmon vagy földrészen túlnyúló rendszeres kapcsolatok mind a gazdaságban, mind más területeken – így a kultúrában, a hadászatban, az emberek áramlásában – a korábbi időszakban is léteztek. Ugyanakkor a nagy földrajzi felfedezések, az ezt követő gyarmatosítás, majd az ipari forradalom és nem utolsósorban a gőzhajózás és a vasút kialakulásával létrejött tömeges áru-, tőke- és emberáramlás, kezdetben a telex, majd a telefon, a televízió általánossá válása és az információs forradalom további lépcsőfokai a világhálógig bezárólag létrehozták azt, amit közkeletűen a globális falunak neveznek.

A globális problémák – melyekre elsőként 1972-ben a Római Klub hívta fel a figyelmet – az egész emberiséget érintő kihívásokat jelentik. Ilyen a környezeti egyensúly számos kérdése, a tömeges és ellenőrizetlen migráció, a világhátrányok, a világháló sérülékenysége vagy a demográfiai kérdések (mindkét irányban). A globalizáció fogalmát ettől eltérő értelemben használja a tudomány, bár nem kétséges, hogy a főntebb jelzett kérdéseket csak világméretű összefogással lehet kezelni.

A globalizáció a közgazdaság-tudományban az a történelmi folyamat, amiben a tőkeérték növelésének logikája kiterjed az egész földgolyóra, minden termelési tényezőre és utóbbi következtében a társadalmak életviszonyaira, makro- és mikro-szinten egyaránt.

A kiterjedt szakirodalom a globalizáció négy szakaszát különíti el. Az első az ipari forradalomtól és a napóleoni háborúktól a nagy világválságig, 1929–1933-ig tart. A második a globális rendszer szétesése, kétoldalú pénzügyi és kereskedelmi egyezményekkel történt felváltása az 1930-as, 1940-es és 1950-es években. Ez a folyamat csak az 1960-as évek liberalizálása és a konvertibilitás fokozatos visszatérésével tért vissza eredeti medrébe, ha csak részlegesen is. A harmadik szakasz a Bretton Woods-i nemzetközi pénzügyi rendszer 1971. évi felbomlásától a 2008–2009-es globális pénzügyi válságig tartott. Ez a lentebb tárgyalt hiperglobalizáció. A negyedik szakasz pedig a Covid-világjárvány válságra adott, sok tekintetben pánikszerű reakciók sorozatából áll össze, az állami beavatkozás erősödése, a fragmentáció és a nem állami szereplők erősödő jelenlétével jellemezhető.

Ennek a helyzetnek két, a korábbi történelmi korszakoktól eltérő vonása van. Az egyik az, hogy a tér különféle részein, az eltérő történelmi és társadalmi viszonyok ellenére minőségileg azonos működési módok érvényesülnek. Másfelől: ez a működési mód a hatalmi, értékrendi és más, tartósan fennmaradó eltérések ellenére is a tőkegyarapítás logikája. Max Weber (1967) emelte ki először azt, hogy miközben a kapitalizmus szigetei már az antikvitásban is jelen voltak, csak a világgazdaság kialakulásával vált a tőkegyarapítás logikája minden mást maga alá rendelővé. Ez a folyamat a 18–19. század fordulóján teljesedett ki, a gazdaságban az ipari forradalommal, a nemzetközi életben a napóleoni háborúkkal.

Elsősorban amerikai gazdaságtörténészek (Pomeranz 2001; McCloskey 2006–2010) mutatták be alapos adatolással azt, hogy ez a folyamat főként azáltal hozott áttörést, hogy a lényegesen hatékonyabb intézményeket alkalmazó társadalmakban a termelékenység növekedése és az innovációk társadalmi hasznosítása lényegesen nagyobb vagyont és jólétet eredményezett, mint bármely más – rendre jelen lévő – versengő megoldás. E folyamatban semmiképp sem a gyarmatosítás játszott meghatározó szerepet, különösen nem a szegényebb országok nyersanyagkincseinek eltulajdonítása. Sokkal inkább előbb az anyagi termelés, majd ehhez kötődően a szolgáltatások, kiemelten az oktatás és a közegészségügy kiterjesztése, a jóléti állami megoldások elterjedése volt a meghatározó.

Csak néhány, a két főt idézett műben is szereplő adatot említünk. Az egy főre jutó fogyasztás 1800 és 2000 közti két évszázadban nem kevesebb, mint harmincszorosára, a várható átlagos élettartam 35 évről 75 évre nőtt. És nem kevésbé fontos, hogy azok a mindennapi életet jellemző elemek, mint a fürdőszoba, a távbeszélők/mobilok, a légi közlekedés, az általános és jórészt külföldi felsőoktatás, a kórházi és idősellátás vagy az ételrendelés az életminőséget alapjaiban megjavító elemekké váltak. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a minket körülvevő anyagi gazdagság kilenc tizede az elmúlt évszázadban jött létre.

Másfelől kézenfekvő az is, hogy ez a fejlődés a szegényebb rétegek számára hozott nagyobb előrelépést, mind anyagi, mind szellemi síkon, az egészségben eltöltött évek számától a műveltségi mutatókon át a világlátás lehetőségéig. Az európai gazdaság történetét összegző két kötetében Berend T. Iván megcáfolja azt az újabban ismét divatossá vált vélekedést, ami szerint a jóléti állam a nemzetközi versenyképesség teherterele lenne (Berend T. 2003; 2008). Ellenkezőleg, meglátása szerint a jóléti állam – közismert túlkapásai ellenére – az emberiség fejlődésének legfontosabb vívmányai közé sorolható.

Ha a történeti áttekintésekből az látható, hogy az országok között létrejött jövedelmi és vagyoni különbségek legfőképpen a termelékenység és az innováció, valamint az alkalmazását meghatározó intézményekre vezethető vissza, akkor fölmerül: utóbbiakat mi mozgatja? Természetesen együgyű lenne, ha egyetlen konkrét mozzanatot vennénk kiemelhetőnek. Ugyanakkor az idézett áttekintések eredendően az értékrendet emelik ki. Különösen azt, hogy miféle értékválasztás legitimálja a kemény munkára és a felelős magatartásra, a teljesítményre irányuló törekvéseket, mint a közösség által elfogadott egyetlen vagy fő sikermércét a járadékvadászattal vagy a kizsákmányoló megoldásokkal szemben.

Közgazdaságtani narratívák

Az előadottak alapján nem lepődhetünk meg, ha azt találjuk, hogy a globálissá váló gazdaság a közgazdaságtannak létrejöttétől kezdve kiemelt témája volt és maradt. Mi több, e vizsgálódás maga is kiváltója volt a diszciplína államtudományoktól való elkülönülésének. Részletes dokumentációra e helyütt nincs mód, ezért be kell érünk néhány alapvető meglátással. Adam Smith a *Nemzetek gazdagságában* azt állítja a középpontba, hogy az ember azáltal válik másoknál hatékonyabbá, hogy a munkát társadalmi szinten megosztja, és túl tud lépni az önellátásra/ellátásbiztonságra irányuló ösztönös reflexeken (Smith 2020). David Ricardo *A politikai gazdaságtan és adózás alapelveiben* továbbfejleszti e felismerést, és kialakítja a komparatív előnyök mai napig érvényes elvét (Ricardo 2018). Eszerint nem az számít igazán, hogy valaki abszolút értelemben mely tevékenységben jó, hanem hogy másokhoz képest hol a legnagyobb az előnye. Mivel egyben igen sikeres kereskedelmi vállalkozó is volt, nem meglepő, hogy tételét a nemzetközi csere példáján szemlélteti. Végül a harmadik klasszikus szerző Joseph Schumpeter *A gazdasági fejlődés elmélete* című alapvetésében az innovációt és az ezt megvalósító vállalkozót állítja a középpontba (Schumpeter 1980).

Schumpeter ugyan mind szülőhelyén, Ausztriában, mind választott hazájában, az Egyesült Államokban nagy hatású szellem volt, de egyik helyen sem számított a közgazdaságtan fő vonalába. A főáramot Európában az osztrák iskola, illetve a vele vitázó német történelmi irányzat, Amerikában előbb a Veblen-féle régi intézményi iskola, majd fokozatosan a neoklasszikusok jelentették, így Knight, Samuelson, Arrow, Solow és Kuznets. Aligha meglepő, hogy a globalizáció kérdéseit főleg heterodox köz-

gazdászok vizsgálták máig terjedő hatással. (Bár természetesen a főáram képviselői közt is sokan foglalkoztak többet vagy kevesebbet nemzetközi kérdésekkel.¹)

Vállalva az áttekintésekben elkerülhetetlen szelektivitást, mindenképp érdemes kiemelni a terület művelői közül a német–amerikai Albert Hirschmant. Ő a fejlődés ellentmondásait elemelve – saját munkáját közgazdasági hatarátlépésnek minősítve – a kiegyenlítőlen fejlődés elvét fogalmazta meg (Hirschman 1981). Schumpeterhez közvetlenül kötődve a magánvállalkozás és a gazdasági szabadság meghatározó szerepét emelte ki. Nem igazán meglepő, hogy nem találta a helyét abban a közgazdasági főáramban, ahol épp ekkoriban – a múlt század hatvanas és hetvenes évtizedeiben – jutott egyeduralomra a mechanika inspirálta általános egyensúlyi közelítés. Saját területén pedig ekkoriban a perónista Argentína függőségi elmélete, a nemkapitalista fejlődés ábrándja vált divatossá, és a vállalkozó-központú felfogás konzervatívnak tűnt.

A függőségi elmélet különféle változatai a mai napig is a globalizáció kritikai elméletének főáramaiként tekinthetők (Lopez 2024). E felfogásban központi szerepet játszik az „aszimmetrikus interdependencia”. Ez nem vonja kétségbe a nemzetközi gazdasági érintkezés kölcsönösen előnyös voltát, de kiemeli, hogy ez egyenlőtlen jellegű, egyoldalú függőségekkel és abból fakadó alá-fölé rendeltségi viszonyokkal terhes. Ez akkor is fennáll, ha a nemzetközi közjog szerint azonos pozíciójú szereplőkről van szó, és jellemzően az újratermelődésként irányzata uralja, külön beavatkozás nélkül is (Szentés 2011).

Az 1974-ben Nobel-díjjal is elismert Gunnar Myrdal is inkább reneszánsz egyénisége, semmint a tudomány fősodrába való illeszkedés miatt volt ismert. Myrdal munkássága mindig a nemzetközi kereskedelem és fejlődés témakörére összpontosult. Ugyanakkor nevéhez legerősebben a svéd jóléti állam elméleti megalapozása kötődik hazájában. Myrdal igazi „public intellectual” volt, ami csak manapság kelt megütközést az igényesebb elméleti tanszékeken. A maga idejében például a rendszeres tévéfélézéseket is vállaló Milton Friedman vagy a politikai kérdéseket elmélete középpontjába emelő Friedrich August von Hayek, de a munkáspárti kormány tanácsadójaként is aktív Lord Nicholas Kaldor (Káldor Miklós, Keynes utódja Cambridge-ben) nem számított csodabogárnak. Myrdal munkássága két maradandó elméletének tekinthetjük a szegény országok elmaradottságát intézményeik gyengeségére visszavezető felfogást, és a világ egyetlen rendszerként való felfogását (Myrdal 1974).

A sikeres felzárkózás példáit adó országok – különösen Kelet-Ázsiában – a kifelé forduló iparosítás elméletére építettek. Ennek az irányzatnak volt képviselője

¹ Kiemelkedik közülük Robert Solow, aki a növekedés tényezőit és korlátait vizsgálta, Paul Samuelson, aki a szakosodás és az árfolyamok kérdésében szólalt meg, Robert Lucas, aki a tőke nemzetközi áramlását mutatta be, kiemelve a fogadó országok általános viszonyainak szerepét, és természetesen a 2024-ben kitüntetett Daron Acemoğlu, Simon Johnson és James Robinson, akik – jórészt közös – munkájukban a befogadó intézmények és a demokrácia pótolhatatlan szerepét igazolták a hosszú távú gazdasági fejlődés előmozdításában.

az Egyesült Államokban alkotó Balassa Béla, aki a Világbank vezető közgazdászaként és a Johns Hopkins Egyetem professzoraként oroszánrészt vállalt a megelőző évtizedek elzárkózó és államközpontú, importhelyettesítő politikájának meghaladásában. Balassa munkálkodásának idején forradalminak számított az a felfogás, melyben a két meghatározó elem a következő. 1) A világpiacon kifejlesztett tevékenységek iránti kereslet – ha jó piaci rést találtak – a kis országok termelői számára gyakorlatilag végtelen. Ezért egyáltalán nem kell törődniük azzal, amit a kor keynesi felfogása a fő fejlődési gátnak vélt, nevezetesen az elégtelen kereslettel. 2) A jó megoldás az, ha a győzteseket nem az állam jelöli ki előzetesen, hanem a piaci versenyben választódnak ki. Utóbbi egyben megoldja azt a gondot is, hogy a kellően nagy belföldi termelők se kényelmesedjenek el (Balassa 1990).

Balassa számára ritka elégtételt jelenthetett az is, hogy a tanácsait követő országok nagyot léptek előre a fejlettségi rangsorban, miközben az ellenirányt a legmarkánsabban képviselő szocialista világrendszer összeomlott. Már halálos beteg volt, amikor az MTA külső tagjává választotta.²

A hiperglobalizáció hullámverései

1989 és 2008 között az egyre nyitottabbá váló világgazdaság egyfajta aranykort ért el. Ezt a korszakot szokás a „nagy mérséklet” korának is hívni. Ez abból fakad, hogy a fejlett országok kormányai – függetlenül attól, hogy eredendően milyen közgazdasági és politikai iskolához kötődtek – józan észszerűséget tanúsítottak a gazdaságpolitika kérdéseiben. Kerülték a kiugróan nagy hiányokat, nem engedték felfúvódni az állam adósságát, letörték az inflációt és támogatták a nemzetközi egybefonódást. Ekkor váltotta fel a GATT-ot (General Agreement on Tariffs Trade) a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) négy területre kiterjedő megállapodása. Az 1994-ben Marrákesben aláírt egyezmény (The Marrakesh Agreement) a kereskedelem mellett a szellemi tulajdon, a beruházásösztönzés és a szolgáltatásáramlás kérdéseit is globális szinten rendezte.

A Nemzetközi Valutaalap és a Világbank aktívan segítette a posztkommunista és a piaci reformokba fogó fejlődő országokat. Az 1980-as években még merev számszerűségekre összpontosító washingtoni konszenzus fokozatosan felpuhult, a helyi adottságokra és a társadalmi szempontokra nagyobb figyelmet fordítva (Spence 2021). Ebben az időszakban a regionális együttműködés is fölerősödött. Ez utóbbiban kiemelkedő szerepe volt az Európai Unió kibővülésének 2004-ben, és az Észak-

² Áttekintésünk nemzetközi profilja okán nem tudjuk kellő terjedelemben tárgyalni és alaposan dokumentálni azt a figyelemre méltó teljesítményt, amit a magyar közgazdászok, mindenekelőtt Surányi-Unger Tivadar, Bognár József, Kádár Béla, valamint a Nagy-Britanniában alkotó Lord Balogh Tamás (Munkáspárt) és Lord Bauer Péter Tamás (Konzervatív Párt) hazai és nemzetközi viszonylatban is e téma korabeli kutatásában értek. Munkáik jobb könyvtárakban és a világhálón hozzáférhetőek, s ma is haszonnal forgathatók.

amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény, a North American Free Trade Agreement (NAFTA) (2018-tól United States–Mexico–Canada Agreement, USMCA) létrehozásának, ami a világ tőke- és kereskedelmi forgalmának meghatározó részét érintette. Figyelemre méltó, hogy mindkét esetben a világgazdaság egésze irányában nyitott megoldások váltak meghatározóvá.

Ugyanakkor már ebben az időszakban is jelentkezett a visszacsapás. Nevezetesen, hogy miközben a globalizáció erősödése aggregált szinten egyértelműen jólétnövelő és hatékonyságfokozó volt, a jövedelem és a vagyon elosztása egészében egyenlőtlenebbé vált. Míg hagyományosan a globalizáció vesztesei a (szélső)baloldali mozgalmakban találtak menedéket, a 2010-es években inkább a radikális jobboldalra mentek át.

Baldwin két dolgot emel ki: 1) az amerikai politika eleve kizárja a nagyobb adók/nagyobb szociálpolitika Kanadában és az EU-ban uralkodó közelítését; 2) valójában nem a világgazdasági rendszer kijavítására, hanem az általa okozott sérelmek megtorlására törekszik (Baldwin 2025). Trump logikája érzelmi és nem közgazdasági alapozású, és másfél évtizedes előzményekre épül.

A kérdéskör másik amerikai szakértője, Dani Rodrik vezette be a hiperglobalizáció fogalmát. Miközben a politikai legitimáció jellemzően a területi alapon, vagyis nemzetállami keretekben szerveződik, a gazdaság és az információ folyamatai egyre kézzelfoghatóbban határtalanná és sokszor szabályozatlanná is válnak. Ebből a szerző a részvételi demokrácia, a hatékonyság és a pénzügyi szuverenitás hármásának feszültségére következtet, amennyiben a három népszerű cél közül egy időben csak kettő érhető el (Rodrick 2011).

Ezek a meglátások bizonyos értelemben megelőlegezhetnék azokat a fordulatokat, melyeket deglobalizációként is szokás értelmezni. Egyfelől a folyamat legfőbb nyertese, az Egyesült Államok sorozatban tett olyan lépéseket, amelyek a korábban feltartóztathatatlanak vélt folyamatot megállítják. Donald Trump elnökségének első intézkedésével 2017 januárjában kilépett az elődje alatt több év során kitárgyalt Transzatlanti Kereskedelmi és Beruházási Megállapodás (Transatlantic Trade and Investment Partnership, TTIP) keretéből. A Kínával már-már kereskedelmi háborúvá szélesedő szembenállás a Biden-korszakban sem enyhült. A második Trump-elnökség első heteiben került sor a világ minden országát sújtó úgynevezett viszonnossági vámok bevezetésére. Az EU nem csak válaszlépéseket tett. Már ezt megelőzően a kínai napелеmekre és különféle más termékekre is korlátozásokat vezettek be. A továbbra is hatályos Európai Zöld Megállapodás (European Green Deal, EGD) a gyakorlatban számos fejlődő ország piacra jutását korlátozza.

Nem kedvező, ámde évtizedes folyamat a sokoldalú világkereskedelmi szabályrendszer és a WTO erodálódása és a kétoldalú szabadkereskedelmi megállapodások elterjedése. Utóbbiak a kis és gyenge államok számára egyértelműen hátrányosak. Nem jó hír az, hogy a globális GDP háromnegyedét kitevő szolgáltatások nemzetközi kereskedelmében semmilyen nyitás nem érzékelhető. Hasonlóképpen a 2015. évi menekülthullámtól és a 2021–2024 közötti amerikai bevándorlási trendektől sem függetlenül migrációellenessé vált a közhangulat az évtized közepén. Egyre erősödik

a világháló kormányzati szabályozására irányuló törekvés, amit a legnyíltabban a Kínai Népköztársaság képvisel. Kézenfekvően a globalizáció lelassulása irányába hat a nem kormányzati tényezők erősödő szerepére épülő nemzetközi konfliktusok szaporodása, különösen Afrikában, Ázsiában, de újabban Latin-Amerikában is. Utóbbiak mind a kereskedelmi, mind a pénzügyi áramlásokat korlátozzák, különösen a jólét növelése szempontjából kulcsfontosságú közvetlen befektetéseket.

Külön elemzést igényel, bár egyértelműen túlmutat a jelen rövid áttekintésen a globalizáció és az európai integráció összefüggése (Csaba 2025). Legyen elég ehelyütt felidézni azt, hogy az EU-ban formálódó új irányzatok, mindenekelőtt az iparpolitika újjáéledése, a környezeti szempontok sok esetben tervgazdaságot idéző pártolása, a közös költségvetés korlátozottsága és a szállítási láncok lerövidülése, az ellátásbiztonsági szempontok erősödése mind-mind a globalizáció lelassítása, fékezése és ellenőrzése irányába hat. Ezek az irányzatok elsősorban a tagállamokon belül formálódtak, és az uniós politika kevésbé hatékony fordulata voltaképp ennek lenyomata. A Letta- és a Draghi-jelentés épp ezek megfordítását szorgalmazza. Ugyanakkor nehéz lenne látni azt, hogy a 2024-ben egyértelműen megerősödött radikális jobboldallal küzdő hagyományos politikai erőkből álló fő áram miként tudna kellő súlyt adni a piaci reformoknak. Utóbbiak közé tartoznak az Európai Unió megújítását szolgáló, Enrico Letta, illetve Mario Draghi olasz miniszterelnökök nevéhez kötődő reformjavaslatok a 2024-es esztendőből.

Kitekintés

Az eddigiekben azt mutattuk be, hogy a globalizáció a modern kori gazdaságtörténet kisszámú, valóban szekuláris folyamatának egyike: hosszú távon érvényesülő trend, ami különféle ellenhatások közepette feltartóztathatatlan. Különösen is figyelemre méltóak azok az empirikus elemzések, amelyek bemutatják: a Trump második elnökségét megelőző hosszabb időszak számos deglobalizációs törekvése ellenére a világkereskedelmi és pénzügyi összefonódása egyértelműen erősödött (Hufbauer 2025).

Az sem áll, hogy a folyamat egészében jólétnövelő hatása eleve és automatikusan semlegesíthetné az e többlet egyenlőtlen elosztásából származó társadalmi és politikai feszültséget. Mint láttuk, az utóbbiak vezettek a brexithez hasonló populista fordulatokhoz, a kétoldalúság erősödéséhez, a sokoldalú nemzetközi kereskedelmi rendszer fragmentálódásához, s a jólétre egyértelműen káros korlátozó kereskedelempolitikai gyakorlat fennmaradásához (Halmai 2024).

Egyfelől: kézenfekvő, hogy a sokoldalú és szabályalapú rendszer további működéséhez erős érdekek kötődnek. Ezért nem meglepő, hogy egyebek mellett az Európai Unió és Ausztrália, vagyis két meghatározó világ gazdasági hatalom nem vesz részt a vámháború jelentette adok-kapokban. Az sem meglepő, hogy az amerikai fél a legdurvább büntetővámok alkalmazását egyoldalúan felfüggesztette, és különféle más kérdések megoldásához kötötte. Ugyanis akár taktikai, akár jövedelemszerző céllal

vetik be, a kereskedelmi háború – és különösen az általa kiváltott tartós bizonytalanság – mindig és mindenki számára jólétromboló.

A közgazdaságtan mint a valóság megértésének és befolyásolásának eszköze régóta elemzi eme irányzatokat. Szemben a neoklasszikus felfogás végletekig leegyszerűsített értelmezésével, a világpiac nem oldja meg a társadalmi feszültségeket. Míg a minden csónakot felemelő dagályt a piac biztosítja, az a kormányos dolga, hogy közben a sajka ne boruljon fel. Az Egyesült Államok a példája annak, hogy ha a jelentős növekedés gyümölcsei több évtizeden át közvetlenül és közvetve csupán a felső 3–5% vagyonát gyarapítják, miközben az átlagos reálbérek stagnálnak, akkor jobb- és baloldalon egyaránt piacellenes erők lépnek föl.

Az Európai Unióban ezt kiegészítő folyamatokat figyelhetünk meg. Az EU fő kihívása harmadik évtizede a növekedés tartós lassúsága. Miközben az egy dolgozóra számított termelékenység alig marad el az amerikai szinttől, a ledolgozott órák száma annál inkább. Hasonlóképpen az EU-ban évtized óta napirenden van a tőkepiaci unió, ám az irányába teendő lépések elakadtak a nemzeti szabályozó hatóságok szűk érdekein. Ezen a területen az EU potenciálja nem marad el az amerikai mögött. A bökkenő csak az, hogy ez a közös európai szint pusztá absztrakció, 27 részre oszlik, míg az USA-ban létezik a valódi és mély tőkepiac.

A globális gazdaság hosszú távú trendjeinek áttekintése arra utal, hogy a tőkepiaci unió és a közös valuta működtetése mára praktikus kérdéssé vált. A fenntartható növekedést ugyanis nem lehet külső erőktől vagy elszigetelt kormányzati lépésektől várni. A jó hír az, hogy ennek szabályozási keretei már 2018 óta készen állnak. A változások révén több ezer milliárd euró léphetné át a határokat, a nyugdíjalapoktól a takarékszövetkezeteken át a befektetési alapokig. Ezen meglévő összeg sokszorosa annak, amit a jelenlegi fölvetések – köztük a hét év alatt 800 milliárd eurót, azaz a nemzeti termék 1%-át előirányzó Draghi-terv – tartalmaznak. Mi több, ezt a pénzt a befektetők és a cégek osztanák el, nem a kormányközi politikai alkuk, mint ahogy a Helyreállítási és Rezilienciaépítési Eszköz (Recovery and Resilience Facility, RRF) esetében történt. Ez lehet az útja a globális versenyképesség javításának, ahogy Letta és Draghi kritikája is szorgalmazná.

Normatív és prediktív következtetésünk tehát eltér egymástól. A kívánatos az lenne, hogy az európai integráció a globalizációval egységet alkotva, mintegy annak kihívásaira épüljön. A radikális jobboldali, szuverenista erők térnyerése, a további bővüléshez szükséges belső átalakulások elakadása jelenleg a valószínűbb változatnak tűnik. Ez annak ellenére így van, hogy az Európai Unió további bővülése biztonságpolitikai és üzleti alapon egyaránt sürgető lenne.

Irodalomjegyzék

- Balassa Béla (1990). *Nemzetközi kereskedelem és gazdasági növekedés*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Baldwin, Richard (2025). *The Great Trade Hack*. London: CEPR Press.
- Berend T. Iván (2003). *Kisiklott történelem: Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században*. História Könyvtár. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
- Berend T. Iván (2008). *Európa gazdasága a 20. században*. História Könyvtár. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
- Csaba László (2025). „Globalization and Europeanization: A Central European Perspective”. *Journal of Risk and Financial Management*, 18/2, 1–16. <https://doi.org/10.3390/jrfm18020053>.
- Halmi Péter (2024). „Globalizáció, deglobalizáció, fragmentáció: Az EU kereskedelempolitikai kihívásai”. In: Györffy Dóra – Benczes István – Rosta Miklós, szerk. *Közgazdaságtan és gazdaságpolitika*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 121–141.
- Hirschman, Albert O. (1981). *Essays in Trespassing: Economics to Politics and Beyond*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hufbauer, Gary Clyde (2025). „Globalization before Trump 2.0 Increased, Despite Backlash”. *Peterson Institute for International Economics* (2025. ápr. 28.). <https://www.piie.com/blogs/realtime-economics/2025/globalization-trump-20-increased-despite-backlash>.
- Lopes, Carlos (2024). *The Self-Deception Trap. Exploring the Economic Dimensions of Charity Dependency within Africa–Europe Relations*. Cham: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-57591-4>.
- McCloskey, Deirdre Nansen (2006–2010). *The Bourgeois Era I–III*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Myrdal, Gunnar (1974). *Korunk kihívása: a világszegénység*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Pomeranz, Kenneth (2001). *The Great Divergence*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Ricardo, David (2018). *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Rodrik, Dani (2011). *The Globalization Paradox*. New York, NY: W. W. Norton & Company.
- Schumpeter, Joseph A. (1980). *A gazdasági fejlődés elmélete*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Smith, Adam (2020). *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Spence, Michael (2021). „Some Thoughts on the Washington Consensus and Subsequent Global Experience”. *Journal of Economic Perspectives*, 35/3, 67–82. <https://doi.org/10.1257/jep.35.3.67>.
- Szentes Tamás (2011). *Fejlődés-gazdaságtan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Weber, Max (1982). *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat Kiadó.

A nemzetközi integráció néhány elméleti irányzata

Some Theoretical Approaches to International Integration

Palánkai Tibor

az MTA rendes tagja, professor emeritus, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest

Összefoglalás

Ez az írás az integráció elméletének történeti áttekintésére vállalkozik. Súlypontja – a nemzetközi irodalommal és a gyakorlattal egybevágóan – az európai integrációs folyamat, annak különféle szakaszai és a mélyüléséhez vezető elemek. Kellő távlatból világosan látható, hogy az integráció mint történelmi folyamat sosem kicsinyes költség–haszon mérlegelésen, hanem távlatos stratégiai megfontolásokon alapult. Utóbbiak tették lehetővé a rendszeresen jelentkező érdekellentétek áthidalását és a kompromisszumok alapján történő továbblépést is.

Abstract

This paper attempts to provide a historical overview of integration theory. In line with international literature and practice, the focus is on the European integration process, its various stages, and the factors that have led to its deepening. From a historical perspective, it is evident that integration, as a historical process, has never been based on short-term cost–benefit considerations, but rather on long-term strategic ones. These considerations have enabled conflicts of interest to be overcome and progress to be made on the basis of compromise.

Kulcsszavak: integrációelmélet, föderalizmus, szabadkereskedelmi övezetek, eklekticizmus

Keywords: integration theory, federalism, free trade areas, eclecticism

A nemzetközi integráció az elmúlt fél évszázadban vált csak a társadalomtudományi kutatások tárgyává. A közgazdasági vagy a politikai tudományok igazából a kérdéssel csak a második világháború után kezdtek komolyan foglalkozni. Az érdeklődés ezt követően rendkívül intenzívvé vált, így a kutatások alapján hamarosan számos elméleti iskola és könyvtárnyi integrációs irodalom keletkezett. Az európai integrációs törekvések felerősödése, valamint a nagyszámú integrációs kísérlet vagy tömörülés létrejötte (European Union [EU], European Free Trade Association [EFTA], North American Free Trade Agreement [NAFTA], Association of Southeast Asian Nations [ASEAN] mellett több tucatot lehetne felsorolni) a kutatásoknak különösen nagy ösztönzést adott.

Az integrációkutatás nincsen teljesen elméleti előzmények nélkül. A nemzetközi gazdasági integráció elméletének fogalmi alapjait egészen a klasszikusokig (Adam Smith, David Ricardo) vezethetjük vissza. Konkrét elméleti és módszertani értelme-

zései és az alkalmazott elemzési technikák pedig főként a nemzetközi kereskedelem-ből nyerhető előnyöket vizsgáló neoklasszikus és jóléti nemzetközi gazdaságtanon alapulnak.

A nemzetközi integrációs folyamatok elemzése a nemzetközi gazdaságtanban vagy a világgazdaságtanban csak a második világháború utáni időszakban vált általánossá. Az integrációkutatás hatalmas elméleti bázisra építhetett, ugyanez volt a helyzet a magyar nemzetközi gazdaságtani és világgazdaságtani kutatások vonatkozásában is. Az integrációs folyamatok tisztázása szempontjából olyan fontos kérdések szerteágazó elemzésére került sor, mint a nemzetközi munkamegosztás új trendjei, a kölcsönös függés, a transznacionális társaságok, a globális problémák és kormányzás vagy a nemzetközi intézmények szerepe a világgazdasági folyamatokban, amely különösen az 1970-es évektől vált intenzívvé (Bognár József, Blahó András, Kádár Béla, Simai Mihály és sokan mások). Közülük külön ki kell emelni Szentes Tamás munkáit, amelyek az integrációelmélet szempontjából olyan fontos kérdéseket elemeztek, mint a nemzetközi munkamegosztás és a csereviszonyok, a gazdasági elmaradottság, a gazdasági struktúra torzulásai, a belső és külső integráció összefüggései, a kölcsönös függés aszimmetriái vagy éppen a transznacionális vállalatok ellentmondásos világ-gazdasági integrációs szerepe.¹

Nemzetközi szempontból hasonló volt a helyzet a politikatudományokkal. A funkcionalizmus vagy az institucionalizmus nemcsak kiterjedt elméleti irodalomra támaszkodhatott, hanem számos olyan elemzést folytatott, amelyeknek már a két világháború közötti időszakban is releváns mondanivalója volt a későbbi integrációs törekvések (föderalizmus vagy funkcionalizmus) szempontjából. A hazai politikatudomány több okból is az integrációs kutatásokba később kapcsolódott be, de éppen Szentes Tamás volt az, aki a leszűkítő „közgazdaságtani” elemzési törekvésekkel szemben mindig kiállt a pozitív értelemben vett politikai gazdaságtani közelítések mellett, sohasem hanyagolta el a folyamatok társadalmi és politikai aspektusainak figyelembevételét.

Az 1950-es évektől a nemzetközi integrációról szóló közgazdasági irodalom alapjának a vámunió-elméleteket tekintik. Az első alapvető munkák 1950-ben láttak napvilágot, amikor a vámunióból származó előnyökről és hátrányokról szinte egymással párhuzamosan három tanulmány (Jacob Viner, Maurice Byé és Herbert Giersch) jelent meg. Közülük a nemzetközi irodalom Jacob Vinert tekinti a vámunió-elmélet atyjának. Vámuniók korábban is léteztek, a 19. század elejétől a második világháború időszakáig több mint egy tucat jött létre belőlük. Közülük egyik legjelentősebb az 1834-ben kialakított német Zollverein volt, aminek hatásait olyan neves közgazdászok vizsgálták, mint John Ramsay McCulloch vagy Friedrich List. Az első, legátfogóbb, az előnyök és hátrányok mérlegét is azonosító elemzést mégis kétségtelenül Jacob Viner végezte el. Elméleti következtetéseit vitatták és továbbfejlesztették, de alaptételei ma is a vámunió-

¹ A legutóbbi időszak hazai integrációelméleti irodalmából kiemelési igényelnek Benczes István, Csaba László és Halmai Péter művei (például: Benczes 2020; Csaba 2014; 2018; Halmai 2020; 2024).

és a nemzetközi integráció elméletének gerincét képezik. Viner „statikus” allokációs hatékonysági vizsgálatait, amelyek a komparatív előnyök elméletén alapultak, később dinamizálták, s az úgynevezett „új” integráció gazdaságtana keretében a hangsúly a méretgazdasági előnyökre (the possibility of scale economies), a termékdifferenciációra (product differentiation) és a versenyhatásokra (effects of competition) helyeződött (vö. James Brander, Elhanan Helpman vagy Paul Krugman). A politikatudományok terén a neo-funkcionalizmust, a föderalizmust vagy a kormányköziség felfogását (inter-governmentalism) az európai integrációs törekvések fő elméleti áramlatainak ismerik el.

A marxista elmélet a kérdéssel az 1960-as évek elejétől, a nyugat-európai integrációval összefüggésben kezdett foglalkozni, és a folyamatot kezdetben a tőkés gazdaság jelenségének tekintette. Számos elméleti elemzés és mű született, de hivatalosan csak az 1960-as évek végére vált elfogadottá, hogy az integráció általános világ gazdasági folyamat és az úgynevezett szocialista országok gazdaságában is „objektív törvényszerűségként” kell kezelni. A szocialista integráció gondolata polgárjogot nyert, és a Komplex Program (1971) közzététele után a témából nagyszámú publikáció született.

Az integrációelmélet „újdonsága” ellenére emlékeztetni kell arra, hogy az európai egység, s ezen belül például az „Európai Egyesült Államok” gondolata korántsem új keletű. Európának mint földrajzi egységnek a meghatározása a Kr. e. 5. századi görög történetíróra, Hérodotoszra vezethető vissza. Európa egységesítésének eszméje és törekvése a kontinens nagy gondolkodóiban (Rotterdami Erasmus, Jan Amos Komenský [Comenius], William Penn, François-Marie Arouet [Voltaire], Charles-Louis de Secondat Montesquieu vagy Immanuel Kant) már a 16. századtól felmerült, gyakorlatilag visszatérően megjelent Európa polgári forradalmainak céljai között is. Az Európai Egyesült Államok tervét a 19. századtól a nemzeti és munkásmozgalmak felerősödésével párhuzamosan, gyakran azokkal nem kevésbé összhangban a legkülönbözőbb politikai platformokról hirdették meg, és a viták átvágták a pártpolitikai határokat (például Claude Henri de Rouvroy comte de Saint-Simon, Victor Hugo, Guiseppe Mazzini).

A két világháború között a páneurópa mozgalom nagy hatást gyakorolt a legkülönbözőbb politikai irányzatokra, s konkrét javaslatok is születtek. Ezek központjában a világháború tanulságai, s egy jövőbeni újabb háború elkerülésének a törekvése állt. Ebből az időszakból talán mindenekelőtt Richard Coudenhove-Kalergi *Paneuropa* című könyve említhető meg, ami 1923-ban jelent meg. Coudenhove-Kalergi az egyesült Európát föderális struktúrában képzelte el. Az egyik legbefolyásosabb követője és támogatója Aristide Briand, francia külügyminiszter volt, aki 1930-ban a híres *Memorandum sur l'organisation d'un régime d'union fédérale européenne* című munkájában ezeket a gondolatokat gyakorlati javaslatokká formálta. A páneurópai gondolat a két világháború közötti magyar értelmiségre is hatással volt. A náciizmus a hódító törekvéseit az „Új Európa” jelszavával igyekezett álcázni, de a második világháború kitörése után a demokratikus európai egyesülés eszméjét, ismét a legkülönbözőbb platformokról, hitelesen az ellenállási mozgalmak képviselték. Ebből az időszakból külön meg kell említeni az 1941-es „Szabad és egységes Európáért” című ventotenei

kiáltványt, amit Altiero Spinelli vezetésével a Ventotene szigetére száműzött antifasiszták fogalmaztak meg. Az európai ellenállási mozgalmak 1944-ben az „európai népek föderális uniójára” szólítottak fel a háború végét követő időszakra.

A második világháború befejezése után az európai egység kérdése újult erővel merült fel, s a korábbi időkkel ellentétben a vezető európai politikusok (Winston Churchill, Jean Monnet, Robert Schuman, Konrad Adenauer vagy Alcide De Gasperi) integrációs kezdeményezései nemcsak figyelmet keltettek, hanem a gyakorlatban is egyre inkább megvalósultak (Montánunió, Európa Tanács vagy nem utolsósorban az Európai Közösségek – Európai Unió). A Benelux-országok már 1944 szeptemberében vámuniós megállapodást kötöttek, ami 1947-ben a Benelux Gazdasági Unióhoz (Benelux Economic Union) vezetett. Az európai integrációnak fokozatosan kialakulhattak a koherens elméleti alapjai és irányzatai.

Az utóbbi évtizedek integrációs kísérletei a kérdésre a közgazdaság-tudomány és politikatudomány mellett számos más tudományág figyelmét is felhívták, s mindezek alapján számos elméleti irányzat, integrációelméleti iskola keletkezett. Az integráció tárgyát képezi a jogi, a szociológiai, a történelmi vagy a kulturális kutatásoknak. Az európai integrációval kapcsolatosan „európai tanulmányokra” mint új tudományágra egyre inkább a multidiszciplináris közelítés (történeti, közgazdasági, jogi, szociológiai, kulturális és politológiai) a jellemző.

A jelentős irodalom és elemzések ellenére vannak, akik tagadják az integrációelmélet létezését. Ők azzal érvelnek, hogy az integrációs elemzések csak részét képezik a különböző nagy elméleti irányzatoknak (neo-funkcionalizmus vagy nemzetközi gazdaságtan), s az integrációelméletet nem indokolt önálló diszciplínaként kezelni. Az ilyen szkeptikus véleményeknek legtipikusabb képviselője Donald J. Puchala, aki szerint az integrációelmélet a jövőben egy „meglehetősen hosszú, de nem különösebben figyelemre méltó lábjegyzet lesz a 20. századi társadalomtudományok intellektuális történetében” (Puchala 1984, 198). Másrészt a kifejtett integrációnak az Európai Unióval csak egyetlen példája vagy speciális modellje áll a rendelkezésünkre („ $N = 1$ ”), holott minden érdemi elemzés és általánosítás az esetek, a megjelenési formák nagy számából tud csak releváns és tudományosan megalapozott következtetéseket levonni. Törvényszerűségek megállapításához nagyszámú „eset” tanulmányozása szükséges.

Az EU egyediségét kétségtelenül nem lehet tagadni, ugyanakkor nem igaz, hogy a regionális integrációs formák között csak az egyetlen lenne. Ma a világ gazdaságban több tucat szabadkereskedelmi társulás vagy vámunió működik (NAFTA, ASEAN, Central European Free Trade Agreement [CEFTA] stb.), s bár ezek a regionális integrációk többnyire alacsonyabb formáit képviselik, jelentőségüket mégsem lehet lebecsülni, mivel lehetőséget adnak bizonyos folyamatok (például a liberalizálás előnyei vagy a fejlettségi különbségekből származó problémák) elemzésére. Másrészt a szorosabb integrációra a nemzetgazdasági integrációkból is vonhatók párhuzamok. Igazából az euró bevezetésével az EU-n belüli kapcsolatok „nemzetgazdasági jellegűvé” váltak, tehát a hagyományos makroökómia eszközeivel is elemezhetőek. Sőt, gyakorlatilag egyre inkább azzal elemezendők. Az integrációs formák szerves

részei a globális világgazdasági struktúráknak, s a világgazdasági hatásaik korántsem elhanyagolhatóak. Az EU-integráció nagy fokú komplexitása komoly tudományos kutatásra és elemzésre nyújt lehetőséget, s az egyes folyamatokra (regionális egyenlőtlenségek vagy kiegyenlítődés, föderális irányú fejlődés, többszintű kormányzás stb.) bőven találhatók párhuzamok más régiókban is.

Míg a megközelítések egy része a nemzetállamhoz hasonló egybeolvadás logikáját követi, mások a laza vállalatközi együttműködés vagy az ENSZ-hez hasonló tisztán kormányközi megoldásokat kérik számon. Politikai okokból mindkét közelítés hívei engedményeket tesznek az ellentábornak, sokszor saját logikájukból is engedve. Rosamond megfogalmazásában: „Lehet, hogy az európai integráció teljesen egyedülálló vállalkozás minden történelmi precedens vagy párhuzam nélkül, mégis forrása az összehasonlító kutatásnak” (Rosamond 2000, 197). Míg Ruggie meglátása szerint: „Az EU nem kevesebbet képvisel, mint az első ténylegesen posztmodern nemzetközi politikai forma megjelenését” (Ruggie 1998, 173).

Az elméleti elemzések és a kiterjedt kutatások ellenére nehéz lenne a nemzetközi integráció átfogóan érvényes, és általánosan elfogadható definícióját adni: „Nyilvánvaló, hogy a mai európai tanulmányok számos munkája a viszonylagos elméleti eklekticizmus atmoszférájában működik” (Rosamond 2000, 101). A következő összefoglalás ezt a tagadhatatlan elméleti zűrzavart és eklekticizmust jól kifejezi:

„Elérkezvén az új ezredfordulóhoz, az európai integráció közel öt évtizedes megszakítás nélküli teoretizálása után, a nemzetközi tudományos közösség továbbra is zavarban van, mi is pontosan az EU és mire hasonlít majd a jövőben. Ma, a nemzetközi integráció »folyamat elméletei«, mint a funkcionálisizmus, a neofunkcionalizmus és tranzakcionalizmus, valamint a többiek, amelyek az alternatív integrációs kimenetekre koncentrálnak, mint a föderalizmus és konföderalizmus, egyaránt nehezen tudják megragadni az európai politikai állam, valamint átfogó és növekvő mértékben átfedő kormányzási struktúráinak megkülönböztető természetét. Ugyanez mondható el azokról az elméleti irányzatokról, amelyek az 1970-es években fejlődtek ki, mint a nemzetközi rezsimek, a kölcsönös függés, a konkordancia rendszerek, vagy éppen a jelenlegi elméleti kitekintésekről, mint például a konszociációs elméletek, a liberális kormányköziség, az új institucionalizmus és többszintű kormányzás, hogy csak néhányat említsünk.” (Chryssochoou 2001, 1)

Ennek ellenére, az integráció számos értelmezését tudjuk megfogalmazni, ami az elméleti sokszínűségen túl különösen hasznos lehet, ha belőle a politikát és a cselekvést orientáló értelmes gyakorlati következtetéseket lehet levonni.

Az integrációt megfogalmazhatjuk mint állapotot vagy mint folyamatot, mint ténytet vagy mint elérendő célt. Ahogy Robert A. Jones írja: „Ténylegesen, a téma az elméletek és eszmék figyelemre méltóan különböző választékát inspirálta, amelyek egy része »előíró jellegű« (preskriptív), vagyis a szerzők igyekeznek az integrációs straté-

giákat meghatározni, míg mások leíróak (deskriptív), vagyis a szerzők elsősorban az integráció megértésére, valamint a »miért« és a »hogyan« megmagyarázására törekednek” (Jones 2001, 34). Az európaizálódás irodalmában – nem meglepő módon – a mai napig megfigyelhető ez a kettősség.

Az integráció mint tényfogalom a marxista irodalomban több szerzőnél, de főként a politikában, áldozatul esett az ideológiai és propagandamegfontolásoknak, amiből számos torzítás származott. A posztulált jövő – „békés verseny” megnyerése, kommunizmus – mindinkább keveredett a valósággal, és ez a gyakorlati politikát is csapdába ejtette. Az integrációt a legkülönbözőbb elméleti és politikai platformokról kezelik cél- vagy követelményfogalomként (egyesülés, jólét, demokrácia vagy béke), ez számos integrációs szervezet programjában megfogalmazódik.

Az integráció gazdasági elméletei feltételezik, hogy a nemzetközi munkamegosztás mind a specializáción, mind a kooperáción keresztül a hatékonyság növelésével jár együtt. A munkamegosztási elméletek szerint a hatékonyság és a jólét fokozása tehát az integrációknak általános és alapvető motiváló tényezője. Már ezúttal hangsúlyozni kell, hogy az előnyök és a hátrányok pontos felmérése politikai kérdés is. Azok igazságos megosztása (*juste retour*) az Európai Közösségben kezdettől elfogadott alapelv volt, s adott esetben döntően befolyásolta a közvélemény alakulását (például a belépésekkel kapcsolatosan).

Ugyanakkor jelentős irodalom foglalkozik azzal, hogy az integrációs (a munkamegosztási) előnyök korántsem oszlanak meg egyenlően, és azok alakulását és mérlegét számos tényező befolyásolja. Az elmúlt évtizedek világgazdaságában a nemzetközi munkamegosztás torzulásait, az egyenlőtlen csere összefüggéseit, az elmaradottság és fejlődés kérdéseit, a torz gazdasági szerkezetekkel járó következményeket, az aszimmetrikus világgazdasági függési viszonyokat vagy a transznacionális vállalati munkamegosztás fejlődését illetően Szentes Tamás nemzetközileg is úttörő munkát végzett (Szentes 1972). Ez nagyban segítette a hazai és a nemzetközi integrációs irodalom elemzéseit, meghatározta gondolkodását, kutatási kiindulási pontjait és megközelítéseit.

A politikatudományi felfogások az integráció célját és értelmét illetően eltérő megközelítésekből indulnak ki. A politikatudományi iskolák jelentős része szerint nemzetközi integráció a konfliktusok, a viták, a feszültségek és az érdek-összeütközések békés kezelését és megoldását szolgálja. Erre mutat rá Leon N. Lindbergh: „Az integráció annak a valószínűségére utal, hogy a konfliktusokat erőszak nélkül oldják meg” (Lindberg 1963). Ez azonban messze nem volt adottság. Jelentős erőfeszítéseket igényelt, mindenekelőtt az amerikai kormánytól, ami haderejére is támaszkodott, valamint az újításokra fogékony, kompromisszumkész államférfiaktól, mint amilyen Konrad Adenauer és Robert Schuman, valamint Alcide de Gasperi és Jean Monnet voltak. Az újabb háború kiküszöbölésének törekvése a nyugat-európai integrációt politikailag és gazdaságilag is erőteljesen motiválta. Ez már kezdetekben, az Európai Szén- és Acélközösség 1951. évi létrehozásában megjelent, hisz ez a megoldás eleve lehetetlenné tett bármilyen egyoldalú katonai vagy gazdasági lépést, ami a

partnert meglephette volna. A háború után „parancsolóan szükségessé vált új koncepciókat és nagyvonalú eszméket kialakítani, hogy a jövőben bármilyen polgárháború az európai testvérm nemzetek között lehetetlen legyen” (Kitzinger 1963, 3).

Irodalomjegyzék

- Benczes István (2020). *Válság és válságrendezés a Gazdasági és Monetáris Unióban: A pénzügyi és gazdasági integráció foratókönyvei*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Chrysochoou, Dimitris N. (2001). *Theorizing European Integration*. London: SAGE Publications.
- Csaba László (2014). *Európai közgazdaságtan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Csaba László (2018). „Tőkepiaci unió vagy szabadságharc?” *Közgazdasági Szemle*, 65/5, 484–498.
- Halmai Péter (2020). *Mélyintegráció. A Gazdasági és Monetáris Unió ökonómiaja*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Halmai Péter (2024). „Mélyintegráció-paradigma”. *Közgazdasági Szemle*, 71/5, 518–558.
- Jones, Robert A. (2001). *The Politics and Economics of the European Union*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Kitzinger, Uwe (1963). *The Politics and Economics of European Integration: Britain, Europe and the United States*. New York–London: Praeger.
- Lindberg, Leon N. (1963). *The Political Dynamics of European Economic Integration*. Stanford–London: Stanford University Press–Oxford University Press.
- Puchala, Donald J. (1988). „The Integration Theorists and the Study of International Relations”. In: Kegley, Charles W. – Wittkopf, Eugene R., szerk. *The Global Agenda: Issues and Perspectives*. Columbus, OH: McGraw Hill College.
- Rosamond, Ben (2000). *Theories of European Integration*. London: Palgrave Publishers.
- Ruggie, John (1998). *Constructing the World Polity: Essays on International Institutionalization*. London: Routledge.
- Szentes Tamás (1972). *Elmaradottság és fejlesztés*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szentes Tamás (1999). *Világ gazdaságtan 1. Elméleti és módszertani alapok*. Budapest: Aula Kiadó Kft.

A deglobalizáció határai

The Limits of Deglobalization

Bayer József

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár

Összefoglalás

A globalizáció visszafordításának igényét felerősítette a 2008–2009-es pénzügyi válság és a 2020–2023 között lejárt globális pandémia, feltárva az ellátási láncok sebezhetőségét. A globális tőkekihelyezés segítette a perifériák gazdasági fejlődését, de növelte a társadalmi egyenlőtlenségeket, és kritikákat váltott ki a környezeti károk, valamint a kulturális identitás bomlasztása miatt is. A cikk bemutatja a deglobalizáció két koncepcióját: Walden Bello a korlátlan szabadpiaci terjeszkedés radikális alternatívájaként írja le, hangsúlyozva a helyi termelés és az élelmiszer-önellátás fontosságát. Peter Zeihan ezzel szemben a deglobalizációt a „Pax Americana” eróziójával összefüggő hanyatlás jeleként értékeli, káoszt és pusztulást jósolva. Észak-Amerika szerinte kedvező földrajzi és demográfiai helyzete miatt megőrizheti a globalizáció vívmányait. A globalizáció jövője nyitott kérdés, de a technológiai fejlődés és a digitális hálózatok globális elterjedése korlátozza a teljes visszavonulás lehetőségét. A „re-shoring” és „friendshoring” koncepciók csak a regionális integrációk erősödését helyezik kilátásba. A geopolitikai rivalizálás erősödik, de nem feltétlenül vezet háborúhoz; a kereskedelem, a nemzetközi szervezetek, valamint a digitális infrastruktúra továbbra is összeköti a világot. A deglobalizáció meglehet, csak a globalizáció új szakaszának bizonyul majd.

Abstract

The need to reverse globalization was reinforced by the financial crisis of 2008–2009 and the global pandemic of 2020–2023, both of which exposed the vulnerability of supply chains. While global capital investment helped peripheral regions to develop economically, it also increased social inequalities and sparked criticism due to environmental damage and the erosion of cultural identity. The article presents two concepts of deglobalization: Walden Bello describes deglobalization as a radical alternative to unrestricted free market expansion, emphasizing the importance of local production and food self-sufficiency. By contrast, Peter Zeihan views deglobalization as a sign of decline linked to the erosion of the “Pax Americana”, predicting chaos and destruction. He believes that North America can preserve the achievements of globalization thanks to its favourable geographic and demographic position. The future of globalization remains uncertain, but technological progress and the global spread of digital networks limit the possibility of a complete retreat. The concepts of “re-shoring” and “friendshoring” offer only the prospect of stronger regional integration. Although geopolitical rivalry is intensifying, this does not necessarily lead to war, as trade, international organizations, and digital infrastructure continue to connect the world. Deglobalization may well prove to be merely a new phase of globalization.

Kulcsszavak: globalizáció, deglobalizáció, gazdasági fejlődés, digitális infrastruktúra, regionális integráció

Keywords: globalization, deglobalization, economic development, digital infrastructure, regional integration

A deglobalizáció – a globalizáció visszafordítása – már a 2008–2009-es globális pénzügyi válság óta napirenden van. A válság hatására jelentősen visszaesett a globális kereskedelem, s bár idővel újra helyreállt a régi szintje, a közvetlen külföldi tőkebefektetések (foreign direct investment, FDI) azóta jelentősen csökkentek. A globalizáció visszafordíthatóságába vetett hitet csak felerősítette a globális Covid19-járvány, amely a termelési és értékesítési láncok megszakadása és az ezzel járó ellátási zavarok miatt növelte a biztonsági aggályokat.

A gazdasági globalizáció kritikája, sőt helyenként heves elutasítása kezdettől árnyékként kíséri a globalizációt, mégsem tudta megállítani annak gyorsuló terjedését. Az ellenérzéseket a „washingtoni konszenzus” alapelveire épülő neoliberális, szabadpiaci globalizáció ellentmondásos hatásai váltották ki. Egyesek a súlyosbodó környezeti ártalmakat hangoztatták, amelyek az „externális költségeket” figyelmen kívül hagyó, nyakló nélküli vállalati beruházásokból eredtek. Mások a globális kulturális minták gyors elterjedéséből származó, a lokális és nemzeti identitást bomlasztó hatásait sérelmezték. Még gyakrabban támadták a globalizációt a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek miatt. A folyamatba bevont országok között a GDP-ben mérhető különbségeket ugyan csökkentette a globalizáció, de az egyes társadalmakon belül inkább elmélyítette az egyenlőtlenségeket. A szorosabb gazdasági integrációval szemben az állami szuverenitás féltékeny őrzése is máig erős érv a globalizáció ellen.

A folyamat gazdasági előnyei azonban annyira látványosak voltak – az elmara-dottság csapdájából való kiszabadulás, milliárdnyi ember kiemelkedése a mélyszegénységből a dinamikus gazdasági növekedésnek köszönhetően –, hogy idővel már a kritikussai sem megszűntetni akarták, inkább módosítani az irányát, méltányosabbá tenni a belőle származó előnyök elosztását.

A folyamat legnagyobb kedvezményezettjei azok a nagy népességű fejlődő országok voltak, amelyek a régi hajózási útvonalak mentén elhelyezkedve, a tömeges olcsó munkaerő, a könnyen elérhető nyersanyag- és energiaforrások és bővülő fogyasztói piacok révén extraprofitálal kecsegtették a nagy transznacionális korporációkat (transnational corporations, TNC). A tőkekihelyezés azonban a fejlett országokban is növelte a gondokat – a fejlődő országok gazdasági versenye, valamint a tömeges bevándorlás nyomás alá helyezte a munkavállalói béreket. Az USA-ban statisztikák szerint a hetvenes évek óta alig emelkedtek az alsó középosztály jövedelmei, miközben a globális nagyvállalatok óriási profitokra tettek szert. Amerikában a gyáripár egykori fellegrárai rozsdademetőkké váltak, a munkájukat elvesztőket pedig senki nem kompenzáta. A süllyedő társadalmi rétegek pedig a politikai populizmus malmára hajtják a vizet. Donald Trump újabb elnöki ciklusával a deglobalizáció uralkodó trenddé válhat. A trumpi vámpolitika, amelynek kimondott célja a gyáripár és a tőkeberuházások visszahozása az országba, felborítja a globális gazdasági rendszert; a korábbi szövetségesekkel szembeni fellépése pedig felgyorsítja az úgynevezett „szabályokon alapuló világrend” felbomlását.

De vajon meddig mehet el egyáltalán a deglobalizáció? A Nobel-díjas közgazdász, Daron Acemoğlu a közgazdászok többségi véleményének adva hangot, a YouTube-on

terjedő interjújában leszögezi: a vámtarifák szeszélyes kivetése baráttal és ellenséggel szemben egyaránt, az egész világ gazdasági rendszert bomlasztja; ha az érintettek viszszaágnak, az súlyos gazdasági visszaeséshez (race to the bottom) vezethet. „Az utóbbi harminc év globalizációs tapasztalata nem volt tökéletes, és számos elemén javítani lehet, például a munkásokra gyakorolt hatásain és a jövedelem-megosztáson. De a globalizáció visszafordításának (rolling back) is óriási ára van; gyors véget vetve a globalizációnak, egy ismeretlen kimenetelű kísérletbe fogunk bele” – figyelmeztet (Acemoğlu 2025).

A deglobalizáció két eltérő koncepciója

De vajon visszabontható-e egyáltalán mindaz, amit az elmúlt évtizedek „globalizációs aranykora” létrehozott? A kérdésre adott választ bonyolítja, hogy a globalizációnak nem csak gazdasági dimenziója van. Figyelembe kell venni azokat a társadalmi és technológiai, valamint kulturális változásokat is, amelyek egyáltalán lehetővé tették, majd széles körben kísérték a terjedését. Az alábbiakban először röviden ismertetem a deglobalizáció két nagyon eltérő koncepcióját, majd vázolom a globalizáció néhány olyan nem gazdasági elemét – a politikai, technológiai és kulturális dimenzióit –, amelyek a deglobalizáció ellen hatnak.

A deglobalizáció fogalmát elsőként a radikális fülöp-szigeteki közgazdász, Walden Bello helyezte a viták középpontjába. *Deglobalization: Ideas for a New World Economy* című könyve első ízben 2002-ben jelent meg, és azóta több kiadást is megért. A *The Economist* neves gazdasági hetilap is méltatta a könyvet, amely Nagy-Britanniában és Franciaországban is közéleti viták tárgya lett, jelezve, hogy a globalizáció diadalmenete korántsem visszafordíthatatlan (Bello 2002; 2004; 2009). A 2008–2009-es pénzügyi válság idején Bello át is dolgozta és új címmel jelentette meg könyvét: *Capitalism's Last Stand? Deglobalization in the Age of Austerity* (Bello 2013). A könyv címében már annak az utópikus reménynek is hangot adott, hogy talán a kapitalizmus vége közeledik.

A szerző a gazdasági globalizáció gyors kibontakozásának okát abban látta, hogy a fejlett centrumországokban a profitráta csökkenése számos nagyvállalatot késztetett a tőkekihelyezésre a modernizáció iránt nyitott fejlődő országokban. Bello elismerte a globalizációnak azt az érdemét, hogy lehetőséget nyújtott a fejlődő országok kiszabadulására a gazdasági stagnálásból. Bírálta viszont a folyamat társadalmi hatásait, főleg az egyenlőtlenségek növekedését a világ gazdaság periferiáin éppúgy, mint a centrumában. Bírálata Kína gazdaságpolitikájára is kiterjedt, ahol a látványosan gyors iparosítást szerinte a mezőgazdaságban dolgozók kárára, őket kizsákmányolva hajtják végre. A könyv végén egy sor gazdaságpolitikai javaslatot is megfogalmazott a gáttalan globalizáció negatív hatásainak – a környezeti és energiaválságnak, a súlyos egyenlőtlenségeknek és a tőkemenekülésnek – az ellensúlyozására. Javaslatai között szerepel többek között a lokális alternatív energiahálózatok kialakítása, a mezőgazdasági és más kistermelők szövetkezeti gazdálkodásának kiterjesztése, a monokulturális

mezőgazdaság helyett város környéki organikus élelemtermelési rendszerek fejlesztése. Állást foglalt a „food sovereignty” (önálló élelemellátási biztonság) eszméje mellett, megelőzve a Covid19-világjárvány idején e körül jelentkező pánikot. Számos régi reformeszmét is felkarolt a modern, globális óriáskonszernek monopolhelyzetével szemben, utópikusnak tűnő reményeket táplálva az önálló paraszti kisüzemi és szövetkezeti gazdálkodás iránt. Előnyben részesítette a lokális termelési és kereskedelmi kapcsolatokat város és vidéke között, szemben a globális ellátási láncokkal, amelyekben friss élelmiszerek sok ezer kilométeres utazással – és a vele járó súlyos környezeti károsodással – érik el a felhasználókat. Figyelmeztetett arra is, hogy a váratlan természeti és társadalmi katasztrófák sebezhetővé teszik az ellátásbiztonságot. Könyve nagy visszhangot keltett Nyugat-Európában is, ahol a globalizációval szembeni ellenállás – főleg Franciaországban – erősödött az ezredforduló körül. Bello reformjavaslatai a globális konszernnek korlátlan szabadpiaci terjeszkedésével szembeni radikális alternatívát képviselik.

Peter Zeihan amerikai közgazdász a deglobalizációnak egészen más olvasatát nyújtja (Zeihan 2022). A szerző a hegemon stabilitás nemzetközi elméletét osztva, aggodalommal konstatálja a „Pax Americana” globális erózióját. A globalizáció szerint nemzetközileg mély geopolitikai átrendeződéshez vezetett, főként Kína és más kelet-ázsiai országok növekvő gazdasági kibocsátása és hatalmi kisugárzása miatt. Az Egyesült Államokban a gyáripár leépülése – amely ma már csak mintegy 10%-ot képvisel a foglalkoztatási statisztikában – súlyos társadalmi feszültségeket váltott ki. A Covid-válság megrázkódtatása is nagymértékben hozzájárult a deglobalizáció népszerűvé válásához, feltárva a globális értékláncok sebezhetőségét.

Könyvének alaptézise, hogy a II. világháborút követően az Amerikai Egyesült Államok által létrehozott globális biztonsági és gazdasági architektúra tette lehetővé, hogy az iparosítás és urbanizáció tapasztalatai világméretben elterjedjenek, hozzájárulva a jólét növekedéséhez. Ezt a rendet az Egyesült Államok páratlan katonai ereje által garantált biztonság – mindenekelőtt a dolláralapú pénzügyi rendszer és a kereskedelmi útvonalak biztonságának garantálása – támasztotta alá. Az USA hegemoniája által fenntartott rendet azonban mindinkább növekvő káosz fenyegeti. A rend szétesése – a globalizáció által felszínre hozott olyan problémákkal, mint a környezetpusztítás, az energiaválság, a demográfiai válság – számos baj forrása: „ha megszakítják a termékek és szolgáltatások, az energia és az élelem globális áramlását, alaposan megváltozik a világ demográfiai, politikai és gazdasági térképe” (Zeihan 2022, 63). Az erőforrásokban gazdag országok elvesznek valahogy, de felteszi a kérdést, hogy „miként fog kinézni Sanghaj olaj nélkül? Vagy Berlin acél nélkül? Rijád – élelmiszer nélkül?” (Zeihan 2022, 64). A deglobalizáció nem pusztán sötétebb, szegényebb világot jelent. A szerző felfogásában a globalizációnak pozitív, civilizáló hatása van – a deglobalizáció viszont a bomlás jele, amely demográfiai összeomlással, politikai káosszal, éhínséggel és háborúkkal fenyeget.

Zeihan nehezményezi, hogy az amerikaiak által létrehozott és szubvencionált Globális Rendet nem értékeli kellőképp a világ. Amerikának szerint túl sok ellenfele

támadt, akik globális hatalmát korlátozni akarják. Egyes országok, miközben élvezik a rend által lehetővé tett globalizáció hasznát, nem kérnek az amerikai hegemoniából. De ha nincs, aki garantálja a rendet, akkor káosz lesz az eredmény. „És nincs megmentő. Egy nárcisztikus populizmusba süllyedtünk... A világ másodlagos hatalmai máris visszaestek a kölcsönös antagonizmus régi hagyományába” – állítja a szerző (Zeihan 2022, 472). Főleg Kínát és Oroszországot bírálja, de az Európai Uniót sem kíméli, mert tagállamai történelmük legbékésebb és leggazdagabb időszakában sem képesek megegyezni semmiben. Nincs közöttük egyezés „se sajtópolitikában, se bankpolitikában, közös külpolitikában, vagy közös menekültügyi politikában” – írja; nem képesek közös stratégiát követni (Zeihan 2022, 472). A multipolaritást szorgalmazó BRICS országcsoportot pedig szerves egység nélküli, alkalmi halmaznak látja.

Az országok közötti békés gazdasági együttműködést, a specializálódást, a technológiák és a tudás megosztását biztosító amerikai hegemonia, a „Pax Americana” nélküli biztonsági vákuumban a gyengébb államok kiszolgáltatottá válnak, s nem tudják majd beszerezni azokat a javakat, amelyek termeléséről korábban önként lemondtak. Hiány támadhat mindenben, aminek meglétét már természetesnek vettük: a tömegfogyasztásban, az egészségügyi ellátásban, az oktatásban és más közjavakban. Végül, a fejlett ipari országok előregedése demográfiai összeomlással is fenyeget. A Covid-járvány óta világossá vált, hogy a stabilitás és a növekedés régi szintje többé nem tér vissza.

Az egyes térségeket azonban nem egyformán sújtja majd a deglobalizáció. Zeihan kiemeli az észak-amerikai kontinenst, amely földrajzi és demográfiai szempontból sokkal jobb helyzetben van a többinél. Rendelkezik minden szükséges erőforrással – természeti kincsekkel, tudással és fejlett technológiával, olcsó és tömeges munkaerővel (Mexikóra gondolva) – ahhoz, hogy megőrizhesse a globalizáció vívmányait. 2040-ig befejeződhet a térség újraiparosítása, a mexikói–amerikai kapcsolatok szorosabbá válhatnak, előnyösebb következményekkel, mint valaha (Zeihan 2022, 474). Más térségek viszont jelentős lepusztulást fognak átélni. A korábbi globalizáció eredményei jó esetben regionális léptékben maradhatnak fenn. Ha a világtengereken kérdésessé válik a biztonságos hajózás (aminek máris vannak jelei például a vörös-tengeri kalózkodás megjelenésében), a kontinensek part menti övezeteiben azért kiépülhet a regionális együttműködés védhető infrastruktúrája.

A deglobalizáció két vázolt koncepciója eltérő jövőt vetít elénk. Bello alapvetően optimistán tekint a globalizáció eddigi menetére, annak szükséges és lehetséges korrekcióját szorgalmazva, aminek a megvalósítása politikai küzdelmet igényel. Zeihan víziója ezzel szemben az Egyesült Államok globális térszertését egy közelgő katasztrófa balsejtelmévé nagyítja fel. Ennek drámai hatásai kevésbé érintik majd a globalizáció vívmányait megőrizni képes észak-amerikai kontinenst, de világméretben káoszt és pusztulást vetítenek előre.

A fenyegető deglobalizációról nyújtott láttelele elgondolkodtató, még ha nem is osztjuk minden feltételezését. A nagyhatalmak geopolitikai vetélkedése veszélyes konfliktusokhoz vezet, amire az USA és Kína új hidegháborúval fenyegető viszonya

a legjobb példa. Ugyanakkor nem zárható ki eleve, hogy az emelkedő gazdaságú fejlődő országok képesek a nemzetközi biztonság új architektúráját kialakítani. Kína vezetésével – amelynek nagyobb részesedését a Nemzetközi Valutaalap (International Monetary Fund, IMF) és a Világbank (World Bank, WB) vezetésében az amerikai Kongresszus a washingtoni kormány ajánlása ellenére is rendre megakadályozta –, a BRICS-országok (Brazil, Russia, India, China, Republic of South Africa) is jó ideje arra törekednek, hogy egy új, az amerikai hegemoniát megkerülő globális architektúrát építsenek ki. Az amerikai dollár világpénzjellegét, amely nagy szerepet játszik az amerikai hegemonia fenntartásában, másfajta valutarendszerrel váltanák fel, amelynek tranzakcióit az Egyesült Államok kevésbé képes ellenőrzése alatt tartani. Dani Rodrik és Stephen Walt kutatási jelentése fel is vázolja egy ilyen új globális gazdasági és politikai architektúra lehetséges verzióját (Rodrik–Walt 2024).

A globalizáció lehetséges jövőbeli irányzatai

A globalizáció további fejlődési iránya nyitott kérdés – de fontos, hogy akik elvetik, azok is fenntartanak a vívmányait legalább regionális gazdasági integrációk formájában. Sok a szkeptikus hang is: „A deglobalizáció feltételezésével van egy kis probléma: a tények nem támasztják alá” – írja például Brad Setser, gazdasági adatokkal igazolva állítását (Setser 2024). A trumpi fordulat mindenesetre változásokra utal e téren is. A *re-shoring* és *friendshoring*, a *continentalization* és hasonló fordulatok a globalizáció jövőbeli korlátozottabb változatát helyezik kilátásba, anélkül hogy teljesen elvetnék azt. Egy ilyen rendszer a tőkebefektetések és a gyártás közelebbre hozását, behatárolt térségben való koncentrációját jelentené. A koncepció lényege, hogy védhető partvidékek mentén tartsuk fenn és mélyítsük el a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat a partnerségre hajló baráti országokkal.

Miután a globalizáció korábbi megtorpanásai közismerten világháborúkhoz vezettek, indokolt a figyelmeztetés a deglobalizáció nyomán várható új háborúk kockázatára. A világrendszer kritikai elmélete korábban is számolt azzal a lehetőséggel, hogy az úgynevezett Kondratyev-ciklus leszálló ágában (és ennek végpontját épp 2025-re tették) az atlanti térség úgynevezett mag-országai között is kereskedelmi háború törhet ki (Chase-Dunn–Podobnik 1999, 43). A ma élesedő, az USA és Kína közötti geopolitikai konfliktus következményeit pedig Graham Allison az úgynevezett „Thuküdidész-csapda” jegyében modellezte, felidézve a háború veszélyét egy felemelkedő hatalom és a korábbi rend védelmezői között (Allison 2018). A történelmi párhuzamok persze mindig érdekesek, de az elemzés eszközeként kétes értékűnek tekinthetők. Minden analógia sántít a körülmények lényeges változása miatt; Mark Twain szállóigéje szerint a történelem sohasem ismétlődik, legfeljebb egymásra rímelnek az események.

A globalizációs folyamat ugyanis alaposan átformálta világunkat: mára egy globálisan összekapcsolt világ egységes terében élünk, amelyben létezik ugyan vetélkedés és konfliktus, de ennek nem kell okvetlenül háborúhoz vezetnie. Parragh Khanna

a *Connectography* (*Konnektográfia*) című művét azzal indította, hogy ma több minden köt össze bennünket egymással, mint amennyi elválaszt. Ezt többek között a digitális hálózatok fizikai infrastruktúrájának térképével vélte igazolni (Khanna 2016; 2017). Az elmúlt évtizedben még szorosabbá vált a globális összekapcsolódás politikai, gazdasági és technológiai infrastruktúrája.

Ami a nemzetközi politikai viszonyokat illeti, a II. világháború után kialakult, a győztes hatalmak kezdeményezésére létrehozott államközösség már maga is a globalizáció terméke. Az ENSZ és szakosított szervei, az ENSZ alapokmányának nemzetközi jogi normáit elfogadó tagállamok rendszere túlélte a hidegháborút, előmozdította a dekolonizációt, és bár ma már sok tekintetben reformra szorul, nem mellőzhető alapja az államok nemzetközi kapcsolatának. (A nemzetközi normák megsértése a nagyhatalmi túllapások ellenére sem szünteti meg azok érvényességét, sőt még jobban aláhúzza a fontosságukat.) A gazdasági együttműködés globális kiterjedése a nemzetközi államközi és nem-állami szervezetek sűrű hálózatát eredményezte. Az államok és a nemzetközi szervezetek interakciói ezáltal megsokszorozódtak és sokféle módon kombinálódnak egymással.

A gazdasági globalizáció expanziója meg sem történhetett volna az információs és kommunikációs technológia (Information and Communications Technology, ICT) forradalma nélkül. A digitális hálózatok, az internet által egyre szélesedő kibertér nélkül elképzelhetetlen lenne a globális pénzügyi rendszer működése, amely lehetővé teszi a szinte egyidejű pénzügyi tranzakciókat a világ tőzsdéi és bankjai, kormányai és vállalatai között. A transznacionális vállalatoknak egy központból való irányítása is lehetetlen a kibertér és annak digitális szolgáltatásai nélkül. E hálózatok fizikai infrastruktúrája mindig tükrözi ugyan a gazdasági és hatalmi egyenlőtlenségeket, de nem alkot zárt és hozzáférhetetlen rendszert. Henry Farrell és Abraham Newmann *Underground Empire: How America Weaponized the World Economy* című könyvükben részletesen bemutatják, hogy a tenger alatti üvegszálas kábeleknek az amerikai szervereken keresztüli átfuttatása miként adott módot az Egyesült Államoknak a nemzetközi pénzügyi tranzakciók ellenőrzésére, szükség esetén szankcionálására. Időközben azonban a világ más térségei egymás között is mind több ilyen kábelt fektetnek le, decentralizálva a digitális hálózatot, hogy elkerüljék az amerikai ellenőrzést (Farrell–Newmann 2023).

A ma zajló digitális forradalom az ipari forradalom 4.0 szakaszának küszöbéhez vezetett, amely teret nyit a tudomány közvetlen termelőerővé válásának, a biotechnológia, a mesterséges intelligencia és a robotika látványos alkalmazásai révén. A számítógépek fejlődése, a személyi számítógép és az okostelefonok villámgyors terjedése pedig az interneten keresztüli összekapcsolódás révén gyökeres változást idézett elő az emberi civilizáció kommunikációs univerzumában. E látványos fejlődés révén a kultúra és tudomány minden eredménye hozzáférhetővé és elsajátíthatóvá válik, tág teret nyitva a rekombinációnak és kreativitásnak.

A globalizáció fogalmának bármely definíciójában mindig szerepelt egy fontos ismérv: az emberekben mind jobban tudatosul az, hogy életüket egységes világ terében

élik le. Az emberek mind több tevékenysége és életük nagy része ténylegesen az egyre táguló kibertéren keresztül zajlik. Ennek szinte mágikus ereje lemérhető azon, hogy az új generációt mennyire lenyűgözik ezek az eszközök, a minden távolságot áthidaló közvetlen audiovizuális kommunikáció lehetősége. Mindez hamarosan az oktatás és tanulás folyamatainak radikális átalakítását is meg fogja követelni.

A globalizáció fontos szereplői és egyben előrehajtói ezért nem véletlenül épp azok a digitális óriáscégek, amelyek ezt az áttörést végrehajtották, a számítógépeket és okoseszközöket kifejlesztették és a szoftveres szolgáltatásokkal együtt tömegesen elérhetővé tették. Ian Bremmer ezeket a magánvállalatokat egyenesen a szuverén államokkal csaknem egyenrangú szereplőnek állítja be a globális rend alakításában (Bremmer 2021; 2025). A nagyhatalmak közötti geopolitikai küzdelem az információtechnológiai versengésen keresztül is zajlik, de az olyan óriáscégek, mint a mesterséges intelligencia fejlesztésében élen járó Amazon, az Apple vagy a Google, másfelől a kínai Tencent, a Huawei vagy Alibaba, nem függetlenek az anyaállamuk támogatásától, megrendeléseitől vagy épp szabályozási törekvéseitől. (Jó példa erre, hogy a Big Tech képviselői, akik 2020-ban még elítélték a Capitolium ostromát és korlátozták a trumpi propagandát a neten, most látványosan felsorakoztak mögé az új elnöki beiktatáson.)

Nemcsak a gazdasági érdekeken, hanem a fenti tényezőkön is múlik, hogy a deglobalizáció meddig mehet el az előttünk álló évtizedekben. A globalizáció elért vívmányaitól visszalépni csak korlátozottan lehet – ha egyszer a szelleme kiszabadult a palackból, hogyan lehetne visszagyömöszölni? Meglehet, a deglobalizáció is végül csupán a globalizáció új szakaszának fog bizonyulni (Setser 2023; Ashbee 2024).

Irodalomjegyzék

- Acemoğlu, Daron (2025). „Will Tariffs Revitalize Us Manufacturing?” *Youtube.com* (2025. ápr. 4.). <https://www.youtube.com/shorts/B2xvRYfDUaE>. (Az idézett részt lásd 1:08-tól 1:35-ig.)
- Allison, Graham (2018). *Destined for War. Can America and China Escape Thucydides's trap?* Boston–New York: Marines Book.
- Ashbee, Edward (2024). *Deglobalization*. Newcastle upon Tyne: Agenda Publishing.
- Bello, Walden (2002; 2004; 2009). *Deglobalization: Ideas for a new World Economy* (Series Global Issues). London–New York–Bangalore: Zed Books.
- Bello, Walden (2013). *Capitalism's Last Stand? Deglobalization in the Age of Austerity*. London–New York: Zed Books.
- Bremmer, Ian (2021). „The Technopolar Moment. How Digital Powers Will Reshape the Global Order”. *Foreign Affairs* (2021. okt. 19.). <https://www.foreignaffairs.com/articles/world/ian-bremmer-big-tech-global-order>.
- Bremmer, Ian (2025). „The Technopolar Paradox. The Frightening Fusion of Tech Power and State Power”. *Foreign Affairs* (2025. máj. 13.). <https://www.foreignaffairs.com/united-states/technopolar-paradox-ian-bremmer-fusion-tech-state-power>.
- Chase-Dunn, Christopher – Podobnik, Bruce (1999). „The Next World War: World System Cycles and Trends”. In: Bornschier, Volker – Chase-Dunn, Christopher, szerk. *The Future of Global Conflict*. London: Sage.
- Farrel, Henry – Newman, Abraham (2023). *Underground Empire: How America Weaponized the World Economy*. London: Penguin Books.

- Khanna, Parag (2016). *Connectography. Mapping the Global Network Revolution*. London: Weidenfeld & Nichols.
- Khanna, Parag (2017). *Konnektográfia – A globális civilizáció jövőjének feltérképezése*. Budapest: HVG Könyvek.
- Lee, Hyun-Hoon – Park, Donghyun (2021). *Post-Covid Asia. Deglobalization, Fourth Industrial Revolution, and Sustainable Development*. Singapore: World Scientific Publishing.
- Rodrik, Dani (2014). *A globalizáció paradoxona*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Rodrik, Dani – Walt, Stephen (2024). „How to Construct a New Global Order”. *Oxford Review of Economic Policy*, 40/2, 256–268. <https://doi.org/10.1093/oxrep/grae011>.
- Setser, Brad (2024). „The Dangerous Myth of Deglobalization. Misperceptions of the Global Economy Are Driving Bad Policies”. *Foreign Affairs* (2024. jún. 4.). <https://www.foreignaffairs.com/china/globalization-dangerous-myth-economy-brad-setser>.
- Webster, Graham – Sherman, Justin (2021). „The Fall and Rise of Techno-Globalism”. *Foreign Affairs* (2021. okt. 28.). <https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2021-10-28/fall-and-rise-techno-globalism>.
- Zeihan, Peter (2022). *The End of the World Is Just the Beginning. Mapping the Collapse of Globalization*. New York–London–Sidney–Toronto: Harper Business.

Globalizáció és nemzetközi magánjog

Globalization and Private International Law

Vékás Lajos

az MTA rendes tagja, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest
vekas@ajk.elte.hu

Összefoglalás

A tanulmány kiindulópontját a gazdasági értelemben vett globalizáció képezi. Következésképpen a szerző a közgazdaság-tudományban elfogadott fogalomból indul ki. A globális világkereskedelem jogi közvetítője a nemzetközi magánjog. A nemzetközi egyezmények jobban segítik a nemzetközi vagyoni és személyforgalmat, mint a kollíziós nemzetközi magánjog. De nemzetközi egyezmények létrehozásához az érintett államok kompromisszuma szükséges. Ezért az Európai Unióban, ahol lehet, egységesítik az anyagi jogot vagy legalább a kollíziós szabályokat. Ez támogatja a nemzetközi kereskedelmet.

Abstract

The starting point of the study is globalization in the economic sense. Consequently, the author adopts the accepted economic concept. The legal mediator of global trade is international private law. International conventions facilitate international property and personal traffic more than the conflict of laws in international private law does. However, the creation of international agreements requires compromise between the relevant states. For this reason, the European Union harmonizes substantive law, or at least conflict of laws rules, wherever possible. This supports international trade.

Kulcsszavak: globalizáció, világkereskedelem, jogszabályok összeütközése, kollíziós és egyezményes nemzetközi magánjog, európai uniós jogegységesítés

Keywords: globalization, world trade, conflict of laws and treaty-based private international law, unification of laws in the European Union

1. A fogalmakról

1.1. A globalizáció kifejezést ebben a tanulmányban *gazdasági jelentésében* értjük, és a *közgazdaság-tudományban* elfogadott értelemben alkalmazzuk. E szerint a globalizáció az a világméretű folyamat, amelynek keretében az egyes államok gazdaságai – a tőke, az áruk, a szolgáltatások és a technológia szabad áramlása és a személyek szabad mozgása révén – egyre intenzívebben összekapcsolódnak, és egyben egymástól függővé válnak (Szentés 2006; Halmai 2025). Nem vonjuk tehát vizsgálódásaink körébe a kultúra, a kommunikáció vagy a politika tekintetében ugyancsak végbemennő globalizációs folyamatokat. A szűkített fogalomhasználat oka az, hogy a jog (és így a nemzetközi magánjog) számára elsődlegesen a gazdasági és pénzügyi kapcsolatok

relevánsak; rajtuk kívül a személyek szabad mozgása játszik szerepet. Az Európai Unió belső világában, az uniós integráció alapjaként mindezt szemléletesen írja le és fejezi ki a négy alapszabadság, a négy *acqui*: az áruk, a szolgáltatások, a tőke szabad áramlása és a személyek szabad mozgása (Kengyel 2020).

A globalizációs folyamatok a 20. század utolsó évtizedeiben teljesedtek ki a világ-gazdaságban, és a Szovjetunió által uralt úgynevezett szocialista blokk szétesése után, 1990-et követően erősödtek fel. Napjainkban viszont a globalizációs folyamatok a szaporodó vámok, az export- és importtilalmak és más protekcionista eszközök alkalmazása miatt ismét lefékeződtek, stagnálnak, olyannyira, hogy a közgazdaság-tudomány jeles művelői a globalizáció lassulásáról, a világkereskedelem fragmentációjáról, sőt deglobalizációról is írnak (Halmai 2025). Véleményünk szerint a globalizációt fékező instrumentumok alkalmazása átmeneti, és – nem utolsósorban éppen a kialakult és rögzült kölcsönös gazdasági függőségek miatt – belátható időn belüli kiiktatásuk válik szükségessé. De átmeneti hatásaik is károsan hatnak a nemzetközi szabadkereskedelem előnyeinek érvényesülésére, ráadásul anélkül, hogy a globalizáció hátrányait a szociális biztonság terén enyhítenék (Prugberger 2008).

Amint alább még bemutatjuk (vö. 4.4. pont), a nemzetközi magánjogban már korábban, elsősorban a II. világháború alatt és a hidegháború éveiben megjelentek olyan jogi eszközök, amelyek a nemzetközi kereskedelmet fékező intézkedésekre úgy reagálnak, hogy a kereskedelmi fékek kiiktatása után alkalmazásuk okafogyottá válik, és a globalizációt segítő jogi eszközök ismét jelentős korlátozások nélkül fejthetik ki hatásukat.

1.2. A nemzetközi magánjog olyan vagyoni és személyi viszonyokat szabályoz, amelyek több jogrendszerhez kapcsolódnak. Másként fogalmazva: a nemzetközi magánjog által szabályozott jogviszonyok túlmutatnak egyetlen jogrendszer határain. Egyik elemük egy meghatározott jogrendszerrel, a másik egy újabb jogrendszerrel érintkezik stb. Például: az adott jogviszony alanyainak állampolgársága más, székhelyük különböző államok területén található, tevékenységük több államban zajlik le, illetve annak eredményei más-más államban következnek be, vagy az érintett vagyon tárgyak különböző államokban vannak stb. Az esetet elbíró fórum (bírószék vagy más hatóság) szempontjából nézve a tényállás ilyenkor érdemi külföldi elemet tartalmaz. Fontos jellemzője a nemzetközi magánjogi jogviszonyoknak az is, hogy bennük nem államok mint szuverének (azaz adott terület közhatalmának gyakorlói) vesznek részt, hanem polgárok vagy azok szervezetei: természetes vagy jogi személyek.

Azok a tényállások minősülnek tehát nemzetközi magánjogi tényállásnak, amelyek elemei több állam jogrendszerével mutatnak érdemi kapcsolatot, anélkül, hogy bennük az állami szuverenitás közvetlenül szerepet játszana. E tényállások jogi megítélésénél két vagy több állam jogszabályai mintegy versengenek egymással az alkalmazásért. Emiatt eldöntésre vár az a kérdés, hogy az elvileg számításba jövő államok közül melyiknek a jogszabályai legyenek irányadóak. Ezt a problémát a jogtudomány a jogszabályok nemzetközi összeütközése (kollíziója) elnevezéssel jelöli. Ezek a viszo-

nyok képezik a nemzetközi magánjog szabályozási tárgyát. Jellemüket tekintve ezek a viszonyok igen sokrétűek. Jelentős részük a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokban keletkező vagyoni természetű viszony: tulajdoni, szerződési, felelősségi, öröklési viszony. Számos olyan nemzetközi természetű tényállás is ide sorolandó, amelyekben a személyi és a vagyoni elemek vegyülnek: a munkaviszonyokban, a szellemi tulajdon viszonyaiban és családi viszonyokban (Mádl–Vékás 2022, 32–33).

2. A módszerekről

A nemzetközi magánjogi tényállások rendezésére kétféle módszer alakult ki. A probléma megközelítésének módja, a nemzetközi magánjogi tényállás szabályozásának mikéntje szerint különbséget teszünk közvetett és közvetlen jogrendezés között (Mádl–Vékás 2022, 35–37).

2.1. Közvetett szabályozásról beszélünk akkor, amikor a nemzetközi magánjogi tényállás megoldása két rétegben elhelyezkedő jogszabályok segítségével megy végbe. A jogszabályok első szintjén az alkalmazandó jogrendszer kiválasztására kerül sor; annak eldöntésére tehát, hogy a nemzetközi magánjogi tényállással érdemi kapcsolatot mutató jogrendszerek közül melyik állam jogát kell alkalmazni. A jogszabályok ezen első rétegének tehát az a funkciója, hogy feloldja az egymással versengő jogrendszerek összeütközését (kollízióját), közvetítsen az alkalmazandó szabályokhoz, utaljon az alkalmazandó szabályokra. Ezek a nemzetközi kollíziós szabályok. A nemzetközi kollíziós szabályok kizárólag az alkalmazandó jogrendszert jelölik ki. A normák második rétegében található az adott viszony tulajdonképpeni megoldásához, tartalmi rendezéséhez vezető jogszabályok. Ezek az úgynevezett tárgyi szabályok döntenek el, hogy miként alakulnak a kérdéses viszony alanyainak jogai és kötelezettségei.

2.2. A nemzetközi magánjogi tényállások közvetlen szabályozása azt jelenti, hogy a jogszabály – csakúgy, mint a nemzetközi elemet nem tartalmazó, belföldi tényállások esetében – az adott jogviszony tartalmi rendezéséhez vezet, a felek jogairól és kötelezettségeiről rendelkezik. A közvetlen szabályozás esetében kimarad a közvetítés fázisa, szükségtelen az irányadó jogrendszer kiválasztása. A közvetlen rendezés normái tehát nem utaló jellegűek, hanem a nemzetközi magánjogi tényállás közvetlen megoldásához vezetnek. A tényállások nemzetközi jellege (az a körülmény, hogy a nemzetközi magánjogi tényállások két vagy több jogrendszerrel is érdemben érintkeznek) azzal a következménnyel jár, hogy közvetlen szabályozásra csak az érintett államok közös akaratával alkotott normák útján, azaz (két- vagy többoldalú) nemzetközi egyezmények segítségével kerülhet sor. Az érdekelt államok ilyen esetben – egy meghatározott területen – egyeztetik gazdasági érdekeiket, összehangolják erkölcsi értékrendjüket, jogi hagyományaikat stb., és együttes jogi aktussal feloldják jogrendszereik összeütközését.

3. A fogalmak kapcsolódásáról

3.1. A címbeli fogalmak definiálása és a módszerek exponálása már egyértelműen jelzi a globalizáció és a nemzetközi magánjog viszonyát. A nemzetközi magánjogi tényállások létrejötte a nemzetközi vagyoni és személyi forgalom szükségszerű velejárója, de egyúttal elkerülhetetlen fékezője is lehet annak. Fogalmi összefüggésről van tehát szó.

Természetesen a jogi szabályozás elsődlegesen inkább segítője a nemzetközi vagyoni és személyi forgalomnak: biztonságot ad a konkrét viszony szereplőinek és magának a vagyoni forgalomnak is. Nem véletlen, hogy a kereskedők, a legkorábbi nemzetközi hálózatok főszereplői elsőként és maguk alkottak jogi kereteket tevékenységüknek, nem várva be az állami jogalkotást. Létrehozták a kereskedelmi jogot (*jus/lex consuetudo mercatorum*), a késő középkor újraéledő kereskedelmi kapcsolatait bénító feudális joggal szemben. A kereskedők maguk alkotta (regionális, helyi stb.) külön szokásjoga és elkülönült jogszolgáltatási rendszere alakult át később a kereskedelem államilag alkotott jogává és az állami jogszolgáltatássá. Erre legelőször Colbert *Ordonnance sur le commerce de terre*-jében (1673) és *Ordonnance sur le commerce par mer*-jében (1681) került sor. Ezeket követték a 19. század kereskedelmi törvénykönyvei, mindenekelőtt a francia *Code de commerce* (1807), amely bizonyos mértékben minden kereskedelmi törvénykönyv ősanijának tekinthető.

A jogi szabályozás csak akkor válik gátjává a nemzetközi vagyoni és személyi forgalomnak, ha tetszik, a globalizációnak, ha feleslegesen bonyolult, ha növeli a tranzakciós költségeket stb.

3.2. Mindebből látszik, hogy a nemzetközi magánjogi viszonyok kétféle szabályozási módszere közül feltétlenül a közvetlen szabályozás az előnyösebb, mert egyszerűbb a forgalom elősegítése szempontjából. A baj csak az, hogy – amint kiemeltük – a nemzetközi viszonyok közvetlen szabályozásához az érintett államok kompromisszumokra épülő megegyezése, nemzetközi egyezmény létrehozása szükséges. Ez pedig távolról sem egyszerű. Rendszerint hosszú egyeztetések nyomán sikerül megalkotni egy (akár csak egy régióra kiterjedő) nemzetközi egyezményt. A globális forgalomhoz ráadásul világméretű egyezményekre van szükség. Jó példa az időigényes tárgyalások szükségességére az Általános Kereskedelmi és Vámtarifa Egyezmény (General Agreement on Tariffs and Trade, GATT) és a Kereskedelmi Világszervezet (World Trade Organization, WTO) létrejötte és fejlődése. Az 1947-ben létrejött GATT-nak megalkotásakor csak 23 állam volt részese, és 45 000 vámtarifára vonatkozott a hatálya. Fokozatosan, több, hónapokig tartó tárgyalási forduló után bővült ki a tárgyi hatálya a dömpingellenes intézkedésekre és nem tarifás kereskedelmi akadályokra is, és 1973-ban emelkedett tagjainak száma 102 államra. A WTO létrejöttét 87 hónapos tárgyalások előzték meg, igaz, mára tagállamainak száma már 123 (Mádl–Vékás 2022, 253–256).

Hasonló megállapításokat tehetünk a szorosabb értelemben vett nemzetközi magánjogi egyezmények tekintetében is. Az utolsó 100 évben, s különösen a II. világhá-

ború után jelentős mértékben megszorodtak ugyan ezek az egyezmények, nőtt a részes államok száma is, és különösen gyarapodott az egyezményekkel szabályozott problémák gyakorlati hordereje. Ma egyezményes szabályok adnak közvetlen rendezést például a nemzetközi adásvételre (1980. évi Bécsi Adásvételi Egyezmény), a váltóra (1930. évi Genfi Egyezmény) és a csekkre (1931. évi Genfi Egyezmény), és egyezményes szabályozás dominál a nemzetközi fuvarozás és szállítmányozás területén is. De mindezek ellenére nagyon is messze vagyunk attól, hogy a nemzetközi magánjogi problémákat közvetlen szabályozást biztosító nemzetközi egyezmények tudják kezelni. A nemzetközi magánjogi tényállások közvetlen szabályozása sohasem lehet teljes. Ezt állapíthatjuk meg mind a részes országok számát, mind a felmerülő kollíziós problémákat tekintve. Ehhez a nemzetközi magánjogi szerződések hálózatára (vagy inkább: nemzetközi kódexekre) lenne szükség. Ennek megvalósításához távolról sincsenek még meg a gazdasági, politikai stb. feltételek. Nem is szólva arról, hogy a nagyszámú nemzetközi egyezmény valaminő összhangjának a biztosítása, az egyezmények összeütközéseinek lehető elkerülése, illetve feloldása is komoly problémákat okoz (Majoros 1976; 1980; Volken 1977). A nemzetközi egyezmények közötti összeütközések feloldását célozza a szerződések jogáról szóló, Bécsben 1969-ben aláírt Egyezmény, amelynek Magyarország is részese. Az Egyezmény egyik rendelkezése kifejezetten az azonos tárgyú, egymást követő nemzetközi szerződések viszonyát rendezi.

Mindehhez hozzá kell számítani azt a tényt is, hogy közös ítélkezési fórum hiányában a nemzetközi egyezmények egységes alkalmazása nem biztosított. Ezért gyakran előfordul, hogy az egyezményes egységes jog az egyes államok ítélkezési gyakorlatában eltéréseket mutat, divergálódik. Márpedig az egyezménnyel egységesített anyagi jog is csak egységes értelmezés esetén biztosítja a jogegységet.

Ezekkel a körülményekkel magyarázható, hogy a nemzetközi magánjogi tényállások közvetett, kollíziós normák segítségével történő (tehát bonyolultabb) rendezése nem veszít igazán jelentőségéből. A nemzetközi magánjogi tényállások közvetett és közvetlen szabályozási módszerét ma is egymás mellett kell alkalmazni.

4. Az Európai Unió jogának egységesítéséről

4.1. Az Európai Unióban (regionális szinten) nagyobb sikere van a tárgyi jog egységesítésének, és ezzel a nemzetközi tényállások közvetlen szabályozásának. A tagállamok lemondtak jogalkotási szuverenitásuk egy részéről, és átengedték azt az Európai Unió szerveinek. A tárgyi szabályokat egységesítő uniós rendeletekkel szabályozott életviszonyok területén teljesen kiküszöbölődik a tagállami jogrendszerek összeütközésének lehetősége, és ezzel ahhoz hasonló helyzet jön létre a tagállamok viszonylatában, mint amely a nemzetközi egyezményes rendezés folytán keletkezne. Sőt – ellentétben a nemzetközi egyezményes jog alkalmazásával – közös ítélkezési fórum, a luxembourgi székhelyű Európai Unió Bírósága gondoskodik az uniós rendeletek egységes alkalmazásáról is. Az uniós irányelvekkel a tagállami szabályok ugyan csak harmonizálásra kerülnek, és teljesen egységes jog így nem jön létre, de – nem utolsósorban az Európai

Unió Bíróságának ítélkezése folytán – az irányelvekkel összehangolt jogterületeken is csökken a nemzetközi jogszabályütközések mértéke és jelentősége. Ennek ellenére az irányelvekkel harmonizált jogterületeken a jogszabályok összeütközésének lehetősége nem szűnt meg, és ezért a közvetett (kollíziós szabályok közbeiktatásával történő) jogrendezés igénye az uniós tagállamok viszonylatában is fennmaradt.

4.2. Tekintettel arra, hogy a magánjog területén eddig inkább irányelvi harmonizációt alkalmaztak (sőt, ez a harmonizáció is meglehetősen kis területeket érintett, sporadikus és gyakran ötletszerű volt), célszerűnek látszott a nemzetközi magánjogi tényállások közvetett rendezését biztosító kollíziós szabályok egységesítése.

Előbb nemzetközi egyezmények útján egységesítették a nemzetközi kollíziós jog egyes szabályait az Unión belül is. Az egyezményes utat alkalmazta a szerződéses kötelekre irányadó jog meghatározására vonatkozó, 1980-as Római Egyezmény a Közös Piac államai viszonylatában. Ez az Egyezmény (nem véletlenül!) a regionális nemzetközi kereskedelem szempontjából legfontosabb területen kívánta egységesíteni a kollíziós szabályokat, fontos mérföldkövet jelentett a tagállami nemzetközi magánjog egységesítésének útján, és jótékonyan befolyásolják a későbbi fejlődést is. Mindezekkel együtt: a hagyományos nemzetközi közjogi út – mind az elfogadás és a csatlakozás, mind a módosítás tekintetében – meglehetősen nehézkes volt (Matscher–Siehr–Delbrück 1986).

4.3. Az 1999. május 1-jén hatályba lépett Amszterdami Szerződés – az uniós primer jog (Európai Unió működéséről szóló szerződés, EUMSZ) megfelelő módosításával – megteremtette az uniós szervek kompetenciáját a tagállamok kollíziós normáinak rendeleti úton történő egységesítésére. Ez a változás nagymértékben felgyorsította az Európai Unión belül a kollíziós jog egységesítését. Rövid két évtized alatt 11 rendelet egységesítette az uniós tagállamok nemzetközi magánjogát, köztük a nemzetközi vagyoni forgalom (ha tetszik, a globalizáció) szempontjából olyan jelentős területeken, mint a nemzetközi szerződések (593/2008/EK = Róma I. rendelet) és a nemzetközi öröklés (650/2012/EK rendelet). Ezek a rendeletek azt eredményezik, hogy a kollíziós jogszabályok szintjén egységessé válik az Európai Unió joga. Ez pedig azzal jár, hogy egy adott ügyben az Unió valamennyi bírósága ugyanazt a tárgyi jogot alkalmazza, ha eléje kerül a jogvita. Ez rendkívül lényeges a nemzetközi vagyoni forgalom jogi akadályainak lebontásában. Nem egységes ugyan az alkalmazandó tárgyi jog, hiszen ezt – mint kiemeltük – csak egyezményes tárgyi jogegységesítéssel lehet elérni, de az uniós szinten egységes kollíziós jog alapján az adott jogkérdésre választ adó tárgyi jog valamennyi uniós bíróság előtt ugyanaz a jog lesz. Ez a megoldás felel meg a nemzetközi magánjog alapvető eszményének, vagyis annak a követelménynek, hogy a tényállásra alkalmazandó jog ne függjön az eljáró bíróságtól.

A globalizáció szempontjából ezt a kedvező hatást az uniós rendeletekkel megalkotott egységes kollíziós jog ráadásul olyan esetben is eléri, ha az alkalmazandó anyagi jog nem uniós tagállam joga. Az egységes kollíziós jog ugyanis úgynevezett

loi uniforme, azaz univerzális (egyetemes) jellegű, amely általános jelleggel határozza meg az alkalmazandó jogot. Ez azt jelenti, hogy bármelyik uniós bíróság – a konkrét nemzetközi jogszabály-összeütközés relációjára tekintet nélkül – a rendeletek által meghatározott kollíziós szabályt (és ennek folytán ugyanazt az anyagi jogszabályt) alkalmazza az adott jogviszonyra, függetlenül attól, hogy az alkalmazandó anyagi jog uniós tagállam joga vagy nem tagállamé. Így lehet elkerülni egy „kétcsatornás”, azaz európai uniós és autonóm: nemzeti (tagállami) kollíziós jog létrejöttét, ami adott esetben eltérő anyagi jog alkalmazásához, egyben indokolatlan jogalkalmazási nehézségekhez vezetne, és felesleges akadályokat állítana a globális vagyoni forgalom útjába.

4.4. Végül röviden szólnunk kell arról, hogy miként reagált a nemzetközi magánjog a globalizált világkereskedelem olyan protekcionista fogantatású korlátaira, mint például a devizakorlátozások vagy az export- és importtilalmak. A nemzetközi magánjog tudománya a 20. század közepétől látja szükségesnek azt, hogy a kollíziós jog az alkalmazandó jog kijelölésénél ne hunyjon szemet a világkereskedelemben időről időre felerősödő protekcionista rendelkezések felett. Az államok és államcsoportok különösen háborús viszonyok között érzik szükségesnek az ilyen intézkedéseket. (Jó példák lehetnek erre az Európai Unió egyes szankciós csomagjai az agresszív háborút indító Oroszországgal szemben.)

Wengler a II. világháború idején foglalt állást amellett, hogy feltétlen érvényesülést kívánó (ügynevezett imperatív) normákat, elsősorban devizajogi előírásokat, behozatali-kiviteli tilalmakat, vagyis az ügynevezett „kényszerítő szerződési joghoz” tartozó jogszabályokat szükséges figyelembe venni, ha azok „saját területi érvényesülési igénye” az adott tényállásra kiterjed, noha az irányadó kollíziós szabály szerint egyébként nem ezeknek a jogszabályoknak a jogrendszere kerül alkalmazásra (Wengler 1941). Javaslatra meglehetősen eretnek nézetnek számított a kollíziós nemzetközi magánjog klasszikus elméletéhez képest. Négy évtized és sok elméleti vita után előbb a Közös Piac államai között kötött, a szerződéses kötelmi viszonyokra alkalmazandó jogot meghatározó 1980-as Római Egyezmény, majd a svájci törvény (1987) és végül a Róma I. rendelet (2008) fogadta el a javaslatot. A tételes szabály alkalmazásának részletproblémáit boncolgatja az Európai Bíróság Nikiforidis-ítélete (Szabados 2019).

5. Záró gondolatok

A nemzetközi magánjog kétféle módszere közül kétségtelenül az egyezmények biztosítanak jobb feltételeket a globális kereskedelem számára. A történelmi tapasztalatok azt mutatják viszont, hogy ma is nélkülözhetetlen a másik módszer, a kollíziós szabályokkal kombinált kétlépcsős metódus alkalmazása. Ezért üdvözlendő, hogy az Európai Unió két évtizede sikerrel egységesíti a kollíziós szabályokat, és ezzel kiszámíthatóvá teszi a nemzetközi kereskedelem aktorai számára a jogviszonyuk keretét alkotó jogi közeget. Ez mindenképpen pozitív hatást gyakorol a vagyoni és személyi viszonyok globális kiterjedésére.

Irodalomjegyzék

- Halmai Péter (2025). „Globális dezintegráció? A globális szabadkereskedelem víziójától a geoökonómiai fragmentációig”. *Külgazdaság*, 69/1–2, 51–65. <https://doi.org/10.47630/KULG.2025.69.1-2.51>.
- Kengyel Ákos, szerk. (2020). *Európai Unió politikák*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mádl Ferenc – Vékás Lajos (2022). *Nemzetközi magánjog és nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Majoros Ferenc (1976, 1980). *Les conventions internationales en matière de droit privé. Abrégé théorique et traité pratique. I., II.* Paris: Pedone.
- Matscher, Franz – Siehr, Kurt – Delbrück, Jost (1986). *Multilaterale Staatsverträge erga omnes und deren Inkorporation in nationale IPR-Kodifikationen – Vor und Nachteile einer solchen Rezeption*. Heidelberg: Müller Verlag.
- Prugberger Tamás (2008). *Van kiút az útvesztőből? Globalizáció, neoliberalizmus és a jog*. Budapest: Kairosz Kiadó.
- Szabados Tamás (2019). *Economic Sanctions in EU Private International Law*. Oxford: Hart Publishing. <https://doi.org/10.5040/9781509933549>.
- Szentes Tamás (2006). *Fejlődés – versenyképesség – globalizáció I.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Volken, Paul (1977). *Konventionskonflikte im internationalen Privatrecht*. Zürich: Schulthess Polygraphischer Verlag.
- Wengler, Wilhelm (1941). „Die Anknüpfung des zwingenden Schuldrechts im internationalen Privatrecht”. *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*, 54, 168–212.

Emberi jogok a globalizálódó világban

Human Rights in the Globalized World

Lamm Vanda

az MTA rendes tagja, kutató professor emeritus, ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest;
professor emeritus, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, Győr
lamm.vanda@tk.hu

Összefoglalás

A globalizáció vitathatatlanul hozzájárult az emberi jogok nemzetközi védelme gondolatának és az emberi jogi dokumentumoknak az elterjedéséhez, valamint az univerzális emberi jogi szerződéseknek minél több állam által történő elfogadásához. A globalizáció azonban új típusú, elsősorban nem állami szereplők, úgymint a nemzetközi ellátási láncban közreműködők által elkövetett tömeges emberi jogi jogsértéseket is előidézett. A cikk az ezekkel szembeni fellépés lehetőségeivel és korlátaival foglalkozik, külön kitérve a nemzetközi szervezeteknek, s különösen az Európai Uniónak ezzel kapcsolatos erőfeszítéseire. A szerző úgy véli, hogy az ideális megoldás az lenne, ha létrejönne az üzleti élet szereplőinek magatartását szabályozó kötelező érvényű nemzetközi szerződés, a multinacionális vállalatok támogatása nélkül azonban egy ilyen okmány csak holt betű lenne.

Abstract

Globalization has undoubtedly contributed to the spread of the concept of international human rights protection and human rights documents, as well as the adoption of universal human rights conventions by an increasing number of states. However, it has also given rise to new types of mass human rights violations, primarily committed by non-state actors involved in the international supply chain. This article examines the potential and constraints of taking action against these violations focusing particularly on the efforts of international organizations, notably the European Union. While the author believes that the ideal solution would be to establish a binding international treaty to regulate business conduct, without the support of multinational corporations, such a document would be nothing more than a dead letter.

Kulcsszavak: az emberi jogok univerzálódása, a globalizáció emberi jogi következményei, multinacionális vállalatok emberi jogi jogsértései, nemzetközi szervezetek szabályzatai az üzleti élet és az emberi jogok összefüggéseiről, az üzleti életéről és az emberi jogokról szóló nemzetközi szerződés létrehozásának esélyei

Keywords: globalization of human rights, impact of globalization on human rights, human rights violations committed by multinational corporations, international organizations' regulations on business and human rights, chances of the adoption of a treaty on business and human rights

I. Mennyire globálisak az emberi jogok?

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának az ENSZ Közgyűlése által 1947. december 10-én történt elfogadásával az emberi jogok történetében egy új korszak kezdődött. A Nyilatkozat az ENSZ Alapokmányában foglaltak alapján került kidolgozásra és azt a szervezet Közgyűlése egyhangú határozattal fogadta el, s egyetlen állam sem szavazott a határozat ellen.

A Nyilatkozat nemcsak elnevezésében, de létrejöttének körülményeit és tartalmát tekintve is egyetemesnek mondható. A dokumentum a liberális tradíciót jellemző Locke által megfogalmazott természetjogi felfogást tükrözi, kidolgozásában azonban különböző földrészekről származó, eltérő politikai nézeteket valló, eltérő világnézetű, vallású, s különböző jogi kultúrákon nevelkedett politikusok, filozófusok, jogászok és diplomaták működtek közre. Az okmány azért is nevezhető egyetemesnek, mert minden emberi lényről szól, amikor 1. cikkében kimondja: „Minden emberi lény szabadnak születik és egyenlő méltósága és joga van.” A Nyilatkozatban megtalálhatók a polgári és politikai jogok, valamint a gazdasági, szociális és kulturális jogok széles spektruma, s az okmány meghatározza az emberi jogoknak azt a minimum-standardját, vagyis – preambulumának szavai szerint – „a közös eszményt, amelynek elérésére minden népnek és nemzetnek törekednie kell” (Henkin 1981, 7). Az eredetileg ENSZ közgyűlési határozatként megszavazott dokumentum mára a nemzetközi jog kötelező normájává vált, s a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányával (1966), valamint a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányával (1966) együtt az Emberi Jogok Nemzetközi Törvényét képezi¹ („Vienna Declaration and Programme of Action...”).

Az Egyetemes Nyilatkozat elfogadásával megkezdődött az emberi jogok nemzetközi szerződésekben való szisztematikus kodifikációja, s néhány évtized alatt az emberi jogokat rögzítő univerzális és regionális nemzetközi egyezmények egész sora jött létre. Az Egyetemes Nyilatkozattal és a később elfogadott nagy emberi jogi egyezményekkel kapcsolatban felvetődik a kérdés, vajon e szerződések kidolgozásakor gondoltak-e arra, hogy a világ népei közötti vallási, kulturális, nyelvi különbségek miatt lehetséges-e az emberi jogok olyasfajta uniformizálását elérni, mint amire a dokumentumokkal törekedtek (Tomuschat 2003, 59). Erre a válasz csakis az lehet, hogy feltehetően gondoltak, és a fentebb említett különbségekből adódó problémák már az Egyetemes Nyilatkozat kidolgozásakor is felmerültek, s így például a Nyilatkozattal kapcsolatos tárgyalásokon Szaúd-Arábia képviselője a vallás megváltoztatásának jogát kifogásolta, miután az ellenkezik a Koránnal.

¹ Az eredetileg 48 állam által megszavazott okmányt (nyolc állam tartózkodott a szavazástól, ellenszavazat nem volt) 1993-ban a Bécsben megtartott emberi jogi világkonferencián 171 állam delegátusa erősítette meg és fogadta el. Vö. Vienna Declaration and Programme of Action, adopted by the World Conference on Human Rights in Vienna on 25 June 1993.

A későbbiekben a vallási, kulturális és nyelvi különbségekből adódó ellentétek mind a szerződések kidolgozása, mind pedig az egyezmények értelmezése és alkalmazása során felmerültek. Bizonyos mértékben az ellentétek áthidalását szolgálják az egyezményekhez fűzhető fenntartások adta lehetőségek, amelyek mindenképpen a szerződések rugalmasabb, az egyes államok viszonyainak figyelembevételével történő alkalmazását teszik lehetővé. Ez azonban csak igen korlátozott mértékben jelent megoldást, s a probléma gyökere fenntartásokkal nem oldható meg. Egyébként is az emberi jogi tárgyú nemzetközi szerződésekhez fűzött fenntartások ügye számos nemzetközi jogi problémát vet fel.

A legfontosabb nagy univerzális emberi jogi egyezményekhez a világ államainak elsöprő többsége csatlakozott,² s ezekben az egyezményekben az államok részvétele univerzálisnak mondható. A szerződések globális/univerzális elfogadottsága azonban nem jelenti azt, hogy az egyezményekben foglaltak globálisan érvényesülnének (Sajó 2004), az egyes szerződésekben részes államokban az egyezmények szerinti jogok biztosítása között óriási különbségek vannak, s szó sincs a jogok egységes értelmezéséről és a szerződések rendelkezéseinek egységes alkalmazásáról. A gazdasági, szociális és kulturális jogok vonatkozásában eleve számoltak a világ államai közötti gazdasági, társadalmi stb. különbségekkel, s a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 2. cikkének 1. bekezdésében az szerepel, hogy a szerződő államok a rendelkezésükre álló valamennyi erőforrás igénybevételével, minden megfelelő eszközzel, fokozatosan biztosítják az Egyezségokmányban elismert jogok teljes gyakorlását. Ez azt jelenti, hogy a gazdasági, szociális és kulturális jogok biztosítása tekintetében egy nem definiált átmeneti korszak mindenképpen megengedett (Kardos 2003). A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya ilyen átmeneti időszakról szóló rendelkezést nem tartalmaz, azonban az államok eltérő társadalmi és politikai berendezkedései, a hagyományok, a nyílt és lopakodó diktatúrák, mind-mind – kimondva vagy kimondatlanul – az Egyezségokmányban deklarált emberi jogok azonos értelmezése és alkalmazása ellen hatnak.

Az egyes univerzális emberi jogi egyezmények egységes értelmezését és alkalmazását igyekeznek elérni e szerződésekben foglaltak alapján létrejött szakértői bizottságok, mind az államok időszakos jelentéseinek megvizsgálásával, mind pedig az úgynevezett általános kommentárok közreadásával. A bizottságoknak az egyes államok jelentéseivel kapcsolatos megállapításait, ajánlásait az államok egy része tudomásul veszi, más államok azonban az időszakos jelentéseiket vagy el sem készítik, vagy pedig a bizottságok megállapításait, ajánlásait negligálják.

² A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 168, a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 172, a faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről szóló egyezménynek 182, a nőkkel szembeni diszkrimináció valamennyi formájának felszámolásáról szóló egyezménynek 189, a Gyermeki Jogok Egyezményének 196, A kínzás, más embertelen és megalázó büntetések, vagy bánásmód megelőzéséről szóló egyezménynek 171, a Fogyatékossgal élő személyek jogairól szóló egyezménynek 192 állam a részese.

Az egyes egyezményekben rögzített jogok egységes értelmezését nagyban segíti a szakértői bizottságok által kidolgozott általános kommentárok, amelyekre mind a belső jogokban, mind pedig különböző nemzetközi bírói és egyéb fórumokon gyakran hivatkoznak. Mindez arra utal, hogy az egyezmények anyagi jogi rendelkezéseihez kapcsolódó általános kommentárokból megfogalmazott tételek mindenképpen az emberi jogok értelmezésének egyfajta nemzetközi standardját képezik. Csakhogy az általános kommentárok nem bírnak kötelező erővel, ezen túlmenően a kommentárok egy részében nem veszik figyelembe az államok társadalmi, gazdasági viszonyai és a kultúrák közötti különbségeket, így bizonyos államok számára a kommentárok szerinti értelmezés nehezen elfogadható.

A II. világháború után az egyén nemcsak bizonyos jogok kedvezményezettje lett, hanem jogosulttá vált jogai érdekében az államokkal szembeni fellépésre (Bassiouni 2011, 22). Az emberi jogok világméretű kodifikációjával párhuzamosan létrejöttek az emberi jogok védelmére rendelt nemzetközi fórumok. Ez utóbbiak közé sorolhatók a regionális emberi jogi bíróságok, az *ad hoc* nemzetközi büntetőbíróságok, a Nemzetközi Büntetőbíróság, valamint a fentebb már említett szakértői bizottságok, amelyek közül nyolc bizottság jogosult egyéni panaszok kivizsgálására.³

A hidegháború befejeződése, a határok lebontása, a különféle kommunikációs csatornák rohamos elterjedése mind-mind hozzájárult ahhoz, hogy a világ legtávolabbi pontjain élő emberek is tudatára ébredjenek annak, hogy vannak emberi jogaik, a jogok megtartását számonkérhetik, s megsértésük esetén lehetőségük van nemzetközi fórumok ellőtti fellépésre.

II. A globalizáció káros következményei

A globalizáció azonban nemcsak az emberi jogok érvényesülésére, az emberi jogi ismeretek elterjedésére hatott jótékonyan, hanem egyben az emberi jogok súlyos és tömeges megsértésének veszélyeit is magában hordozza. Nem utolsósorban azért, mert a globalizációval színre lépett számos olyan nem állami szereplő, akik jóval nagyobb hatalommal és forrásokkal rendelkeznek, mint jó néhány állam (Shelton 2002, 273).

A globalizációval együtt járt az a remény, hogy munkahelyek teremtésével és az új technológiákhoz való hozzáféréssel a fejlődő országok lakóinak javulni fognak az életkörülményei. Ez azonban nem következett be, s egyes adatok szerint 2024 márciusában a világon 689 millió ember kevesebb mint napi 2,15 dollárból volt kénytelen megélni (Berkey 2024, 362). Hozzátehetjük, a legtöbb fejlődő országban a szegényeket és a sérülékeny csoportokat semmi nem védte a globális gazdasági és pénzügyi válság

³ Ezek a következők: Faji Megkülönböztetés Kiküszöbölésének Bizottsága, Emberi Jogi Bizottság, Nőkkel Szembeni Megkülönböztetés Kiküszöbölésének Bizottsága, Kínzás elleni Bizottság, Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Bizottsága, Gyermeki Jogok Bizottsága, Fogyatékkal Élő Személyek Jogainak Bizottsága, Erőszak Következtében Eltűntek Bizottsága.

következményeitől. Az utóbbi tíz évben tapasztalható tömeges migráció is részben ennek tudható be.

A világgazdaság globalizációjával, a kialakult pénzügyi rendszerekkel, az új kommunikációs eszközökkel együtt megjelentek az emberi jogok tömeges megsértésének új formái. Ez jelenti a multinacionális vállalatok kizsákmányoló gazdaságpolitikáját és pénzügyi gyakorlatát, az információkhoz való hozzájutás ellenőrzését, a magánéletbe való beavatkozást, a környezet károsítását, illetve veszélyeztetését (Bassiouni 2011, 37).

A nagy globális világgazdasági szervezetek – Kereskedelmi Világszervezet (World Trade Organization, WTO), Nemzetközi Valutaalap (International Monetary Fund, IMF), Világbank (World Bank, WB) – tevékenysége, szabályozásai is számos esetben az emberi jogok érvényesülését veszélyeztetik, s az államok ezek elfogadásával gyakran azzal a dilemmával néznek szembe, hogy az emberi jogi egyezményekben vállalt kötelezettségeik ellenkeznek a fentebb említett szervezetek szabályaival és a velük kötött megállapodásaikkal (Lafont 2018, 14).

A globalizáció nyomán jelentkező tömeges emberi jogi jogsértések elkövetőinek többsége nem állami szereplő, s ezek jogsértései nehezebben érhetők tetten, és főleg nehezebb az ellenük való fellépés.

A nem állami szereplők közül mindenekelőtt a multinacionális vállalatokat kell megemlíteni, amelyek jelentős politikai és gazdasági befolyással bírnak, ugyanakkor azonban nem terheli őket jogilag kikényszeríthető felelősség (Hosameni, S. K.–Hosameni, S. 2024, 7). Különösen a globális ellátásilánc-menedzsment eredményez súlyos emberi jogi jogsértéseket, amelyet a szakirodalomban „modern rabszolgaságnak” neveznek (Hampton 2019, 239). A multinacionális vállalatok – nem utolsósorban gazdasági erejüknel fogva – nagyon jól ki tudják használni azokat a különbségeket, illetve hézagokat, amelyek abból adódnak, hogy az államok belső jogi szociális, munkajogi és egyéb szabályai igencsak eltérőek; illetve bizonyos emberi jogi jogsértéseket nem egyformán tolerálnak. Mindezekben túlmenően a neoliberális gazdaságpolitika a világ államainak egy részében az államhatalom gyengülését eredményezte, aminek következtében az állami szervek bizonyos emberi jogi jogsértések felett szemet hunynak, s a jogsértőkkel szemben vagy nem tudnak, vagy nem is akarnak fellépni, illetve gyakran kiegészznek a jogsértőkkel.

Az emberi jogok tradicionális megközelítésben az egyén jogait védik az állammal, az állami túlkapásokkal szemben, s a védelmi rendszerek is ehhez igazodnak. A nem állami szereplők által elkövetett emberi jogi jogsértésekkel, vagy legalábbis azok egy részével szembeni küzdelemhez nem elégségesek az emberi jogok védelmére rendelkezésre álló eszközök. A jogaikban sértettek gyakran nem is mernek fellépni, illetve a hagyományos eszközök, a bírósághoz fordulás, a nemzetközi fórumoknál történő panaszok beterjesztése bonyolult és főleg hosszadalmas eljárást jelent.

Az állam által nyújtott jogvédelmet az is nehezíti, hogy a nemzetközi gazdasági szerződések, szabályozások erős végrehajtási garanciákat tartalmaznak, amelyek adott esetben elriasztják az államokat attól, hogy lakosaik emberi jogainak védelmé érdekében eljárjanak (Lafont 2018, 1).

III. A globalizációval járó emberi jogi jogsértésekkel szembeni fellépés nemzetközi szervezetek keretében

A nemzetközi szervezetek részéről megvan a törekvés arra, hogy elérjék, az üzleti élet szereplői és a multinacionális vállalatok tiszteletben tartsák az emberi jogokat, s próbálnak fellépni annak érdekében, hogy a jogsértéseket megelőzzék, illetve a felelősségre vonás megtörténjen.

Az emberi jogoknak az üzleti tevékenységek során való tiszteletben tartásával és az emberi jogokat veszélyeztető gyakorlatok megelőzésével és kezelésével több nemzetközi szervezet, így az ENSZ, a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD), az Európa Tanács (Council of Europe), az Európai Unió több mint négy évtizede foglalkozik. Bizonyos eredményeket kétségtelenül felmutathatnak, azonban ezek semmiképpen nem elegendőek arra, hogy az üzleti világ szereplőit rákényszerítsék az emberi jogi jogsértésektől való tartózkodásra.

Az üzleti élet szereplőinek felelős magatartásával és tevékenységeik során az emberi jogi normák betartásával összefüggő kérdések már fél évszázada szerepelnek az OECD napirendjén, 1976-ra pedig kidolgozták az „OECD Guidelines for Multinational Enterprises on Responsible Business Conduct”-ot (röviden: „Guidelines”), amely az első volt az emberi jogok tiszteletben tartásával kapcsolatos vállalati felelősségről rendelkező nemzetközi dokumentumok sorában. A „Guidelines”-t azóta többször aktualizálták, a legutóbbi változat 2023-ban kelt, az okmányhoz ez idáig 51 állam csatlakozott. A „Guidelines” az üzleti élet szereplőivel szembeni felelős üzleti magatartásra vonatkozó elvárásokat tartalmazza. Megemlíthető még az „OECD Due Diligence Guidance for Responsible Business Conduct” is, amely útmutatóul szolgál a „Guidelines” alkalmazásához. Az okmány értelmében az államoknak létre kell hozniuk úgynevezett nemzeti kapcsolattartó pontokat (National Contact Points for Responsible Business Conduct, NCPs for RBC), amelyeknek feladata nemcsak a „Guidelines”alkalmazásának elősegítése, hanem az annak megsértésével kapcsolatos panaszok kivizsgálása és a felek közötti békéltetés.⁴

Témánk szempontjából különösen fontos az ENSZ Emberi Jogi Tanácsa által 2011-ben egyhangú határozattal elfogadott „Guiding Principles on Business and Human Rights. Implementing the United Nations ‘Protect, Respect, Remedy’ Framework” című dokumentum (a továbbiakban: UNGPs), amelynek legnagyobb jelentősége abban van, hogy kimondja, a nemzetközi jog alapján az emberi jogok védelméért az államokat terhelő elsődleges felelősség mellett, a multinacionális vállalatokat és az üzleti élet más szereplőit is önálló felelősség terheli az emberi jogok tiszteletben tartásáért, vagyis felelősségük független az államok felelősségétől („Guiding Principles on Business and Human Rights...”). Ez mindenképpen új szemléletet jelent az emberi

⁴ Magyarországon a NCPs for RBC a Pénzügyminisztérium égisze alatt működik.

jogi mozgalmakra jellemző tradicionális állam-felelősség központú megközelítéshez képest (Wynhoven–Aftab 2015, 233).

A UNGPs folytatásképpen 2016-ra elkészült a „Guidence on National Action Plans on Business and Human Rights”, amely ajánlásokat tartalmaz a nemzeti akciótervek National Action Plans (a továbbiakban: NAP) kidolgozására, végrehajtására és naprakész állapotba hozatalára nézve. A NAP-ek rögzítik az államoknak az emberi jogok védelmével kapcsolatos kötelezettségeit, a vállalati felelősségvállalást, a jogorvoslati lehetőségeket, valamint a NAP végrehajtására, felügyeletére és időnkénti felülvizsgálatára vonatkozó rendelkezéseket; eddig 34 állam készített NAP-et, Magyarország nincs köztük („National Action Plans on Business and Human Rights”).

Mindenképpen eredménynek tekinthető, hogy az üzleti élet szereplői hajlandók elismerni azt, hogy elvileg felelősséggel tartoznak az UNGPs-ben meghatározott tevékenységeikkel okozott emberi jogi jogsértések megelőzéséért, csökkentésért, továbbá, hogy az emberi jogi jogsértéseket orvosolni kell, s a jogaikban sértettek jogosultak jóvátételre. Mindezek mellett azonban messze vannak annak elfogadásától, hogy az emberi jogi jogsértésekért konkrét felelősséggel tartoznának, s főleg, hogy esetleges felelősségük megállapításáról bármiféle bírói fórum döntsön; a témában létrehozandó nemzetközi szerződés gondolatát pedig végképp elvetik (Muchlinski 2021, 14).

A már ismertetetteken kívül az Európa Tanács, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet is közreadott az üzleti szféra és az emberi jogok kérdéskörét érintő dokumentumokat. Így az Európa Tanács 2019-ben megjelentette a *Business and Human Rights – A Handbook for Legal Practitioners* című kiadványát, amelyben a szervezet tagállamai számára foglalja össze az emberi jogok és az üzleti szféra közötti kapcsolatokat meghatározó regionális és univerzális szabályokat és védelmi mechanizmusokat (O’Brien 2019). A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet égisze alatt több mint fél évszázaddal ezelőtt fogadták el a „Tripartite Declaration of Principles Concerning Multinational Enterprises and Social Policy”-t (hatályos változata 2022-ben kelt), amely egyebek mellett kimondja a gyermek- és kényszermunka tilalmát. E nyilatkozat súlyát az adja, hogy azt – a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet hármas felépítéséből következően – elfogadták mind a kormányok, mind pedig a munkadók és a munkavállalók képviselői („Tripartite Declaration of Principles...”).

Az emberi jogoknak az üzleti szféra által való tiszteletben tartására vonatkozó átfogó és igen részletes szabályokat tartalmazó norma született az Európai Unióban a fenntarthatósággal kapcsolatos vállalati átvilágításról szóló 2024/1760 sz. irányelv 2024. július 25-én történt hatálybalépésével. Az új irányelv célja, hogy erősítse az üzleti élet szereplőinek a fenntarthatósággal kapcsolatos vállalati felelősségét az emberi jogok tiszteletben tartásáért és a környezetért. Fontos, hogy az irányelv vonatkozik az uniós államokban bejegyzett vállalatoknak mind az Unióban, mind pedig azon kívüli térségekben végzett tevékenységére, valamint az Európában letelepedett nem uniós államokbeli vállalatokra is. Az irányelv leszögezi: „Minden vállalkozás felelősséggel tartozik az emberi jogok tiszteletben tartásáért, hiszen azok egyetemesek, oszthatatlanok, egymástól kölcsönösen függenek, és egymással kölcsönösen össze-

kapcsolódnak.” Így most már az EU tagállamainak feladata az irányelv alkalmazása és betartatása.

Az EU-irányelvet leszámítva, a fentebb említett irányelvek, nyilatkozatok stb. valójában „soft law” normák, vagyis nem kötelező érvényű szabályozások. Ennek következtében felvetődik a kérdés, hogy az azokban foglaltakat mennyiben alkalmazzák, s persze az is kérdéses, hogy az érintettek – és most nem a multinacionális vállalatokra és az üzleti szférára gondolunk – mennyire ismerik a rájuk vonatkozó szabályokat, továbbá az okmányok által biztosított védelmi mechanizmusokat. Úgy véljük, hogy e dokumentumokban foglaltakkal és a védelmi mechanizmusokkal kapcsolatos ismeretek terjesztésére különös gondot kell fordítani, s mind az információk közreadásában, mind pedig a jogsértések felderítésében és az ellenük való fellépésben az NGO-knak fontos szerep jut és ez irányú ténykedéseik mindenképpen segítik az emberi jogok érvényesülését.

Nyilvánvalóan az elérendő cél az lenne, hogy a multinacionális vállalatok és más üzleti vállalkozások tevékenységének emberi jogi vonatkozásait kötelező érvényű nemzetközi szerződés szabályozza (Chronowski 2013). Ennek kidolgozásával az ENSZ Emberi Jogi Tanácsának egyik munkabizottsága 2014 óta foglalkozik és a szerződés nulladik változata 2018-ra el is készült („Legally Binding Instrument to Regulate...”). A tervezetet azonban még maga az Emberi Jogi Tanács sem hagyta jóvá, s a szerződést kidolgozó diplomáciai konferencia összehívására minden valószínűség szerint egyhamar nem kerül sor.

Az egy külön kérdés, hogy ha ez a szerződés létrejönne, akkor ahhoz hány állam csatlakozna. Ha a szerződés mégis megszületne, mindaddig, amíg a multinacionális vállalatok és az üzleti élet szereplői mereven elutasítanak bármiféle kötelező érvényű dokumentumot, ez az okmány azon nemzetközi szerződések számát szaporítaná, amelyek vagy nem léptek hatályba, vagy pedig a részes államok csekély száma miatt csak holt betűnek tekinthetők.

IV. Konklúziók

Napjainkra megvalósult a nagy univerzális emberi jogi egyezményekben való globális részvétel, miután az ENSZ 193 tagállama között alig van olyan, amely nem részese ezeknek a szerződéseknek. A globális részvétel azonban nem jelenti az azokban lefektetett jogok globális érvényesülését, s az egyezményeknek az egyes államokban való értelmezése és alkalmazása között óriási különbségek vannak.

A globalizáció bizonyos területeken az emberi jogok tömeges megsértését hozta magával. A jogsértések elkövetői jelentős gazdasági hatalommal rendelkező nem állami szereplők, akikkel szemben való fellépésre az emberi jogok védelmére rendelkezésre álló hagyományos eszközök nem elegendőek.

Különböző nemzetközi szervezetek „soft law” dokumentumokban rögzítették, hogy a multinacionális vállalatok és az üzleti élet más szereplői felelősséggel tartoznak az emberi jogok tiszteletben tartásáért. Ez azonban nem elegendő, s nyilván

kötelező érvényű nemzetközi szerződés lenne az ideális megoldás. Egy ilyen szerződés létrejötte és hatálybalépése azonban az üzleti világ szereplőinek ellenében nem sok eredményt hozna.

Az mindenképpen jelentős előrehaladás, hogy 2024-ben az Európai Unióban irányelv került elfogadásra a vállalati felelősségről az emberi jogok tiszteletben tartásáért; az irányelvnek a gyakorlatban való alkalmazása azonban mindenképpen időt igényel, s e tekintetben a tagállamok felelőssége óriási.

Miután nem várható, hogy belátható időn belül multilaterális szerződés szabályozza a multinacionális vállalatoknak és az üzleti élet más szereplőinek az emberi jogokkal kapcsolatos kötelezettségeit, így a meglévő jogi eszközöket kellene jobban kihasználni. Fontos lenne elérni, hogy egyfelől az egyes multinacionális vállalatok és az üzleti élet más szereplői egyoldalú kötelezettséget vállaljanak arra, hogy tevékenységeik során az emberi jogokat tiszteletben tartsák; másfelől pedig a külföldi beruházást befogadó államoknak a beruházókkal megkötésre kerülő megállapodásaikban kellene kikötniük az emberi jogi normáknak a beruházó általi betartását. Megjegyzendő, erre vonatkozóan már van állami gyakorlat.

Jó lenne elérni, hogy a fejlődő országokba ne csak a fejlett technológiát exportálják, hanem az emberi jogokkal kapcsolatos nemzetközi standardokat és gyakorlatot is.

Irodalomjegyzék

- Bassiouni, M. Cherif (2011). „The Future of Human Rights in the Age of Globalization”. *Denver Journal of International Law & Policy*, 40/1, 22–43.
- Berkey, Brian (2024). „Exploitation, Human Rights and Corporate Obligations”. *Business and Human Rights Journal*, 9/3, 361–380. <https://doi.org/10.1017/bhj.2024.25>.
- Chronowski Nóra (2013). „Üzlet és emberi jogok – nemzetközi törekvések és alkotmányjogi korlátok”. *JURA*, 19/2, 7–13.
- „Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations ‘Protect, Respect and Remedy’ Framework”. *OHCHR.org* (letöltés: 2025. júl. 28.). https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/publications/guidingprinciplesbusinesshr_en.pdf.
- Hampton, Diane Bulan (2019). „Modern Slavery in Global Supply Chains: Can National Action Plans on Business and Human Rights Close the Governance Gap?” *Business and Human Rights Journal*, 4/2, 239–263. <https://doi.org/10.1017/bhj.2019.16>.
- Henkin, Louis, szerk. (1981). *The International Bill of Rights*. New York, NY: Columbia University Press.
- Hosameni, Swathi K. – Hosameni, Shravani (2024). „Globalization and Its Impact on Human Rights”. *International Journal of Human Rights Law Review*, 3/2, 2–15. <https://pure.jgu.edu.in/id/eprint/7541/1/Globalization-and-its-Impact-on-Human-Rights.pdf>.
- Kardos Gábor (2003). *Üres kagylóhéj? A szociális jogok nemzetközi jogi védelmének egyes kérdései*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Lafont, Cristina (2018). „Neoliberal Globalization and the International Protection of Human Rights”. *Constellations*, 25/3, 315–328. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12378>.
- „Legally Binding Instrument to Regulate, in International Human Rights Law, the Activities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises Zero Draft 16.7.2018”. *OHCHR.org* (letöltés: 2025. júl. 28.). <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/Session3/DraftLBI.pdf>.

- Muchlinski, Peter (2021). „The Impact of the UN Guiding Principles on Business Attitudes to Observing Human Rights”. *Business and Human Rights Journal*, 6/2, 212–226. https://ideas.repec.org/a/cup/buhurj/v6y2021i2p212-226_3.html.
- „National Action Plans on Business and Human Rights”. *OHCHR.org* (letöltés: 2025. júl. 28.). <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/wg-business/national-action-plans-business-and-human-rights>.
- O’Brien, Claire Methven (2019). „Business and Human Rights. A Handbook for Legal Practitioners”. *Council of Europe*. <https://edoc.coe.int/en/fundamental-freedoms/7785-business-and-human-rights-a-handbook-for-legal-practitioners.html>.
- Sajó, András, szerk. (2004). *Human Rights with Modesty. The Problem of Universalism*. Dordrecht: Springer-SCIENCE+Business Media, B.V.
- Shelton, Dinah (2002). „Protecting Human Rights in a Globalized World”. *Boston College International and Comparative Law Review*, 25/2, 273–322.
- Tomuschat, Christian (2003). *Human Rights, Between Idealism and Realism*. Oxford: Oxford University Press.
- „Tripartite Declaration of Principles Concerning Multinational Enterprises and Social Policy”. *ILO.org* (letöltés: 2025. júl. 28.). https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40ed_emp/%40emp_ent/%40multi/documents/publication/wcms_094386.pdf.
- „Vienna Declaration and Programme of Action”. *OHCHR.org* (letöltés: 2025. júl. 28.). <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/vienna-declaration-and-programme-action>.
- Wynhoven, Ursula – Aftab, Yousuf (2015). „The Virtue of Voluntarism. Human Rights, Corporate Responsibility, and UN Global Compact”. In: Walker-Said, Charlotte – Kelly, John D., szerk. *Human Rights in the New Global Economy, Corporate Responsibility?* Chicago, IL: University of Chicago Press.

Európa törekény népesedési helyzete a globális világban

Europe's Fragile Demographic Position in a Globalized World

Spéder Zsolt

az MTA levelező tagja, egyetemi tanár, tudományos tanácsadó
Pécsi Tudományegyetem Szociológia Tanszék, Pécs;
KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest
speder.zsolt@pte.hu

Összefoglalás

Áttekintésünk bemutatja a világ, az egyes kontinensek és azon belül Európa népesedésének alakulását az elmúlt három évtizedben, és jelzi az elkövetkező három évtized népességfejlődésének kontúrjait. Míg a világ népességének alakulása a születések és a halálozások számának egyenlegéből adódik, a kontinensek és az országok népességének alakulásában a nemzetközi vándorlásnak is számottevő szerepe van. Noha a demográfusok a demográfiai átmenetet a világ minden országára és kontinenseire releváns folyamatnak tételezik, azok időzítése, a halandóság és a termékenység alakulásának eltérő dinamikája a kontinensek és az országok népességfejlődését eltérő módon alakítja. Mind a termékenység csökkenése, mind pedig a halandóság javulása a korszerkezet átalakulását, a társadalom öregedését gyorsította fel, ám ennek üteme országonként eltérő. A nemzetközi vándorlásnak a népességfejlődésben kisebb a szerepe, de az mégsem hanyagolható el.

Abstract

Our overview presents the population trends of the world, its continents, and specifically Europe over the past three decades, and it outlines the contours of population development for the next three decades. While global population changes result from the balance between births and deaths, international migration plays a significant role in shaping the population trends of continents and countries. Although demographers consider the demographic transition to be a relevant framework of population development for all countries and continents, the timing and differing dynamics of mortality and fertility changes influence population development in various ways across regions. Both the decline in fertility and the improvement in mortality have accelerated the transformation of the age structure and the aging of societies, though the pace of this process varies from country to country. International migration plays a smaller role in population development, yet it is not negligible.

Kulcsszavak: globális népességfejlődés, Európa, termékenység, halandóság, migráció

Keywords: global population development, Europe, fertility, mortality, migration

Bevezető

A világ népességének alakulása, valamely kontinens vagy ország népességének alakulása lassú és kiszámítható folyamat.¹ A múltbeli halandósági viszonyok alapján jól előre lehet becsülni azok jövőbeli alakulását. A születések számának előrelátásához is van biztos fogódzónk. Tudjuk, hogy hány nő fog szülőképes korba lépni, s válik potenciális szülővé, hiszen ők már megszülettek, gyermekként körünkben élnek. Mégis folyamatosan érik meglepetések a megfigyelőt. Nemcsak azért, mert váratlanul új betegségek ütnek fel fejüket, hanem mert minden területen folyamatosan új jelenségekkel szembesülünk. A népességfejlődés egyik paradoxona tehát a következő: míg a népesség alakulásának komponensei, a termékenység, a halandóság – ha pedig kontinentális vagy országos szinteken vizsgálódunk, a migráció is –, egyik évről a másikra alig-alig változik, mégis folyamatos új problémákkal, hangsúlyeltolódásokkal szembesülünk. Egyrészt, mert a rövid távú változások már középtávon is trendek megváltozását okozhatják, másrészt pedig új jelenségek kerülnek napvilágra.

Néhány évtizeddel ezelőtt a népesség exponenciális globális növekedését, a *túlnépesedést*, a fejlődés fenntarthatóságát tartották sokan a legégetőbb, leginkább megoldhatatlan globális problémának. Noha a népességnövekedés nem állt meg, ám annak üteme már évtizedek óta (már 1963-tól, de még inkább 1990-től) csökken, és a legújabb előrejelzések szerint a világ népessége csak kevéssel fogja meghaladni a 10 milliárd főt. Ma az *idősödés*, az idős népesség részarányának folyamatos és feltartóztathatatlan növekedése mutatkozik a globális folyamatok kulcskérdésének (Christensen et al. 2009).

Tanulmányunk a népesség alakulását összetevők szerint tárgyalja. Először a természetes népmozgalom (termékenység, halandóság) alakulását tekintjük át globális, illetve kontinentális szinten, majd rámutatunk a nemzetközi vándorlás egyes meghatározó folyamataira. Ezt követi a világ, illetve azon belül a kontinensek, és egyes országok népességfejlődésének bemutatása. Végül kitérünk az idősödés folyamatára. Elemzésünkben elsősorban a múlt század végétől a máig tartó folyamatokra, illetve a következő negyed évszázadra, azaz az 1990-től 2050-ig terjedő, két generációt felölelő időszakra koncentrálnak.

A természetes népmozgalom globális folyamatai

A világ népességének változását kizárólag két tényező, a születések és az elhalálozások számának egyenlege eredményezi. A népességrobbanás azért következett be, s annak „megszelídült” mértéke azért van még ma is jelen, mert a halandóság korábban indult csökkenésnek, illetve nagyobb mértékben csökken, mint a születések száma. Mi jellemzi e két területen az alapvető tendenciákat?

¹ A tanulmány a 6/4. Nemzeti Programok keretében az NP2025-IDGT-2-2025_KSH_NKI számú, „Idősödés: új kihívás a gazdaság és a társadalom számára” program, „A társadalom idősödése” alprogram keretében készült.

Meglepetések a termékenység alakulásában

A termékenység alakulásában a fejlett és a kevésbé fejlett országok között lényeges és tartós különbségek voltak. A fejlett országokban alacsony, 2-es érték alatt volt a teljes termékenységi arányszám (TTA), leegyszerűsítve az egy nőre jutó gyermekszületések száma; a kevésbé fejlett országokban, egyes ázsiai és főképpen az afrikai országokban pedig nagyon magas volt, egy nőre 5–6 élve születés jutott. A demográfiai átmenet elmélete (Casterline 2003), amely a magas halandósággal és termékenységgel rendelkező társadalmak alacsony termékenységgű és halandóságú társadalmakba való átmenetét írja le, azt feltételezi, hogy a termékenység szintje, a TTA valahol a kettes érték körül stabilizálódik, ami biztosítaná a népesség egyszerű reprodukcióját.

A feltételezések szerint a demográfiai átmenet minden országban végbemegy. Az országok abban különböznek, hogy az átmenet mely fázisában tartózkodnak; a világ népességének alakulását pedig a nagy népességű országok átmenetbéli fázisa befolyásolja leginkább. Az átmenet a fejlett európai országok többségében már a 19. században elindult (Livi-Bacci 1999), és a 20. század elején többé-kevésbé befejeződött. Ugyanakkor egyes afrikai országokban még ma sem kezdődött el.

A teljes termékenységi arányszám (TTA) egy emberöltővel ezelőtt, 1990-ben, az USA-ban 2,08, Franciaországban 1,77, Svédországban 2,13, az Egyesült Királyságban 1,83-as értéket vett fel² („UNPD World Population Prospects”).

Ugyanennek a mutatónak a jelzett időpontban Indiában 4,04, Afganisztánban 7,66, Iránban 4,86, Egyiptomban 4,48, Nigériában pedig 6,46 volt az értéke. A múlt század végétől az európai országokban a TTA újra csökkenésnek indult. Néhány fejlett ország, főképp a skandináv országok vagy Franciaország esetében a teljes termékenységi arányszám általában a kettes érték fölött helyezkedett el, ma azonban a TTA értéke a fejlett országok mindegyikében a 2-es értéknél alacsonyabb. 2021-ben az európai viszonylatban korábban magas termékenységgel rendelkező országokban a következő értéken állt: Egyesült Államok 1,66, Egyesült Királyság 1,56, Franciaország 1,83, Svédországban 1,67.

Am a fent említett fejlődő országokban is jelentős csökkenésnek lehetünk tanúi: 2021-ben a TTA értéke Indiában 2,03, Afganisztánban 4,64, Iránban 1,69, Egyiptomban 2,92, Nigériában 5,24 volt. A termékenység csökkenése jellemezte a latin-amerikai országok többségét is (Cabella et al. 2024). A tartósan magas termékenységi szintek napjainkban már leginkább néhány ázsiai, valamint az afrikai országban figyelhetők meg (Schoumaker 2019).

A túlnépesedéstől való félelem azonban elsősorban azon alapult, hogy az ázsiai országokban, ahol a világ népességének többsége él, a termékenység csökkenése nagyon lassú. A világ két legnépesebb országa, Kína és India különösen nagy figyelmet kapott. Kínában az állami népesedéspolitika vetett véget a magas termékenységnek.

² Az adatok forrása, ha külön nem jelezzük, az UNPD honlapja („UNPD World Population Prospects”).

Az 1970-es években bevezetett megszorító intézkedések hatására egy évtized alatt, 1970 és 1979 között 5,8-ról 2,7-re csökkent a teljes termékenységi arányszám (Feng 2015). Indiában a múlt század utolsó évtizedében indult egy olyan erőteljes gazdasági növekedés, amelynek következtében egy emberöltő alatt 4,67-ről (1990) 2,13-as értékre (2021) változott a teljes termékenységi arányszám. Ázsia más nagy népességű országaiban is a vártnál gyorsabb és nagyobb mértékű a csökkenés, így például egy emberöltő alatt Iránban 4,86-ról 1,69-re mérséklődött. E nagy népességű országokban tapasztalható termékenységsökkenés vonja kétségbe a túlnépesedéssel kapcsolatos aggodalmak relevanciáját (Sobotka 2024).

Már az indiai csökkenés gyorsasága is meglepő volt, ám annál is meglepőbb volt az ázsiai „kis tigris” országaiban megtapasztalt csökkenés mértéke (Sobotka 2024). Az egyik legfejlettebb kelet-ázsiai országban, a sűrűn lakott, 50 milliós (2023-ban 51,7 milliós népességű) Dél-Koreában a termékenységi arányszám ugyanezen időszak alatt 1,54-ről az 1-es érték alá csökkent, s már egy évtizede az 1-es érték alatt tartózkodva 2023-ban a 0,72-es értéken állt. Hasonló alacsony szinteket látunk Tajvanon, Japánban, Szingapúrban és Hong Kongban. Noha a két városállam alacsony népességgel rendelkezik, a délkelet-ázsiai országok termékenységének mélyrepülése összességében mindenkit meglepett.

Az elmúlt években a termékenységi tendenciák Európában is váratlan fordulatokat mutatnak. A volt szocialista országokban a rendszerváltozást követő termékenység-visszaesést – amit a gyermekvállalás elhalasztása idézett elő – a demográfusok előre látták, s az azt követő fokozatos emelkedést sem tekintették meglepetésnek. Az viszont valóban váratlan fejleményként értékelhető, hogy éppen azokban az észak-európai országokban – így Finnországban, Svédországban, Dániában és Norvégiában –, amelyek jóléti rendszerei kiterjedtek, valamint a nemek közötti esélyegyenlőség magas szintű, jelentős termékenységsökkenés következett be. Különösen Finnországban volt kiemelkedően erős a visszaesés. Ezzel egy időben a német nyelvterület országaiiban (például Németországban) enyhe, de tartós termékenységi növekedés figyelhető meg. Összességében jelenleg az európai termékenységi ráta 1,5 gyermek/nő körül stabilizálódik. Sokáig tartotta magát a nézet, hogy az európai termékenység nem lehet tartósan a „szuper-alacsony” (1,3 alatti) szint alatt, még ha néhány dél-európai országot ez is jellemez. Ám az említett fejlett délkelet-ázsiai országok termékenységi szintje mélyre süllyesztette a termékenységi „padlószintet”.

A várható élettartam növekedésének lelassulása

Két nézőpont alakítja a (fejlett országok) várható élettartam alakulását keretező diskurzust. A James Vaupel és kollégái által végzett elemzések a várható élettartam „határnélkülisége” mellett érvelnek (Oeppen–Vaupel 2002). Egyrészt mert az idős-korúak halandósági viszonyai a fejlett országokban folyamatosan javultak. Másrészt az extrém várható élettartamok trendjét leírva azt látták: azok lineáris egyenesen helyezkednek el, és évtizedenként 2,5 évvel nőnek. Nem látszik tehát, hogy a várható

élettartamnak felső plafonja lenne. Ezzel szemben az amerikai Olshansky és társainak kutatásai arra utalnak, hogy a várható élettartam növekedésének bizonyosan van határa, s kevesen vannak, akik meg fogják érni a 85 évet (Olshansky et al. 2023). Érvelésük alapja, hogy a várható élettartam növekedése alapvetően a csecsemőhalandóság javulásának, illetve a fiatal felnőttek halandóságjavulásának eredménye. Ez a jövőben csak nagyon korlátozottan javulhat, az időskori javulás pedig kevésbé fogja növelni a várható élettartamot. Továbbá, hogy az idősek halandóságának javítása jóval nehezebb feladat.

Ha visszatekintünk az elmúlt évszázadra, akkor valóban azt látjuk, hogy a várható élettartam a 20. század folyamán megduplázódott. Ez a növekedés az elmúlt emberöltő során is folyamatos volt. Ugyanakkor lehetnek olyan időszakok, illetve vannak országok, ahol az emelkedés (egy időszakra) megáll, vagy esetleg romlás következik be. Ilyen volt például a rendszerváltást követő időszak, amikor elsősorban a balti országokban, a társadalmi-politikai-gazdasági rendszerváltás következményeként a férfiak körében 5 évvel csökkent a várható élettartam (Jasilionis–Meslé–Vallin 2024). Vagy ilyen a 2020 és 2022 közötti időszak, amikor a Covid-világjárvány minden országban megnövelte az elhalálozás esélyét, s így megállította és visszavetette a várható élettartam javulását. Az országok halandósági viszonyait tekintve egyes kelet- és dél-afrikai országokban, főképpen a felnőttkori halandóság romlása következtében a várható élettartam stagnál (Garbero–Pamuk 2014).

A fejlett, főképp európai országok várható élettartamának alakulását illetően új fejlemény, hogy az újabb évezred második évtizedében, még a Covid19-világjárvány előtti időszakban a várható élettartam javulása lelassult (GBD 2021 Europe Life Expectancy Collaborators 2025). Ezzel párhuzamosan a várható élettartam emelkedése a gazdaságilag legfejlettebb Amerikai Egyesült Államokban megrekedt (Olshansky et al. 2023). A közép- és kelet-európai (Central and Eastern Europe, CEE) országok a politikai átmenet és az EU-ba való belépés után sem tudtak az EU15 országaihoz érdemben felzárkózni. A rendszerváltozást követően romlás, majd pedig egyértelmű javulás következett be, ám lényeges közeledés az EU15 országaihoz képest talán csak Észtországban látható. A közép- és kelet-európai országok hátrányát leginkább a kardiovaszkuláris halálozás fennmaradása okozza. Ezekben az országokban a kardiovaszkuláris forradalom nem ment végbe. Végül pedig a CEE-országokat a Covid19-járvány európai összehasonlításban jobban visszavetette (Bálint 2024).

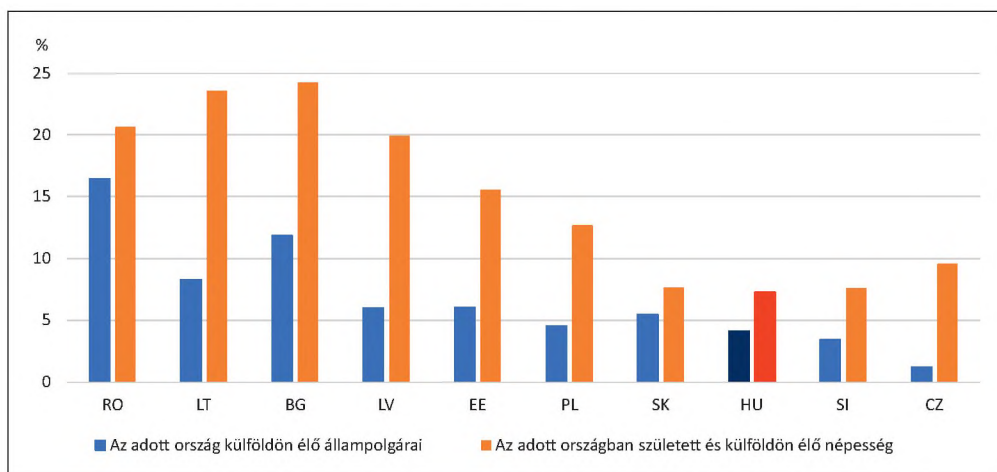
Globalizáció és nemzetközi vándorlás

Általános az a vélekedés, hogy a nemzetközi migráció az elmúlt évtizedekben, részben a globalizáció eredményeként, felgyorsult, hogy a származási és célországok sokkal változatosabbá váltak, és hogy a nemzetközi vándorok, talán a közlekedési lehetőségek javulásával (például fapadosok) egyre nagyobb távolságokat tesznek meg. Ezt gyakran „a migráció globalizálódásának” nevezik. De Haas és munkatársai vizsgálatai cáfolják, és egyben differenciálják is a képet. Számításaik szerint 1960

és 2017 között a nemzetközi vándorok száma abszolút értelemben a globális népességnövekedéssel lépést tartva ugyan erőteljesen, 100 millió alatti értékről 250 millió közeli értékre, két és félszeresére növekedett, ám a népességszámhoz viszonyított relatív aránya viszonylag stabil maradt, a világ népességének 2,7%-ról 3,3%-ára nőtt (de Haas–Castles–Miller 2020, 6–7). A migráció globális felgyorsulásáról ebben az értelemben nem beszélhetünk. A változást leginkább abban látják, hogy lényeges irányváltások mentek végbe, aminek eredményeképpen az elmúlt fél évszázadban három terület – az USA, Nyugat-Európa és az Öböl-menti országok – kiemelkedően vonzó célterületté vált.

Nyugat-Európa a háborút követő gazdasági növekedés eredményeképpen vált befogadó nagytérssé. A precedens nélküli gazdasági növekedés humán erőforrását kezdetekben az Európai déli országaiból Nyugat- és Észak-Európa országaiba áramló (portugál, olasz, görög) vándorlás képezte. Ennek kimerülését követően a meghatározó európai országok vendégmunkás-programokat alakítottak ki; Nyugat-Európa munkaerő-szükségletét legfőképpen Törökországból és a Maghreb régióból biztosította, de nem volt elhanyagolható a koloniális kapcsolatokon alapuló migrációs áramlások mértéke, illetve a Jugoszlávia területeiről áramló vendégmunkások száma sem. A berlini fal 1989-es leomlása után, és még inkább a 2004-es uniós csatlakozást követően a közép- és kelet-európai országok is a nyugat-európai gazdaságok munkaerő-forrásává váltak.

Míg Nyugat-Európa országaiban 1960-ban 15 milliós külföldi születésű népesség élt, addig a fenti folyamatok eredményeképpen a külföldi születésű népesség 2017-re közel 60 milliósra nőtt. Míg 1960-ban ez az össznépesség 4%-át tette ki, addig 2017-ben már 12,7%-át. Az európai perspektívából tehát tévedés arról beszélni, hogy

1. ábra. A külföldön élő népesség az EU 8+2-országokban állampolgárság, illetve a születési országukon kívül élők aránya szerint, 2020

Forrás: Spéder et al. 2014, 320

a nemzetközi vándorlás súlya nem emelkedett, még akkor is, ha ismerjük, hogy a bevándorlók döntő többsége európai országokból származik.

Közép- és Kelet-Európa a berlini fal leomlását, a határok kinyitását követően, kibocsátó országcsoporthként illeszkedett be a nemzetközi migrációs térbe, hiszen egy-egy rövid időszakot és országot kivéve mindig nagyobb volt a kivándorlók, mint a bevándorlók száma. A vándorlási egyenleg tehát többnyire a népességsökkenéshez járult hozzá. A külföldön élők népességszámát tekintve kiemelkedik a Lengyelországból és Romániából külföldön tartózkodók száma, hiszen 2017-ben 4,7 millió lengyel, illetve 3,6 millió román élt külföldön, főképpen a nyugat-európai országokban. Lengyelországban ez a népesség 12,3%-át, Romániában pedig 18,2%-át tette ki (de Haas–Castles–Miller 2020, 8). A tartósan külföldön élők részaránya azonban a balti országokban a legmagasabb: Lettországon és Litvániában a népesség több mint 20%-a tartózkodik tartósan külföldön. Magyarország a 6,5%-os népességszámú részarányával a viszonylag alacsony kibocsátási rátával rendelkező országok közé tartozik (1. ábra).

A korszerkezet átalakulása, a népesség idősödése

A népesség korstruktúrája két, egymással párhuzamosan zajló demográfiai folyamat következtében módosul, amelyek együttesen vezetnek a társadalom idősödéséhez. Egyrészt a várható élettartam növekedése ehhez magától értetődően járul hozzá, hiszen közvetlenül növeli az idős népesség abszolút számát. Bármilyen definíciós határvonalat is húzunk az „idősek” és „nem idősek” megkülönböztetésére, a tendencia egyértelmű: az emberek tovább élnek, így egyre többen kerülnek a legidősebb korcsoportokba. Azonban gyakran háttérbe szorul annak tudomásulvétele, hogy a csökkenő születésszám is jelentős szerepet játszik a társadalom elöregedésében. A gyermekek számának visszaesése csökkenti a fiatal korcsoportok létszámát, aminek következtében tehát az idősek aránya – még változatlan létszám mellett is – relatíve növekszik. Ez a kettős hatás alakítja az idősödés demográfiai jellegét és társadalmi következményeit.

A leggyakrabban használt idősödési mutató a 65 év felettiek teljes népességen belüli aránya. Ez az arány az elmúlt két évtizedben jelentősen emelkedett: 5,4%-ról mintegy 12%-ra nőtt. Előrejelzések szerint ez az érték a 2050-es évekre elérheti a 15%-ot, amely a vélekedések szerint hosszú távon jelent kihívást a jóléti rendszereknek, azon belül leginkább az egészségügy és az idősellátás számára. Az *időskori függőségi ráta* nem a teljes népességen belüli arányokat, hanem az idősek (65 év felettiek) és a munkaképes korú népesség (15–64 év) arányát fejezi ki. A mutató értékei – Afrikát leszámítva – szinte minden régióban meglepően magasak. Európában jelenleg a 65 év felettiek száma a munkaképes korúak mintegy 30%-át teszi ki; ez az arány a becslések szerint 2050-re közel 50%-ra emelkedik. Az Egyesült Államokban valamivel kedvezőbbek a mutatók: a jelenlegi 24,5%-os arány 2050-re várhatóan 37,9%-ra nő. A legdrasztikusabb emelkedés Kínában prognosztizálható, ahol a jelenlegi 13,4%-os ráta 2050-re elérheti az 52,3%-ot. Afrikában ezzel szemben az időskori függőségi ráta

alacsony marad: a mostani 6,2%-ról 9,2%-ra nőhet (1. táblázat). Az adatok tehát az idősödés gyorsulására utalnak. E gyorsulás egyik oka, hogy az időskor határát fix, 65 éves életkorhoz kötjük. Bár ezt a határt bárhol meghúzhatjuk, a rögzített életkor alapján végzett számítások minden esetben hasonló eredményre vezetnek: jelentős mértékű társadalmi idősödést mutatnak.

1. táblázat. Az időskori függőségi ráta (65+/15–64, %) alakulása Európában, Afrikában és néhány kiválasztott, nagy népességű országban, 1950–2050 között, %

	1950	2000	2020	2050	2100
	%				
Európa	12,0	21,7	29,3	49,5	57,7
Amerikai Egyesült Államok	12,3	18,3	24,5	37,9	49,7
Ázsia	6,9	9,1	18,2	29,1	50,9
Kína	8,4	10,2	13,4	52,3	98,9
India	5,2	7,3	9,5	21,7	53,1
Afrika	6,0	6,0	6,2	9,2	22,9

Forrás: UN World Population Prospect, saját számítás

A 65 év mint az időskorhatár konvenciója széles körű társadalmi konszenzus eredménye, amelyben az élettani hatások mellett bizonyosan szerepet játszik a nyugdíjkorhatárok (társadalompolitikai) meghatározódása. A korhatár kialakulása részben a munkaerőpiaci és szociális biztonsági rendszerek komplex dinamikáját tükrözi, illetve azt a hagyományos elképzelést, hogy a 65 év betöltése után – az aktív gazdasági részvételt és társadalmi szerepeket követően – a nyugdíjba vonulás társadalmi elvárássá válik. E konvenció kialakulásában meghatározó, hogy születéstől fogva, a nyugdíjkorhatár esetében pedig a munkavállalás kezdete óta hány év telt el. A *prospektív időskorhatár* koncepciója perspektívát vált, és az alapján definiálja az időskor határát, hogy a várható élettartamhoz képest még hány életév van hátra (Sanderson–Scherbov 2007). A prospektív időskorhatár megközelítése – mely a várható élettartamból 15 évet kivonva határozza meg az időskor kezdetét – alternatívát kínál a hagyományos 65 év alapján történő kategorizálással szemben.

A prospektív időskorhatár szerint az idősödés mértéke nyilvánvalóan mérsékeltebb. Míg a hagyományos megközelítés alapján Nyugat-Európában az idős népesség aránya 25%-ról 2050-re 37%-ra nő, addig a prospektív számítás szerint ez az arány 14%-ról csak 19%-ra emelkedik (2. táblázat). Közép- és Kelet-Európában ugyanezen időszakban a hagyományos módszer 25%-ról 42%-ra történő növekedést mutat, míg az előrevetített közelítés szerint ez a változás csupán 15%-ról 22%-ra tehető. A legnagyobb különbség Kínában figyelhető meg: míg a hagyományos megközelítés szerint

az idős népesség aránya 17%-ról 36%-ra nő, a prospektív számítás csupán 11%-ról 21%-ra jelez emelkedést.

Összességében elmondható, hogy bár a társadalmi idősödés folyamata globális és megállíthatatlan, annak mértéke és üteme jelentősen függ attól, hogy milyen kritériumok alapján határozzuk meg az időskor kezdetét.

2. táblázat. Az idősök népességen belüli részarányának alakulása a konvencionálisan rögzített (60+ év), és a várható életkorhoz igazított prospektív életkorhatár (RLE-15, várható élettartam mínusz 15 év) szerint egyes kontinenseken, országokban, 2000–2050 között, %

Kontinensek/ Országok	Idős- korhatárok	Történeti idő					
		2000	2010	2020	2030	2040	2050
Nyugat-Európa	60+	0,20	0,21	0,25	0,31	0,34	0,37
	RLE-15	0,13	0,13	0,14	0,15	0,18	0,19
Kelet-Európa	60+	0,18	0,20	0,25	0,29	0,36	0,42
	RLE-15	0,13	0,13	0,15	0,18	0,19	0,22
Dél-Ázsia	60+	0,07	0,08	0,09	0,12	0,14	0,17
	RLE-15	0,06	0,06	0,07	0,08	0,10	0,11
Kína	60+	0,10	0,12	0,17	0,24	0,30	0,35
	RLE-15	0,07	0,08	0,11	0,14	0,19	0,21
A világ	60+	0,10	0,11	0,13	0,17	0,19	0,22
	RLE-15	0,07	0,07	0,08	0,10	0,11	0,12

Forrás: Lutz–Sanderson–Scherbov (2008, 717), saját szerkesztés

A világ és azon belül Európa népességének alakulása

Összességében a világ országaiban a termékenység csökkenése a múlt század végétől, 1990-től a vártnál jelentősebb mértékű volt, ami érdemben lassítja a népességnövekedés dinamikáját. 1990-ben a világ népességének éves növekedési rátája 1,8% volt, ami 2023-ra 0,9%-ra csökkent. A születésszám visszaesésének következményeként a jövőben a szülőképes korba lépő nők létszáma is alacsonyabb lesz a jelenlegi szülőképes korban lévő kohorszokhoz képest. Mindez azt jelenti, hogy még akkor is, ha a termékenységi hajlandóság hosszabb távon stabil marad, a népesség éves növekedési ütemének csökkenése tovább folytatódik – pusztán a reprodukív korú népesség zsugorodása következtében.

A világ népessége az ezredforduló óta jelentős mértékben, 6,1 milliárdról mára 8 milliárdra emelkedett (3. táblázat), ám a növekedés üteme lassulni fog. Az ENSZ

jelenleg érvényben lévő előreszámítása szerint kb. 60 év múlva éri el a csúcspot 10,4 milliárd fővel, majd ezt követően csökkenésnek indul.

Európa népessége ugyan valamelyest növekedett, azonban ezt nem a természetes szaporodás, hanem az Európába irányuló nemzetközi migráció eredményezte. Összességében Európa részaránya a világ népességén belül 11,9%-ról 10%-ra csökkent. Európa népessége visszaesésének a mértéke különösen erőteljesen mutatkozik meg, ha a népesedési folyamatokat történeti perspektívába helyezzük: míg 1950-ben Európa a világ népességének 21,7%-át adta, addig a 2050-re prognosztizált arány

3. táblázat. A népesség alakulása 1950 és 2050 között, kontinensek szerint (millió fő)

	1950	2000	2020	2050	2100
	(millió fő)				
Afrika	228	830	1380	2466	3813
Ázsia	1368	3748	4688	5280	4613
Európa	549	724	749	676	592
Dél-Amerika és karibi országok	168	527	649	759	615
Észak-Amerika	172	312	377	426	474
Ausztrália és Óceánia	13	31	44	57	73
A föld	2493	6172	7887	9664	10 180

Forrás: UN World Population Prospect, saját szerkesztés

4. táblázat. A kontinensek népességének alakulása a világ népességén belül, 1950–2050, (%)

	1950	2000	2020	2050	2100
	%				
Afrika	9,1	13,2	17,5	25,5	37,4
Ázsia	55,3	60,7	59,4	54,6	45,3
Európa	21,7	11,9	9,5	7,0	5,8
Dél-Amerika és karibi országok	6,6	8,6	8,2	7,8	6,0
Észak-Amerika	6,8	5,1	4,7	4,4	4,6
Ausztrália és Óceánia	0,5	0,5	0,5	0,6	0,7
Észak összesen	29,0	17,5	15,2	12,0	11,3
A föld	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: UN World Population Prospect, saját szerkesztés

mindössze 4,0% körülire tehető. Ezzel párhuzamosan Ázsia népességi súlya továbbra is meghatározó, 60% feletti arányával, bár ott is csökkenő tendencia figyelhető meg. A következő évtizedek legdinamikusabb népességnövekedése Afrikában várható (3. és 4. táblázat).

Európa népességfejlődésének keretei erőteljes kontúrokkal rendelkeznek. Mégis vannak olyan nyitott kérdések, amelyek szerepet játszhatnak a népesség alakulásának finomra hangolásában. Európa népességének globális csökkenése és korszerkezetének átalakulása, az idősödés felerősödése megkérdőjelezhetetlen. Ugyanakkor ennek dinamikája nem egyértelmű. Kiszámíthatatlan, hogy az idősödés meghatározó motorja, a termékenység hogyan változik. Egyrészt számos országban jelenleg olyan mérhetetlenül alacsony szinten áll, hogy szinte elképzelhetetlen, hogy az ne emelkedjen. Másrészt a fejlett távol-keleti országok termékenységének mélyrepülése „felkiáltójelként” emlékeztet, hogy a termékenységszökkenés „padlójának süllyedése” nem elképzelhetetlen.

A szakértők szerint a várható élettartam javulására továbbra is lehet számítani. E téren különösen Nyugat-Európa országai jeleskedhetnek, ám annak mértéke nem független az egészségpolitika majdani hatásrádiusától sem (Christensen et al. 2009).

A nemzetközi vándorlás alakulása és abban Európa szerepe számtalan tényezőtől függ. Tagadhatatlan, hogy Európa vonzó az Európán kívül élő népesség számára. Demény Pál már 1994-es akadémiai székfoglalójában jelezte: csak idő kérdése, hogy a tartós népesség-egyensúlytalanság, egyfajta „közlekedőedény-logika” alapján mikor indul kiegyenlítődéssé (Demény 1994). Másrészt a nemzetközi migráció kutatói a kutatási eredményeik alapján amellet érvelnek, hogy a demográfiai tényezőknek, korszerkezetnek nincsen szerepe a migráció alakulásában (de Haas et al. 2019). Elemzéseik alapján azt állítják, hogy abban sokkal inkább meghatározó a fogadó országok munkapiacának szerkezete, a befogadó ország intézményi adottságai, a migrációs hálózatok kiterjedtsége, továbbá, hogy a migrációs politika milyen lehetőségeket és kényszereket teremt a külföldi munkavállalók számára.

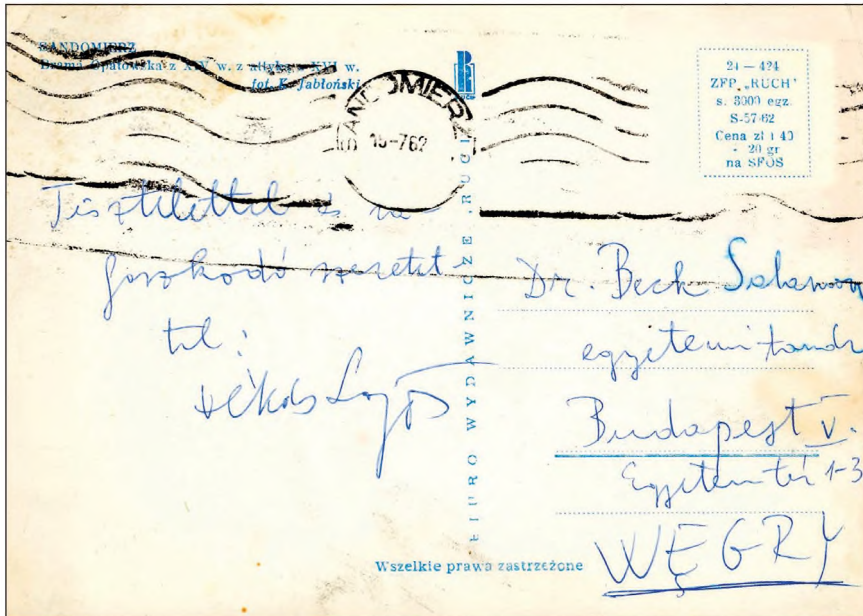
A gazdasági fenntarthatóság, a foglalkoztatottak és az eltartottak arányának változása is előre látható, ám ez is nagyban függ attól is, hogy az európai közösség, az európai politika szereplői a kormányok és a munkaadók és a munkavállalók hol húzzák meg az idősödés (új) határait, hogy azt milyen ütemben emelik.

Bár a népesség alakulását a társadalmi fejlődés és a demográfiai viszonyok inercija tartja keretek között, annak alakulásában a társadalompolitikai intervenciók – mint például a munka és a család összeegyeztetését megkönnyítő intézkedések, a nemek szerinti egyenjogúságra, az időskorhatár meghatározására vagy a migrációs politika alakítására vonatkozó intézkedések – is szerepet játszanak, még ha tudatában vagyunk is annak, hogy a politikai cselekvés hatékonysága igencsak korlátozott, s hogy a politikai intervenciók gyakran mellékhatásokkal is járnak.

Irodalomjegyzék

- Bálint Lajos (2024). „Halandóság”. In: Monostori Judit – Öri Péter, szerk. *Demográfiai Portré 2024*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 133–153.
- Cabella, Wanda et al. (2024). „The Big Decline: Lowest-Low Fertility in Uruguay (2016–2021)”. *Demographic Research*, 50/16, 443–456. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2024.50.16>.
- Casterline, John B. (2003). „Demographic Transition”. In: Demény Pál – Geoffrey McNicoll, szerk. *The Encyclopedia of Population. Volume 1*. New York, NY: MacMillan, 210–216.
- Christensen, Kaare et al. (2009). „Ageing Populations: The Challenges Ahead”. *Lancet*, 374/9696, 1196–1208. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(09\)61460-4](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(09)61460-4).
- de Haas, Hein – Castles, Stephen – Miller, Mark J. (2020). *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*. New York, NY: The Guilford Press.
- de Haas, Hein et al. (2019). „International Migration: Trends, Determinants, and Policy Effects”. *Population and Development Review*, 45/4, 885–922. <https://doi.org/10.1111/padr.12291>.
- Demény Pál (2004). „Európa népeségpolitikai dilemmái a huszonegyedik század kezdetén”. *Demográfia*, 47/1–2, 4–40.
- Feng, Wang (2015). „China’s Long Road Toward Recognition of Below-Replacement Fertility”. In: Rindfuss, Ronald R. – Choe, Minja Kim, szerk. *Low and Lower Fertility Variations Across Developed Countries*. New York, NY: Springer, 15–32.
- Garbero, Alessandra – Pamuk, Elsie (2014). „Future Mortality in High Mortality Countries”. In: Lutz, Wolfgang – Butz, William P. – Samir, KC, szerk. *World Population and Human Capital in the Twenty-First Century*. Oxford: Oxford University Press, 273–332.
- GBD 2021 Europe Life Expectancy Collaborators (2025). „Changing Life Expectancy in European Countries 1990–2021: A Subanalysis of Causes and Risk Factors from Global Burden of Disease Study 2021”. *Lancet*, 10/3, e172–e188. [https://doi.org/10.1016/S2468-2667\(25\)00009-X](https://doi.org/10.1016/S2468-2667(25)00009-X).
- Jasilionis, Domantas – Meslé, France – Vallin, Jacques (2023). „Is East–West Life Expectancy Gap Narrowing in the Enlarged European Union?” *Comparative Population Studies*, 48, 523–552. <https://doi.org/10.12765/CPoS-2023-20>.
- Livi-Bacci, Massimo (1999). *A világ népességének rövid története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Lutz, Wolfgang – Sanderson, Warren – Scherbov, Sergei (2008). „The Coming Acceleration of Global Population Ageing”. *Nature*, 451/7179, 716–719. <https://doi.org/10.1038/nature06516>.
- Oeppen, Jim – Vaupel, James W. (2002). „Broken Limits to Life Expectancy”. *Science*, 296, 1029–1030. <https://user.demogr.mpg.de/jwv/pdf/sciencemay2002.pdf>.
- Olshansky, Jay S. et al. (2023). „Implausibility of Radical Life Expansion in Humans in the Twenty-First Century”. *Nature Ageing*, 4/11, 1635–1642.
- Sanderson, Warren C. – Scherbov, Sergei (2007). „A New Perspective on Population Aging”. *Demographic Research*, 16/2, 27–58. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2007.16.2>.
- Schoumaker, Bruno (2019). „Stalls in Fertility Transitions in Sub-Saharan Africa: Revisiting the Evidence”. *Studies in Family Planning*, 50/3, 257–278.
- Sobotka, Tomáš (2024). „The New Low-Fertility Landscape: Rapid Shifts, Ambiguous Preferences, Uncertain Future Outlook”. Presentation at Corvinus University of Budapest, Budapest, 19 December. https://cehd.uchicago.edu/?page_id=8916.
- Spéder Zsolt et al. (2023). „Hazai népesedési folyamatok az elmúlt évtizedben”. *Scientia et Securitas*, 3/4, 308–322.
- „UNPD World Population Prospects”. *United Nations Department of Economic and Social Affairs* (letöltés: 2025. ápr. 9.). <https://population.un.org/wpp/>.

Szabados László képeslapgyűjteményéből

A legalább fél évszázada írt képeslap címzettje Beck Salamon (1885–1974) jogtudós, az ELTE egyetemi tanára, az állam- és jogtudományok doktora (1957), feladója Vékás Lajos akadémikus, 2014–2020 között az MTA alelnöke. A nagy becsben őrzött képeslapot 2024-ben megmutatva Vékás professzornak, ő még emlékezett arra, hogy annak idején üdvözlőlapot küldött kedvenc professzorának, Beck Salamonnak. A képeslap rövidesen végleg visszakerül feladójához

Forrás: Szabados László képeslapgyűjteményéből, <https://real-i.mtak.hu/16449/>

A Pázmány Péter Tudományegyetem (ma ELTE) alapításának 300. évfordulója alkalmából 1935. május 12-én rendezett jubileumi ünnepségek keretében az egyetem rektora és professzorai az egyetemi templomba tartanak. Mivel akkoriban az akadémikusok nagy többsége az egyetemi professzorok közül került ki – kutatóintézetek nem lévén –, ezen a képen is biztosan jó néhány akadémikus látható, bár a kép minősége miatt arcuk alapján aligha azonosíthatók

Forrás: Szabados László képeslapgyűjteményéből, <https://real-i.mtak.hu/16510/>

TERÜLETI BIZOTTSÁGOK

Tízéves a Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács

The Hungarian Academic Council of Transcarpathia Is Ten Years Old

Csernicskó István¹ – Spenik Sándor²

¹ az MTA külső tagja, a Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács elnöke;
rektor, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász;
egyetemi tanár, Pannon Egyetem, Veszprém
csernicsko.istvan@kmf.org.ua

² az MTA külső köztestületének tagja, a Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács alelnöke;
a fizika-matematikai tudományok kandidátusa, igazgató, Ungvári Nemzeti Egyetem
Ukrán–Magyar Oktatási-Tudományos Intézet, Ungvár
alex.shpenik@gmail.com

Összefoglalás

A Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács (KMAT) megalakulásának tizedik évfordulója lehetőséget ad arra, hogy áttekintsük e tudományos közösség történetét, eredményeit és jelentőségét. A tanács a kárpátaljai magyar tudósok szervezett képviselőjét és támogatását látja el, szoros együttműködésben a Magyar Tudományos Akadémiával. Az elmúlt évtized során a KMAT fontos szereplőjévé vált a régió tudományos életének: a fiatal kutatók támogatása, a díjazási rendszerek, tudományos konferenciák szervezése és a magyar nyelvű tudományos könyvkiadás ösztönzése is hozzájárult ahhoz, hogy a kárpátaljai magyar tudósok szervesen kapcsolódjanak a nemzeti és nemzetközi tudományos diskurzus-hoz. A szervezet működését a politikai és társadalmi kihívások ellenére is folyamatosan fenntartotta, ami a közösség tudomány iránti elkötelezettségét tükrözi. A tanulmány rövid történeti összefoglalóval és statisztikai adatokkal mutatja be a KMAT fejlődését és társadalmi beágyazottságát.

Abstract

The tenth anniversary of the Hungarian Academic Council of Transcarpathia (KMAT) offers an opportunity to review the history, achievements, and significance of this scholarly community. The Council functions as an organized body representing and supporting ethnic Hungarian scholars in Transcarpathia, working in close cooperation with the Hungarian Academy of Sciences. Over the past decade, KMAT has become a key actor in the scientific life of the region: its support for young researchers, the establishment of award systems, the organization of academic conferences, and the promotion of scientific publishing in Hungarian have all contributed to the integration of Transcarpathian ethnic Hungarian scholars into both national and international academic discourse. Despite political and societal challenges, the Council has maintained continuous operation, reflecting the community's dedication to science. This study presents the development and social embeddedness of KMAT through a brief historical overview and statistical data.

Kulcsszavak: Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács, határon túli magyar tudományosság, tudomány-szervezés, magyar tudományos intézményrendszer, fiatal kutatók támogatása

Keywords: Hungarian Academic Council of Transcarpathia, Hungarian science abroad, science organization, Hungarian academic institutional system, support for young researchers

Az első világháborút lezáró békeszerződések következményeként a korábban kisebb-nagyobb megszakításokkal és ilyen-olyan megkötésekkel egy államba tartozó magyar nyelvterület több államba szakadt szét, s ezt a széttagoltságot a második világháború utáni politikai döntések is megerősítették (Csernicskó 2023a). A nyelvterület legnagyobb része, beleértve a központot, Magyarországot, a szovjet befolyási övezetbe került. A szupranacionális, nemzetek fölötti kommunizmust építő szocialista táborba tartozó Magyarországon sikerült ugyan megőrizni a Magyar Tudományos Akadémiát intézményként, ám az új hatalom elvárásai szerinti átszervezése elkerülhetetlen volt. Az állampárt befolyása a szocializmus évtizedeiben nemcsak az MTA önállóságának korlátozását jelentette, hanem azt is, hogy az Akadémia nem lehetett az egész magyar nemzet akadémiaja, tevékenysége Magyarország területére korlátozódott.

Azonban „[a]z 1989-es rendszerváltást megelőző években Magyarországon a politikai enyhülés és a reformmozgalmak térnyerésével egyre hangsúlyosabbá vált a határon túli magyarokkal való kapcsolatfelvétel és a nemzeti összetartozás gondolata”, és „[a] nemzeti identitás és a kulturális összetartozás kérdése nemcsak a közgondolkodásba, hanem a tudományos életbe is beszivárgott. A Magyar Tudományos Akadémia (továbbiakban: MTA vagy Akadémia) is felismerte a határon túli magyar tudományos közösségek jelentőségét, és az 1980-as évek végén egyre inkább kereste a kapcsolatépítés lehetőségeit” (Kocsis 2025, 69).

A rendszerváltást követően aztán az Akadémián belül kiépült az a belső intézményi struktúra, amely lehetővé tette, hogy az MTA – ismét – a nemzet intézménye lehessen, országhatároktól függetlenül. Ennek jele volt az is, hogy 2000-ben az MTA köztestülete megnyílt a Magyarországon kívül élő, magukat magyarnak (is) valló tudósok számára. Mára az Akadémia „az egész országot átfogó térségi központokkal és jól működő, határon túli képviselőkkel rendelkezik” (Freund–Oberfrank 2025, 4).

Az Akadémiának a külhonban élő magyarok irányába történő nyitása az ösztöndíjak, pályázatok és támogatások rendszerének kialakítása mellett (erről lásd például: Kontra–Morvai 2023; Fedinec 2010; Csernicskó 2023b) idővel az intézményesülés felé fejlődött. 2007-ben jött létre az MTA területi bizottságai mintájára a Kolozsvári Akadémiai Bizottság (KAB). Mivel a többi szomszédos államban a romániai, erdélyi magyar tudós közösséghez képest jóval kisebb létszámú magyar kutató él és dolgozik, ezekben a régiókban úgynevezett akadémiai tanácsok jöttek létre: elsőként 2008-ban a Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács (VMAT), majd 2014-ben a Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács (SZMAT), végül 2016-ban az Amerikai Magyar Akadémikusok Társasága (AMAT).

Az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, valamint az Akadémia Határon Túli Magyarok Titkárságának koordinálásával a kárpátaljai magyar kutatók 2011. június 11-én az Ungvárhoz közeli Antalóc (ukránul: Анталовці) községben szervezték meg az Ukrajnai Magyar Tudóstalálkozót, ahol azonban akkor még nem alakult meg a régió magyar kutatóinak szervezete („Magyar Tudóstalálkozó Kárpátalján” 2010).

A Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács (KMAT) alakuló ülésére néhány évvel később, 2015. október 30-án került sor Ungváron, az Ungvári Nemzeti Egyetem Gazdaságtudományi Karának tanácstermében (Tóth 2015). A tíz esztendővel ezelőtti jegyzőkönyvek tanúsága szerint az alakuló ülésen az MTA akkori három ukrainai külső tagja (Jenkovszky László, Szikura József és Spenik Ottó), valamint 151 külső köztestületi tagja közül összesen 82 tudós jelent meg, és döntött a KMAT megalakulása mellett. Az alakuló közgyűlés megválasztotta a 15 tagú elnökséget, majd az elnökség szavazott arról, hogy a KMAT első elnöke Spenik Ottó fizikus, az MTA külső tagja legyen (Tóth 2015). 2019 óta az elnöki tisztséget Csernicskó István, az Akadémia külső tagja tölti be.

A tanács következő, 2016. október 28-án Beregszászra, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolára összehívott közgyűlése fogadta el a KMAT Alapszabályát („Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács honlapja”), melynek értelmében az Akadémiai Tanács legfontosabb céljai közé tartozik „a kárpátaljai magyarok által gyakorolt tudományok és művészetek művelésének támogatása és képviselete”, a kárpátaljai magyarok tudományos életbe való bekapcsolása Ukrajnában, Magyarországon és a szűkebb és tágabb tudományos térségben, továbbá a szoros kapcsolattartás és együttműködés a Magyar Tudományos Akadémiával, az MTA területi bizottságaival, illetve a más államokban működő Akadémiai Tanácsokkal (Pallagi 2016). A legszorosabb kapcsolatot természetesen a Határon Túli Magyarok Titkárságával és a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsággal tartjuk fenn.

A KMAT az alapítás óta eltelt évtized során a kárpátaljai magyar tudományosság ismert és elismert szervezete lett. Szinte minden kárpátaljai, magát magyarnak valló, tudományos fokozattal (CSc, PhD vagy DSc) rendelkező tudós a tagjai közé tartozik.

A 2025. május 18-ai adatok szerint az MTA külső tagjai között két ukrainai (egy kijevi és egy kárpátaljai) tudós van. Az Akadémia külső köztestületének 1571 tagja között 178 a kárpátaljaiak száma. Mivel a KMAT Alapszabályában az V. rész 6. szakasz úgy rendelkezik, hogy „[a] Magyar Tudományos Akadémia (MTA) ukrán állampolgárságú külső köztestületi tagjai a KMAT-nak is a tagjai” („Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács honlapja”), ez egyben azt is jelenti, hogy a KMAT-nak 2025 májusában mindösszesen (a két külső taggal együtt) 180 tagja van.

A tagok nem egyenletesen oszlanak meg az MTA tudományos osztályai között. A KMAT tagjai között a legtöbben két humántudományi területet képviselnek: történészek, illetve a nyelv- és irodalomtudományok képviselői. Jelentős számban vannak azonban a KMAT tagjai között orvosok, közgazdászok, fizikusok, illetve a földtudományok képviselői. Alulreprezentáltak viszont az agrártudományok, a kémiai tudományok, valamint a műszaki tudományok művelői (*1. táblázat*). A külső tagok közül az egyik az I., a másik a XI. Osztályhoz tartozik.

A KMAT szervezeti kapcsolatot teremt a kárpátaljai magyar tudósok között. Tagságának legnagyobb része két intézményhez kötődik: az Ungvári Nemzeti Egyetemhez, illetve a Beregszászon működő II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolához. A kétközpontúság abból is látszik, hogy – az alakuló ülésen hozott döntés

értelmében – Ungvár és Beregszász felváltva tölti be az éves közgyűlések házigazdájának szerepét. 2020–2021-ben a COVID19 világjárvány, 2022 óta pedig az orosz–ukrán háború következményeként azonban – sajnálatos módon – a KMAT közgyűléseit online vagy hibrid formában rendezték meg. Ez azonban nem akadályozta a szervezeti működést, a hibrid (online és jelenléti formában) szervezett közgyűléseken is jelentős számban vettek részt az Akadémiai Tanács tagjai.

1. táblázat. A KMAT tagsága az MTA tudományos osztályai szerint

Tudományos osztály	Tagok száma
I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya	36
II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	37
III. Matematikai Tudományok Osztálya	10
IV. Agrártudományok Osztálya	5
V. Orvosi Tudományok Osztálya	25
VI. Műszaki Tudományok Osztálya	2
VII. Kémiai Tudományok Osztálya	5
VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	6
IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	18
X. Földtudományok Osztálya	11
XI. Fizikai Tudományok Osztálya	25
Összesen	180

Forrás: saját szerkesztés, a KMAT nyilvántartása alapján

A KMAT társadalmi beágyazottságát nemcsak tagjainak a kárpátaljai régióban élő magyarok lélekszámához és arányához mérten magas száma jelzi, hanem az is, hogy az Országos Tudományos Diákköri Tanács és a „Genius” Jótékonyági Alapítvány által minden évben megszervezett, az OTDK regionális előválogatójaként számon tartott „Kárpátaljai Tudományos Diákköri Konferencián” és a „Kárpátaljai Magyar Fiatal Kutatók Konferenciáján” is elsősorban a KMAT tagjai közül kerülnek ki a beérkező pályamunkák bírálói, valamint a szakmai zsűri tagjai is. A Tanács azzal is támogatja a tudományos utánpótlás nevelését, hogy – az MTA támogatási keretéből – minden évben különdíjakkal ismeri el a fiatal kutatók teljesítményét, és motiválja ezzel a tudományos pálya felé orientálásukat.

A KMAT tevékenységéhez – az Akadémiával, az MTK EB-vel, a Határon Túli Magyarok Titkárságával, valamint az MTA területi bizottságaival való szoros kapcso-

lattartás mellett – szervesen hozzátartozik a Magyar Tudomány Ünnepehez kapcsolódó kárpátaljai rendezvények koordinálása és megszervezése, valamint tudományos konferenciák, kerekasztalok, találkozók szervezése, a tudományos könyvkiadás ösztönzése, támogatása is.

A KMAT a 2016. évi közgyűlésen saját elismeréseket alapított, amelyeket a tapasztalt (45 évnél idősebb), illetőleg pályájuk elején járó (35 évnél fiatalabb), de kiemelkedő tudományos, tudományszervezői tevékenységet felmutató kárpátaljai magyar tudósok teljesítményének elismerése érdekében adományoz („A KMAT tudományos díjai”). A 2020-ban elhunyt Spenik Ottóról, az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia rendes, az MTA külső tagjáról, a KMAT alapító elnökéről elnevezett díjat mindeddig 57 kárpátaljai magyar kutatónak ítélte oda az elnökség. A díjazottak korábban a KMAT közgyűlése keretében, a Covid19-világjárvány, majd a 2022. február 24-én kitört totális orosz–ukrán háború kezdete óta online előadás keretében foglalják össze kutatásaik legfontosabb eredményeit az Akadémiai Tanács tagjai előtt.

A KMAT saját honlapot működtet („Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács honlapja”), ahol rendszeresen beszámol az MTA legfontosabb eseményeiről és a régió magyar tudományosságát érintő hírekről, történesekről, valamint jelen van az Akadémiai Tanács a legnagyobb közösségi hálón is („Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács Facebook-oldala”), ahol a KMAT-nak a tagságot jóval meghaladó számú, 1000-nél is több követője, illetve – a 2025. május 18-ai állapot szerint – 951 kedvelője van.

A KMAT tevékenységét elsősorban az Akadémia erkölcsi és anyagi támogatása révén fejtheti ki. Az Akadémia elkötelezett támogatása akkor vált igazán érzékelhetővé, amikor az Ukrajna elleni orosz támadás után az MTA azonnal felajánlotta a segítségét az ukrainai, köztük természetesen a kárpátaljai magyar tudósok számára (Gaál 2022). Az Akadémia nemcsak szállást, ellátást és menedéket biztosított a háború elől menekülő ukrán és magyar tudósoknak, hanem jótékonysági adománygyűjtést is szervezett, és az összegyűlt összeget a rászorulókat támogatására fordította („Információk az Ukrajnából...” 2022). Jelzésértékű, hogy csaknem 40 hónappal a háború kezdete után is még mindig vannak olyan ukrainai kutatók, akik az Akadémia Domus Collegium Hungaricum vendégházában vagy más akadémiai szálláshelyen tartózkodnak.

Az elsősorban az ungvári egyetem és a beregszászi főiskola oktatóit, valamint a régió más intézményeiben tevékenykedő magyar kutatóit összefogó, 2015-ben létrejött Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács egy évtizedes tevékenysége révén a régió magyar tudományossága szervezett keretek között működik. A KMAT közgyűlése és egyéb rendezvényei, az Akadémiai Tanács által támogatott könyvkiadási tevékenység, a kutatók teljesítményét elismerő díjak, valamint természetesen a tagság munkája hozzájárult ahhoz, hogy Kárpátalja és az itt élő, dolgozó kutatók szervesen betagozódnak a magyar tudományos életbe, kutatásaik eredményei pedig nemcsak az ukrainai és magyarországi, hanem a nemzetközi tudományos vérkeringésben is láthatóak, érzékelhetőek és értékelhetőek.

Irodalomjegyzék

- Csernicskó István (2023a). „Nyelvpolitikai rezsimek a Kárpát-medencében 1920–2022 (a magyar nyelv státusának változásai tükrében)”. In: Kovács Kiss Gyöngy, szerk. *A magyar kisebbségek 100 éve: a Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának 2022. szeptember 22–23-ai konferenciáján elhangzott előadások szerkesztett változata*. Kolozsvár: Komp-Press Kiadó, 57–67.
- Csernicskó István (2023b). „Van-e bármi hasznuk a Domus ösztöndíjaknak? Egy példa a hasznosulásra”. In: Kontra Miklós – Morvai Tünde szerk., *DOMUS 25: A Magyar Tudományos Akadémia határon túli ösztöndíjprogramja*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 71–75.
- Fedinec Csilla, szerk. (2010). *Magyar–magyar interdiszciplináris kutatások, intézményi együttműködések lehetősége. Új közelítés az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság Kárpát-medencei stratégiájában*. Budapest: MTA MTK EB.
- Freund Tamás – Oberfrank Ferenc (2025). „»A múlt elesett hatalmunkból, a jövődönnek urai vagyunk.« Küldetésünkről és feladatainkról a harmadik évszázad küszöbén”. *Magyar Tudomány*, 186/1, 4–21.
- Gaál Zoltán (2022). „Összefogás: segít a Magyar Tudományos Akadémia az ukrán kollégákon”. *Blikk* (2022. február 26). <https://www.blikk.hu/aktualis/belfold/tudomanyos-akademia-segitseg-level-ukrajna/nkhhbxq>.
- „Információk az Ukrajnából menekülő tudósokat segítő akadémiai intézkedésekről”. *MTA* (2022. márc. 11.). https://mta.hu/mta_hirei/informaciok-az-ukrajnabol-menekulo-tudosokat-segito-akademiai-intezkedesekrol-112015.
- „Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács Facebook-oldala”. *facebook.com* (letöltés: 2025. júl. 22.). <https://www.facebook.com/karpatlajaimagyarakademaitanacs>.
- „Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács honlapja”. *kmat.uz.ua* (letöltés: 2025. júl. 22.). <https://kmat.uz.ua/alapszabaly/>.
- Kontra Miklós – Morvai Tünde, szerk. (2023). *DOMUS 25: A Magyar Tudományos Akadémia határon túli ösztöndíjprogramja*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Kocsis Károly (2025). „A Magyar Tudományos Akadémia és a külföldi magyar tudományosság”. *Magyar Tudomány*, 186/1, 69–79.
- „Magyar tudóstalálkozó Kárpátalján” (2010). *HVG.hu* (2010. jún. 6.). https://hvg.hu/tudomany/20100611ukrajna_tudomany.
- Pallagi Marianna (2016). „Közgyűlést tartott a Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács”. *karpatajja.ma* (2016. okt. 29.). <https://karpatalja.ma/karpatalja/tudomany/kozgyulest-tartott-a-karpataljai-magyar-akademiai-tanacs/>.
- Tóth Tünde (2015). „Megalakult a Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács”. *karpatajja.ma* (2015. nov. 1.). <https://karpatalja.ma/karpatalja/tudomany/megalakult-a-karpataljai-magyar-akademiai-tanacs/>.

TUDOMÁNYHÓNAP

Bemutakozik az Akadémia II. Osztálya – az MTA200 októberi programjai

Láng Benedek

egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar, Budapest
lang.benedek@gtk.elte.hu

A Magyar Tudományos Akadémia 200 éves fennállását ünneplő programsorozat részeként 2025 októberében a Filozófiai és Történettudományok Osztálya mutatkozik be az Akadémia budapesti székházában. A bicentenáriumi rendezvényhónap során a közönség számos tudományos és kulturális eseményen vehet részt, amelyek átfogó képet nyújtanak az osztályhoz tartozó tudományterületek – a történettudomány, filozófia, régészet, művészettörténet, pszichológia, pedagógia, ókortudomány, kommunikációtudomány, tudomány- és technikátörténet – friss kutatási eredményeiről és sokszínű hagyományairól.

Az egész hónapon át tartó rendezvénysorozat célja, hogy a tudományos közönség és az érdeklődő nagyközönség számára egyaránt betekintést nyújtson a bölcsészeti és társadalomtudományok legújabb irányzataiba és kutatási eredményeibe. A programok között tudományos tanácskozások, kiállítások, könyvbemutatók, kerekasztal-beszélgetések és interdiszciplináris rendezvények is helyet kaptak. A részletes információk és naprakész programfrissítések az MTA200 honlapján (<https://mta200.hu>) érhetők el.

Nyitórendezvény: fejezetek a Magyar Tudományos Akadémia 200 éves történetéből

A hónap nyitórendezvénye 2025. október 2-án egész napos tanácskozással kezdődik. A program első részében, délelőtt „Fejezetek a Magyar Tudományos Akadémia 200 éves történetéből” címmel megrendezésre kerülő tanácskozás célja elsősorban az, hogy áttekintést adjon az Akadémia első 200 éveire vonatkozó, évek óta zajló kutatásokról. A rendezvényen a hamarosan, az MTA anyagi támogatásával és Cieger András szerkesztésében megjelenő, mintegy 34 ív terjedelmű tanulmánykötet szerzői mutatják be kutatási eredményeiket.

A hazai sikertelen kezdeményezések után, európai minták nyomán, Széchenyi István gróf nevezetes országgyűlési indítványára alakult meg az az egyesület, amely két évszázad alatt egy nyelvművelő magántársulatból a tudományok intézményesült nemzeti akadémijává fejlődött. Ez a fejlődési ív azonban számos közbülső állomást,

törést, visszalépést és újramezdést foglal magában. Ezért az Akadémia történetének tárgyilagos bemutatásakor a szerzők a fényes sikerek és az árnyoldalak ábrázolására egyaránt figyelmet fordítottak. Az évforduló lehetőséget kínál az előadónak arra is, hogy kitérjenek az Akadémiát évtizedek során ért jogos és megalapozatlan bírálatokra, az intézmény esetleges hibás döntéseire, a múltban gyökerező működési problémákra, valamint arra, miként valósíthatók meg az Akadémia céljai a folyamatosan változó társadalmi és politikai környezetben. Az előadások egyúttal a hazai 19–20. századi akadémia- és tudománytörténeti kutatások állapotfelméréseként is értelmezhetők, mivel bemutatnak újszerű megközelítéseket, és ami talán még lényegesebb, több szerző újabb vizsgálati kérdésekkel és témákkal kijelöli a további kutatások lehetséges irányait.

A rendezvény előadói többek között vizsgálják a tudós elit társadalmi hátterét, a rekrutáció jellegzetes útvonalaait és az akadémikussá válás időben változó feltételeit. Szintén kiemelt figyelmet szentelnek az Akadémia és az állami akaratot érvényesítő mindenkori kormányzat összetett kapcsolatának feltárására. E témák mellett sor kerül előadásokra az egyes tudományok intézményesüléséről és az Akadémia e folyamatban játszott szerepéről, valamint az MTA testületi szertartásai és évfordulás ünnepségei révén megnyilvánuló önreprezentációjáról is. Végül szó lesz az Akadémia nemzetközi kapcsolatainak (például csereprogramok, tudományos együttműködések, nemzetközi szervezetekben való részvétel) alakulásáról a szocializmus időszakában, továbbá az 1994-es akadémiai törvény megszületése körüli politikai vitákról.

Kiállítás és könyvbemutatók

A nyitónap délutánja a történeti és kulturális bemutatók jegyében telik. A Székház előcsarnokában ünnepélyes keretek között nyílik meg „Contra-Aquincumtól az Akadémia palotájáig” címmel a Széchenyi tér történetét 1865-ig bemutató kamara-kiállítás, amely Papp Gábor György kurátori munkájával készült. A tárlat célja, hogy bemutassa a tér és a környező Duna-parti terület város- és intézménytörténeti szerepét, a változó városszerkezet és közösségi funkciók tükrében. A látogatók betekintést nyerhetnek abba, miként alakult e kiemelt jelentőségű köztér arculata az Akadémia székházának felépítése előtti korszakban, így képet kapnak a pesti Duna-part római és római kori barbár leleteiről, a népvándorlás kor és a magyar honfoglalás kor emlékeiről, a középkori Pest topográfiájáról és Duna-parti, távolsági kapcsolatokat tükröző régészeti leleteiről, nem utolsósorban pedig arról, hogy az építkezésre kijelölt terület közelében milyen épületek álltak, és mit tudunk ezek funkciójáról és részleteiről.

Ezt követően az Akadémia nagytermében kerül sor az osztályhoz tartozó tudományterületek legújabb köteteinek bemutatójára, Benkő Elek osztályelnök levezetésével és Molnár Antal szervezésében. A bemutatott művek között szerepel az *Eötvös József: Levelek II.* (szerk. Balázs Péter, Cieger András és Gángó Gábor, HUN-REN BTK TTI, 2025), amelyet Hermann Róbert mutat be, valamint az „MS mester és kora” című, a Szépművészeti Múzeum 2025. évi kiállításához készült katalógus (szerk.

Endrődi Gábor, Kocsis Alexandra, Pattantyús Manga és Sarkadi Nagy Emese), amelyet Mikó Árpád ismertet. A könyvbemutató lehetőséget ad arra, hogy az érdeklődők első kézből hallhassanak a legújabb kutatásokhoz kapcsolódó kiadványok tudományos és kulturális jelentőségéről.

Haladás és igazság – vajon közelebb vagyunk-e az igazsághoz, mint 200 éve?

A Filozófiai Tudományos Bizottság 2025. október 3-án egész napos konferenciát szervez az Akadémia kistermében „Haladás és igazság – vajon közelebb vagyunk-e az igazsághoz, mint 200 éve?” címmel. Az esemény a tudományos és filozófiai haladás fogalmát és jelentőségét vizsgálja több perspektívából, összevetve a 17–18. századi gondolkodók elképzeléseit a modern filozófiai diskurzusokkal. Pavlovits Tamás előadása a haladás eszméjének korai modern filozófiai alapjait elemzi, különös tekintettel Bacon, Condorcet és Rousseau eltérő álláspontjaira, valamint arra, miként jelent meg a tudományos fejlődés eszméje az emberi és erkölcsi haladás reményével összefonódva.

Schwendtner Tibor előadása arra a kérdésre keresi a választ, hogy egyáltalán beszélhetünk-e haladásról a filozófiában. Az elemzés során kitér a filozófia történeti beágyazottságára és a tudományos fejlődés értelmezésének dilemmáira – vajon a fejlődés kumulatív módon zajlik-e, vagy inkább paradigmaváltások sorozataként értelmezhető.

Mogyoródi Emese a görög filozófia hasznosságát vizsgálja a modern demokráciák szempontjából, a platóni és arisztotelészi hagyomány alapján érvelve amellett, hogy a filozófia nemcsak módszertani alapokat, hanem értékalapú iránymutatást is nyújt az igazság kereséséhez.

Mester Béla előadása egy 1850-es években zajló magyar tudományos vitát idéz fel, amely a történettudomány igazságfogalmát és annak nemzeti identitáskérdésekhez való kapcsolódását tárgyalta. A vita egyben hozzájárult a szaktudományos önkép formálódásához és a történeti tény fogalmának filozófiai meghatározásához is.

Valastyán Tamás az igazság és tévedés viszonyát elemzi a modern és posztmodern gondolkodásban, Novalis kiazmatikus megközelítését is vizsgálva, amely szerint a tévedés nem kizárja, hanem előfeltételezi az igazságot.

A konferenciát Farkas Katalin előadása zárja, amely az igazságtól való félelem intellektuális és társadalmi veszélyeire figyelmeztet. Az előadás rávilágít arra, hogy a megismerés demokratizálásának túlhangsúlyozása és az igazság relativizálása alááshatja a tudományos tudás alapjait, hiszen a tudás nem pusztán vélemények egyenrangú ütköztetéséből születik meg.

Multidiszciplináris kutatások a régészetben

2025. október 7-én a Filozófiai és Történettudományok Osztálya és a Régészeti Tudományos Bizottság közös szervezésében kerül sor a „Multidiszciplináris kutatások a régészetben” című konferenciára, amely az elmúlt évtizedek legjelentősebb módszertani és tudományos újításait mutatja be. Az esemény azokra a legújabb

technológiákra és tudományközi megközelítésekre fókuszál, amelyek gyökeresen átalakították a magyarországi és nemzetközi régészeti kutatásokat. A roncsolásmentes vizsgálati technológiák, az archeogenetika, a fizikai antropológia és az izotópkémia alkalmazása új távlatokat nyitott a táj-, a környezet- és a klimatikus változások kutatásában, valamint a közösségek eredetének, mobilitásának és társadalmi szerveződésének feltárásában.

A konferencia előadásai az őskortól a középkorig számos korszakot átfogva mutatják be, miként járulnak hozzá az archeozoológiai, archeobotanikai és geoarcheológiai vizsgálatok az emberi közösségek életmódjának és létstratégiáinak feltárásához. Az új elméleti megközelítések és kronológiai módszerek – mint a ^{14}C -izotópos kormeghatározás és a dendrokronológia –, valamint a Big Data- és hálózatelemzés módszereinek alkalmazása alapvetően új fejezetet nyitott a régészeti kutatásban. A rendezvény célja, hogy átfogó képet adjon a modern módszertani irányzatokról, és bemutassa, miként formálják ezek a különböző régészeti korszakok és kutatási eredmények értelmezését az egyes kérdéskörök legkompetensebb szakértőinek tolmácsolásában.

Előadás szól a radioaktív szénizotóp-alapú kormeghatározás alkalmazásáról a korai földművelő közösségek kutatásában (Oross Krisztián), a neolitikus és rézkori közösségek települési rendszereiről és szociális hálózatról (Raczky Pál, Füzesi András, Mesterházy Gábor, Siklósi Zsuzsa), a bronzkor európai jelentőségéről, mobilitásáról és kereskedelméről (Kulcsár Gabriella, Kiss Viktória), a romanizációról (Borhy László) és a római kori Kárpát-medence biorégészeti kutatásáról (Szécsényi-Nagy Anna), a pannoniai bronzszobrok archeometriai vizsgálatáról (Bartus Dávid, Alessandra Giumlia-Mair), a népvándorlás kori migrációról, távolsági kereskedelemről, továbbá társadalmi és rokonsági kérdésekről (Bollók Ádám, Vida Tivadar, Rácz Zsófia), Mosaburg/Zalavár Karoling-kori központ agglomerációjáról és népességéről (Szőke Béla Miklós, Samu Levente), a Tisza–Maros köz honfoglalás korának régészeti és archeogenetikai vonatkozásairól (Révész László, Török Tibor), környezetrégészeti kutatásokról a középkori Pilis hegység területén (Benkő Elek) és a középkori üvegművészségről az ország központi régiójában (Mészáros Orsolya).

A pszichológia az MTA 200 éve alatt – pszichológiatörténeti csomópontok

2025. október 9-én délelőtt a Pszichológiai Tudományos Bizottság szervezésében „A pszichológia az MTA 200 éve alatt – pszichológiatörténeti csomópontok” címmel rendeznek tudományos tanácskozást az Akadémia székházának nagytermében. A program célja, hogy feltárja a pszichológia akadémiai integrációjának fontosabb állomásait és a tudományterület meghatározó alakjainak szerepét az elmúlt két évszázadban. A felkért előadók és korreferenseik 40 perces előadásokat és vitákat tartanak, melyek a pszichológia hazai történetének különböző korszakaira fókuszálnak.

Pléh Csaba az első akadémikus pszichológusok munkásságát és kapcsolatrendszert mutatja be, különös tekintettel a hit, politika és tudomány elválasztásának

kérdéseire. Csépe Valéria a Ranschburg Intézet és az Akadémia kapcsolatát tárgyalja, míg Kovács Ilona Békésy György, Gábor Dénes és Julesz Béla tudományos újításait ismerteti az információelmélet és érzékeléskutatás terén. Hunyady György előadása a szociálpszichológia akadémiai beágyazódásának ívét követi végig Rónay Jácinttól Pataki Ferencig, bemutatva a tudományág helyének alakulását az Akadémia keretein belül.

100 év pszichológia – a tudományközi hálózat csomópontjai, határai és lehetőségei

A pszichológiai témájú rendezvények sora ugyanazon a napon, október 9-én délután folytatódik a „100 év pszichológia – a tudományközi hálózat csomópontjai, határai és lehetőségei” című programmal. E konferencia célja annak bemutatása, miként változott meg a pszichológia szerepe a 21. századra, amikor az alaptudományi jelleg mellett egyre hangsúlyosabb a multidiszciplináris kutatásokban és komplex, interdiszciplináris projektekben betöltött vezető szerepe.

A felkért előadók – többségük pályájuk zenitjén járó kutatók, és tudományos kutatási megalapozottsággal dolgozó pszichológusok – a pszichológia és más tudományterületek határterületein, multi-, inter- és transzdiszciplináris témákban és projektekben, más, jellemzően nem pszichológiai tudományokban kutató és dolgozó tudósokkal és *evidence-based* alapon működő gyakorlati szakemberekkel kooperálnak kutatásokban és vagy/gyakorlati projektekben. A rendezvény célja megmutatni, hogy a pszichológia szerepe – jórészt a tudományterület akadémiai beágyazottságának is köszönhetően – a 21. századra megváltozott: alaptudományi jellege mellett erőteljes, számos esetben zászlóvivő szerepet tölt be a kutatásokban és a tudományterületek együttműködését igénylő olyan komplex, szerteágazó területeken és az ezekhez kapcsolódó projektekben, mint például az agykutatás, az Egy Egészség (One Health) vagy a fenntarthatóság.

A magyar művelődés története négy tételben

A Művelődéstörténeti Osztályközi Bizottság 2025. október 10-én önálló rendezvényt szervez az Akadémia székházának nagytermében „A magyar művelődés története négy tételben” címmel. A program célja, hogy bemutassa a művelődéstörténet sokszínű és nehezen behatárolható diszciplinájának gazdagságát, és felvillantsa a műveltség megszerzésének változatos tereit az elmúlt évszázadok során. A művelődéstörténet sajátos helyet foglal el a hazai tudományterületek hierarchiájában. Tárgyának sokszínűsége miatt nehezen adható meg egyértelmű meghatározás: jelzésértékű, hogy az 1990–2000-es években készült, nagyszabású magyar lexikon-vállalkozás, a *Magyar nagylexikon* sem tartalmaz művelődéstörténet címszót, ugyanígy hiányzik ez a népszerű online lexikonból, a Wikipédiából, és az először 1998-ban megjelent *Magyar művelődéstörténet* című felsőoktatási tankönyv sem rögzítette a vizsgálat

tárgyát. Ezzel párhuzamosan azonban a Balassi Kiadóban elkészült a téma önálló lexikona, a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, amelynek utolsó, 14. kötete 2014-ben jelent meg. A könyvsorozat 6000 szócikket, 20 000 utalást és mintegy 5000 képet tartalmaz.

A művelődéstörténet tehát röviden a sokszínűség, a tematikai gazdagság, a multidiszciplinaritás és a nehezen meghúzható tudományterületi határok jellemzőivel írható le – e diszciplína bemutatására vállalkozik a Művelődéstörténeti Osztályközi Állandó Bizottság. Ennek a gazdagságnak a szemléltetésére négy olyan tematikus egységet választottak, amelyek egyszerre világítják meg a műveltség megszerzésének az elmúlt évszázadokban folyamatosan változó lehetőségeit és az ezek révén elsajátítható ismereteket, továbbá a művelődésnek az oktatási intézményeken túlmutató kiemelt helyszíneit. A rendezvény elsőként a 16–19. századi családi élet tereit veszi számba, ezt követően két eltérő korszak és élethelyzet példáján mutatja be a könyvek kevésbé hangsúlyozott ismeretközvetítő szerepét. A harmadik és negyedik egység a műveltségszerzés egyre szélesedő tereit tárja fel: bemutatja, milyen szerepet játszott az ismeretek gyarapításában az utazás, illetve a 20. században a mindinkább tömegessé váló turizmus (a 18–19. században Itáliába látogató ifjú arisztokraták, valamint a Balatonon nyaralók példáján keresztül), valamint milyen céllal jöttek létre és milyen funkciót tölthettek be a kultúra 19. századtól kiépülő intézményes helyszínei, a színházak és a múzeumok. A program így egyszerre mutatja be a művelődés hagyományos és új formáit, valamint a tudományterület multidiszciplináris jellegét.

Főművek és írásos források a középkori és kora újkori művészet történetében

2025. október 14-én az Akadémia nagytermében kerül sor a „Főművek és írásos források a középkori és kora újkori művészet történetében” című konferenciára, amely az MTA Isabel és Alfred Bader Művészettörténeti Kutatási Támogatás fennállásának 15. évfordulója alkalmából valósul meg.

2010-ben – vagyis éppen 15 évvel ezelőtt – osztották ki először az MTA Isabel és Alfred Bader Művészettörténeti Kutatási Támogatást. Az Isabel és Alfred Bader alapította ösztöndíjat minden évben két olyan fiatal művészettörténész kaphatja meg, aki a középkor vagy a kora újkor művészetével foglalkozik. A kutatási támogatást odaítélő kuratórium elnöke Galavics Géza volt – 2023-ban bekövetkezett haláláig –, aki gondosan figyelt az ifjú kutatók kiválasztására, és nagy odaadással követte nyomon, segítette a munkájukat.

A konferencia hat előadása az ösztöndíjat elnyerő kutatók munkásságát, célzottan a régi magyarországi művészet kutatásának egészét reprezentálja: tárgykuk az építészet, festészet és szobrászat, valamint az iparművészet rangos emlékeinek, a rájuk vonatkozó írásos forrásoknak az értelmezése, a művek pozicionálása a művészet történetében. A záróeseményként feltüntetett könyvbemutató szintén a Bader-

támogatáshoz kapcsolódik: Kusler Ágnes könyvének megírását és megjelentetését is ez tette lehetővé.

Az előadások – a tárgyuk szerinti – időrendben követik egymást. Az első (Havasi Krisztina) a pécsi székesegyház egyik legfontosabb román kori elemének, a Szent Kereszt-oltárnak új interpretációját ismerteti. A román kori pécsi székesegyház a magyar művészet korai történetének egyik sarokpontja, sokat elemzett főműve. A Szent Kereszt-oltár egykor az épület közepén állt; gazdagon faragott, festett-aranyozott kőelemei a pécsi lapidárium világhírű darabjai.

A második előadás (Sarkadi Nagy Emese, Keresztény Múzeum, Esztergom; Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger) az esztergomi Keresztény Múzeum – a legjelentősebb egyházi gyűjtemény Magyarországon – késő gótikus táblakép- és szoborkollekciójának most zajló szisztematikus feltárásába nyújt betekintést; egyben felveti, hogy a késő gótikus művészet muzealizált emlékei miképp csatolhatók be a régi magyarországi művészet történetébe.

A harmadik előadás (Szabó Ágnes, Esztergom) ismét Esztergomhoz (a főszékesegyház kincstárához), de már a magyarországi reneszánsz történetéhez kapcsolódik: a híres, úgynevezett Mátyás-kazula problémáival foglalkozik. A kazula alapszövege firenzei, arany és meggyiszínű, óriásmintás bársony, amely rokona Mátyás király trónkárpitja alapszövetének.

A következő egység első előadása (Gulyás Borbála, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet, Budapest) azt tekinti át, hogy a magyar főnemesség miképp integrálódott a Habsburg-udvarba a Mohács utáni időszakban. A kutató a nádor, Nádasdy Tamás bécsi palotájának teljesen ismeretlen történetét dolgozza fel.

A következő előadás (Kiss Erika, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest) szintén a kora újkorral foglalkozik, jelesen a főnemesség kincstáraival, amelyek elsősorban inventáriumai alapján rekonstruálhatók. A korszakból nagyszámú ötvösmű maradt ránk, az írásos forrásokat és a műtárgyakat egymásra vonatkoztatva a kora újkor magyar művészetének gazdag képe bontakozik ki.

Az utolsó előadás (P. Kovács Klára, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár) ismét építészeti tárgyú, a bethlenszentmiklósi Bethlen-kastély építéstörténetét elemzi új források, új adatok segítségével. A 17. század második felében épült, kétszintes, loggiás homlokzatával a Küküllőre néző kastély főmű, hagyományosan a magyar reneszánsz építészet történetének kötelező záródarabja.

A konferenciát lezáró esemény egy könyvbemutató. Az MTA Isabel és Alfred Bader Művészettörténeti Kutatási Támogatás segítségével született és most megjelentetett mű Kusler Ágnes monográfiája: *Festett emblémák Magyarországon (17–18. század)* (HUN-REN BTK Művészettörténeti Intézet, Budapest, 2025). A monográfia egy eddig csak részleteiben ismert művészeti jelenségnek – az emblémák használata a magyarországi késő reneszánsz és barokk művészetben – teljességre törekvő feldolgozása. Hiánypótló munka, amelyet nemcsak a művészettörténészek, hanem a társtudományok képviselői (irodalomtörténészek, történészek, néprajztudósok stb.) kézikönyvként fognak még sokáig használni.

Akadémikusok az oktatásügy megújításáért

2025. október 16-án 10 és 14 óra között a Pedagógiai Tudományos Bizottság és a Neveléstörténeti Albizottság szervezésében kerül sor az „Akadémikusok az oktatásügy megújításáért” című felolvasóülésre az MTA Székházának nagytermében. A rendezvény célja, hogy bemutassa azokat a neveléstudósokat és oktatásügyi gondolkodókat, akik az Akadémia két évszázados történetében kiemelkedő szerepet játszottak a magyar neveléstudomány és oktatási gyakorlat fejlődésében.

A bevezető előadásban Németh András tekinti át, miként jelent meg a neveléstudomány a Magyar Tudományos Akadémia 200 éves történetében, valamint kik és milyen módon képviselték ezt a szerteágazó és összetett területet. Ezt követően kerül sor több, a neveléstudomány szempontjából is jelentős személyiség életútjának ismertetésére.

Elsőként Hunyady György akadémikus mutatja be Dékány István (1886–1965) pályáját, aki 1922-ben az MTA levelező tagja lett, 1949-ben „tanácskozó taggá” minősítették át, majd 1989-ben helyreállították tagságát. Az egykori tudós-tanár különösen figyelemreméltó gondolatai a pedagógia alapelveire irányulnak, és konkrét megfogalmazásukban a történelemtanítás módszertanát rajzolják fel. Dékány ugyanannak a német szellemtudományi gondolkodási irányzatnak az iskoláját járta ki, mint Kornis Gyula; ebből ered mindkettejük nagy műveltséggel párosuló érdeklődése a pszichológia és a társadalomtudományok összefüggései iránt. Bár mindketten orientáló szerepet vállaltak az oktatásügyben, pályafutásuk iránya eltérően alakult.

Tevékenységük összevetésére alkalmat ad, hogy Garai Imre és Szabó Zoltán András előadásukban Kornis Gyula (1885–1958) munkásságán keresztül mutatják be, miként alakult az oktatáspolitikai és a neveléstudomány viszonya a két világháború közötti Magyarországon. Külön figyelmet kap az 1924. évi középiskolai és középiskolai tanárképzési törvények mögött álló jogalkotói szándék, valamint Kornis ennek formálásában betöltött szerepe. Kettős szerepkörének köszönhetően egyfelől politikai szereplőként gyakorolt jelentős hatást a középiskoláztatás és a tanárképzés intézményrendszerének átalakítására, másfelől a tanárképzés szakértői elitjének tagjaként kulcs szerepet játszott a szakértői intézmények rendszerkonformizmusának kialakulásában.

Ezt követően Pukánszky Béla tart előadást Schneller István (1847–1939) életművének neveléstudományi jelentőségéről; Schneller 1913-tól volt az MTA tagja, és kiemelten foglalkozott az ember erkölcsi fejlődésének és fejleszthetőségének kérdéseivel.

Szabolcs Éva a filozófiai alapú pedagógia meghatározó alakja, Prohászka Lajos (1897–1963) életútját ismerteti, kitérve arra is, miként merült feledésbe pedagógiája 1945 után, amikor a kizárólagossá váló szocialista pedagógia számára már nem képviselt értéket. Azok, akik személyes vagy szakmai kapcsolatban álltak vele, 1963-as halálát követően is igyekeztek megőrizni életművét az utókor számára, és ma már számos tanulmány és visszaemlékezés mutatja be a két világháború közötti pedagógia e kiemelkedő tudósát.

A kiemelkedő életutakat bemutató sorozatot Golnhofer Erzsébet előadása zárja, amely Szent-Györgyi Albert (1893–1986) Nobel-díjas orvos és biokémikus gazdag

életpályájának azt a részletét helyezi a középpontba, amely a tudós nevelésről és tudományról alkotott gondolkodásának alakulását vizsgálja a második világháborút követő nemzetközi és hazai átalakulások idején. Az 1945–1947 között tartott előadásainak és publikációinak kvalitatív elemzése feltárja, miként képzelte el Szent-Györgyi a kibontakozó demokrácia keretei között a tudományos élet és a nevelés-oktatás reformját, és hogyan vált aktív, meghatározó szereplővé a modernizáció ösztönzésében.

A tudományos felolvasóulást Csépe Valéria akadémikus előadása zárja, amely nagyívű, fontos összefüggéseket feltáró elemzés arról, hogy az akadémikusok, valamint a neveléstudománnyal, pszichológiával és más tudományokkal foglalkozó kutatók munkássága saját korukon túlmutatóan miként járult és járulhat hozzá az „ideális iskola” megteremtéséhez.

Az MTA és az ókortudomány két évszázada

Az Akadémia 200 éves évfordulója alkalmából az Ókortörténeti Tudományos Bizottság 2025. október 17-én egész napos tudományos konferenciával emlékezik meg az intézmény és az ókortudomány kapcsolatáról, valamint Török László akadémikus (1941–2020) tudományos örökségéről. Az „Ókortudomány és azon túl – Ancient Studies and Beyond” című rendezvénynek az MTA Székházának nagyterme ad otthont. A tudományos tanácskozás az ókori Egyiptom, a Közel-Kelet, Görögország és Róma világát különböző diszciplináris szempontokból vizsgáló előadásokat vonultat fel, s ezek révén mutatja be az ókortudomány hazai és nemzetközi horizontját. A program egyúttal tisztelgés az elhunyt Török László előtt, aki egyetemes látóköri kutatóként az egyiptológia, a meroitológia és az antikvitás interkulturális kapcsolatait egyaránt meghatározó módon művelte.

A konferencia délelőtti szekcióját Szabó Ádám és Bács Tamás nyitja meg, akik bevezetőjükben a Magyar Tudományos Akadémia és Török László tudományos jelentőségét foglalják össze. Az előadók sorában hazai és külföldi kutatók – köztük Angelika Lohwasser (Münster), Julia Budka (München) és Dan’el Kahn (Haifa) – vizsgálják például az Apedemak-kultusz, az el-Kurru-i temető, az asszír–egyiptomi kapcsolatok vagy a sumer grammatika kérdéseit. A délutáni szekcióban olyan témák kerülnek terítékre, mint az egyiptomi uralkodóváltás kronológiája, a mezopotámiai tárgyhamisítás stílusjegyei, az ókori görög műemlékvédelem, a filozófia és mechanika kapcsolata, valamint a pannóniai Claudius Maximus vagy a késő antik galileai amulettek globális jelentése.

A rendezvényt zárzó és egy kötetlen beszélgetés követi az ELTE Régészettudományi Intézet Könyvtárában, Kalla Gábor házigazda vezetésével. Itt a résztvevők az Akadémia és az ókortudomány 200 éves összefonódásáról, intézménytörténeti és tudmánypolitikai kérdésekről cserélhetnek eszmét. Ezzel párhuzamosan alternatív programként látogatható a Magyar Nemzeti Múzeum Seuso-kiállítása is, amelyet Mráv Zsolt régész vezet. A rendezvény nemcsak tudományos visszatekintés, hanem a jövőbeli ókortudományi kutatások irányainak közös áttekintése is.

A Magyar Tudományos Akadémia hatása a magyar kommunikáció- és médiakultúrára

2025. október 21-én az MTA Székházának felolvasótermében tartja konferenciáját a Kommunikáció- és Médiatudományi Osztályközi Állandó Bizottság „A Magyar Tudományos Akadémia hatása a magyar kommunikáció- és médiakultúrára” címmel, amely az MTA és kutatóintézeti hálózatához köthető tudományos eredményekre reflektálva keresi a választ arra a kérdésre, vajon az újmédia kulturális hatásai leírhatók-e az új kommunikációs technológiák és tudatfolyamataink belső viszonyának hipotéziséből kiindulva. Másként fogalmazva: elfogadható-e az a feltevés, hogy a technológia – az emberi tudás összetevőjeként – meghatározná az ember gondolkodását, fogalmi és nyelvi világát, beleértve azt is, hogy e technológia használatának következményeiről maga az ember kezdeményez intenzív diskurzusokat?

Amint arra a tanácskozáson elhangzó előadások rávilágítanak, az elmúlt évtizedekben számos, az MTA tudományos műhelyei által koordinált szakmai program valósult meg annak a törekvésnek a jegyében, hogy tudományos megalapozottságú, interdiszciplináris megközelítésekre épülő, és a technológiával kapcsolatos humán- és társadalomtudományi terminológiai apparátus újragondolására alkalmas modellek révén születhessen megoldás a fenti problémára.

E szakmai programok fontos tanulságokkal szolgáltak azok számára, akik a technológia és a tudat belső összefüggéseit, valamint e viszony alapján a technológia kultúraformáló szerepét kívánják megérteni. E kutatások számára egyaránt lényeges adalékokat nyújtott a kommunikációfilozófia, a kognitív nyelvészet, a narratív pszichológia és a neurobiológia, valamint az ezek fogalmi készletét frissítő kommunikáció- és médiatudomány. A programok olyan tudományos projekteket foglaltak magukba, mint a „Virtuális Egyetem”, a „Virtuális Enciklopédia”, a „Communications in the 21st Century – The Mobile Information Society”, illetve a „Visual Learning Conferences”, amelyek az elmúlt évtizedekben egyaránt jelentős szakmai visszhangot váltottak ki a hazai és nemzetközi tudományos közéletben.

A bicentenáriumi megemlékezés keretében megrendezett konferencia e tudományos projektek eredményeire építve nyújt átfogó képet arról, miként gyakoroltak hatást az MTA-hoz köthető tudományos műhelyek kutatásai a magyar kommunikáció- és médiakultúrára. E célkitűzés nyomán hangzik el előadás a kommunikációs forradalmak és a gondolkodás alakulása közötti kapcsolatról (Pléh Csaba), a mobil információs társadalomhoz köthető alapkutatásokról és innovációról (Nyíri Kristóf), az online és virtuális impulzusok pedagógiai gondolkodásra gyakorolt hatásairól (Benedek András), a tudománykommunikáció információ korához köthető forradalmáról (Szécsi Gábor), a vállalati kommunikációt érintő új hazai és nemzetközi kutatásokról (Konczosné Szombathelyi Márta), az MTA tudományos közösségformáló hatásairól (Szvetelszky Zsuzsanna), a filozófia és innováció viszonyáról (Golden Dániel), valamint a mobilkutatásokhoz köthető innováció új irányairól (Tompai Ferenc).

Kertlátogatás – külső program

Az Osztály külső helyszínén, 2025. október 6-án „Művészek és tudósok kertje” címmel mutatja be a művészeti és tudományos szempontból egyaránt különleges Dohnányi-kertet (Budapest II., Széher utca 24/b).

A házat Dohnányi Ernő zeneszerző és zongoraművész (1877–1960) számára tervezte Gyöngyöshalászi Takách Béla építész 1927-ben, Dohnányiék a rákövetkező évben költöztek be. A késő szecessziós épületet a lejtős domboldalra Solty László kertépítész tervei alapján telepített, nagy méretű kert övezi, amelynek kialakításában és gyarapításában Dohnányi központi szerepet játszott. A II. világháborút követően a villát több lakásra osztották. A Dohnányi-rokon Szlabey család mellett itt lakott Fülep Lajos művészettörténész, akadémikus (1885–1970), majd R. Várkonyi Ágnes történész, akadémikus (1928–2014) és férje, Ruttkay Kálmán angol irodalmár, az ELTE legendás oktatója (1922–2010).

A program helyszíne maga a kert. Közepén, az egykori úszómedence körül négy rövid előadás hangzik el a ház és a kert négy híres lakójáról – Kusz Veronika zenetörténész Dohnányi Ernőről, Mikó Árpád művészettörténész Fülep Lajosról, Horn Ildikó történész R. Várkonyi Ágnesről és Dávidházi Péter irodalomtörténész Ruttkay Kálmánról emlékezik meg. A kert történetét és értékeit Alföldy Gábor tájépítész, kerttörténész mutatja be rövid előadás és vezetett séta keretében. Társrendező a kert eredeti funkciója, művészeti, kultúrtörténeti és ökológiai értékei megőrzése és ismertté tétele érdekében 2009-ben alakult Dohnányi Kert Egyesület (elnök: Ruttkay Zsófia).

Tradíció és innováció: esszenciális feszültség az orvostudományban – külső program

A Filozófiai és Történettudományok Osztályának rendezvénysorozatához kapcsolódóan, várhatóan 2026 második felében kerül sor a „Tradíció és innováció: esszenciális feszültség az orvostudományban” című kiállítás megnyitójára, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum falai között. A kiállítást Tuboly Ádám és Karakas Alexandra, az MTA Tudomány- és Technikatörténeti Osztályközi Bizottság tagjai szervezik a Múzeum vezetősége (Varga Benedek főigazgató) közreműködésével. Az esemény célja, hogy az orvostudomány történetén keresztül mutassa be a tudományos munkát alakító alapvető feszültséget, amely a hagyományőrző és dogmatikus, illetve a kritikus és innovatív gondolkodás között feszül.

A kiállítás koncepciója arra épül, hogy ez a kettősség nem pusztán egymást váltó, hanem egymást feltételező jelenség: a tudomány fejlődése során mind a tradíció, mind az innováció nélkülözhetetlen szerepet játszik. A két irány más és más tudományos értékekre, képességekre és személyiségjegyekre épít, mégis kölcsönösen hozzájárul a tudományos gondolkodás dinamikájához. E kettősség bemutatása a látogatók számára rávilágít arra, hogy a tudomány történetében az előrelépés sokszor nem az egyik

vagy a másik irány kizárólagos érvényesülésével, hanem azok egyensúlyával valósult meg.

A bemutatott tárgyak a tudomány anyagi kultúráján keresztül teszik érzékletessé e folyamatot. Eszközök, kéziratok, könyvek és orvostörténeti emlékek révén a kiállítás érzékelteti, miként alakította az innováció és tradíció együttes jelenléte a tudományos gondolkodást és gyakorlatot. A látogatók így nemcsak a tudománytörténeti érdekességekkel találkozhatnak, hanem annak mélyebb megértését is nyerhetik, hogyan járult hozzá e kettősség az orvostudomány és tágabb értelemben a tudományos világ fejlődéséhez.

Zárszó

A Filozófiai és Történettudományok Osztálya által szervezett programok az Akadémia 200 éves történetének méltó ünnepléseként a bölcsészettudományok és társadalomtudományok gazdag hagyományait, valamint a legújabb kutatási eredményeket mutatják be. A konferenciák, kiállítások, könyvbemutatók és kísérőprogramok lehetőséget adnak arra, hogy a tudományos közösség és a nagyközönség egyaránt megismerje a II. Osztályhoz tartozó tudományterületek sokszínűségét és a jelenkori kutatások jelentőségét. A bemutatott események – történeti tanácskozások, filozófiai és pszichológiai konferenciák, régészeti és művészettörténeti kutatások, valamint a kommunikációs és oktatásügyi rendezvények – egyaránt rávilágítanak a II. Osztályhoz tartozó tudományterületek sokszínűségére és aktuális tudományos relevanciájára.

Az események részletes programja és naprakész információi az MTA200 hivatalos honlapján (<https://mta200.hu>) található, ahol a látogatók további tájékoztatást kaphatnak a regisztrációról, a helyszínekről és a kapcsolódó kísérőeseményekről.

AZ MTA 2025. ÉVI KÖZGYŰLÉSÉN ELHANGZOTT ÜNNEPI BESZÉDEK

Dr. Sulyok Tamás köztársasági elnök beszéde
a Magyar Tudományos Akadémia alapításának
200. évfordulóján
2025. május 5.

Speech by Dr Tamás Sulyok, President of the Republic,
on the 200th Anniversary
of the Establishment of the Hungarian Academy of Sciences
5 May 2025

Tisztelt Elnök Úr!

Tisztelt Akadémikus Asszonyok, Urak!

Tisztelt ünneplő Egybegyűltek!

Sok szeretettel köszöntöm mindannyiukat a Magyar Tudományos Akadémia megalapításának 200. évfordulóján, egy olyan esemény ünnepén, amely a magyar nemzet identitását meghatározza.*

A Magyar Tudós Társaság megszületésének körülményei élénken élnek a magyar emberek tudatában. Az 1825-ös pozsonyi országgyűlés történelmünk kitüntetett fejezete, a reformkort megnyitó korszakhatár. Új idők kezdete. A történet főszereplője Széchenyi István nagycenki birtokos, a 34 éves huszárkapitány, aki az előző években vesztette el az édesanyját és az édesapját. A 12 év kihagyás után megtartott országgyűlésre érkezett Pozsonyba, hogy ott a leigázott tartományként kezelt hazáját képviselje. Latin nyelvű szónoklatok láncát megtörve magyarul szólalt fel. Nem panaszkodott, nem vagdalkozott. Áldozatot hozott.

Az egész nemzet nevében tett nagylelkű vállalást. Felszólalását így őrzi az emlékezet: „Nekem itt szavam, nincs, az Országnak Nagyja nem vagyok, de birtokos vagyok, és ha feláll olly intézet, melly’ a magyar nyelvet kifejti, mely azzal segíti honosinknak magyarokká neveltetését, jószágaim’ egy esztendei jövődelmét feláldozom.”

Széchenyi nem máshonnan várta a megoldást. Azt kérdezte saját magától: mit tehetek én? És még többet tett, mint a közművelődés számára oly jelentős adományokat tevő szülei: az egész nemzet ügyét karolta fel.

* A Magyar Tudományban közölt szöveg a beszéd szerkesztett változata.

A tudós társaság létrehozása, a magyar nyelv felemelésének gondolata régóta megfogalmazott sorskérdés volt, amely sokakat foglalkoztatott már a megelőző 18. században is. Meghirdette azt Bessenyei György Bécsből, Bod Péter Erdélyből, Bél Mátyás Felvidékről.

A Kárpát-medence magyarsága tudta, csak akkor válhat igazán nemzetté, ha saját nyelvét megmenti, ha műveltségét önállóan kifejti. A tudományos akadémia hiánya már az 1791-es országgyűlés témái között is szerepelt, de lesöpörték. 200 évvel ezelőtt Széchenynek köszönhetően azonban valóra vált, hogy saját hazánkban a magunk nyelvén lehetünk tudósok. Neki köszönhetjük, hogy ma már a legtermészetesebb tény, hogy itthon a tudományterületek szaknyelveit kibontakoztatva, magyarul megnyilvánulva dolgozhatnak akadémikusaink. A tudományos élet szabadsága alapértékünk lett.

A trianoni utódállamokban az ott fenntartott magyar oktatás és felsőoktatás, az erre épülő tudományos műhelyek révén szintén, ha küzdelmesen és megfogyatkozva is, de ma is megvannak a magyarság szellemi erői. Köszönöm az Akadémiának, hogy figyel a külhoni magyar tudományos élet szereplőire, hogy bevonja őket programjaiba és a jubileumi ünnepekbe is.

Tisztelt ünneplő Egybegyűlte!

Széchenyi István cselekvő ereje, aktivitása az Akadémia létrehozásával nemcsak a tudományos élet motorját indította be, hanem a tudás megbecsülését is még magasabbra emelte a magyarság körében. Az elmúlt két évszázadban sorra születtek a világot lenyűgöző nagyszerű magyar találmányok, alkotások. A magyar zsenialitás a gyufa feltalálásától az attoszekundumos lézerfizika legutóbbi újításáig folyamatosan bizonyítja kiválóságát.

Itthon a legmagasabb elismerések, a Magyar Szent István-rend kitüntetései, a Bolyai-díjak, külföldön a nemzetközi szinten adható legmagasabb rangú Nobel-, Abel- és Wolf-díjak jelezték, milyen tudományos magasságokba jutottak magyar tudósaink.

De akadémikusaink, a tudományos élet nagyjai azt is bebizonyították, hogy annál is többet tudnak adni nekünk, mint egy-egy világgraszoló találmány vagy kimagasló alkotás. Ahogy az alapítók is többre vágytak, akik a tudományok élenjáróiban a haza jövőjének fontos garanciáit látták.

A mai ünnepünk arról szól, hogy ez a reménység újra és újra valósággá tudott érni még viharos évszázadainkban is. Példaként hoznám eléink három akadémikus nevét: Kodály Zoltánét, Négyesy Lászlóét és Szent-Györgyi Albertét. Mindhárman más területen tevékenykedtek. A művészet, a humán és a reál tudományok szakterületein. Mit is adtak ők nekünk? Mit is adott Kodály Zoltán a zenei életnek és a zenei nevelésnek? Mit jelentett Négyesy László irodalmi szemináriumán részt venni?

Milyen eredményeket hozott Szent-Györgyi Albert fürkésző kreativitása a biokémiában számunkra? Nem fejezhető ki pontosan sem díjakban, sem művekben, sem

találmányokban. Ezt leginkább az általuk megteremtett szellemiségben lehet megragadni. Abban, ahogy a tanítványok, a környezet és a tudományos élet reagál arra, hogy egy kimagasló képességű, tudású személyiség milyen nyomot hagy maga után. Mert az több akár annál is, mint egy életmentő találmány. Mert az a nemzet identitását formálja, építi és erősíti. Hatása örök érvényű.

Széchenyi 200 éve a hazája iránti határtalan szeretetének bizonyosságát adta. Ezt adta Kodály, Négyesy és Szent-Györgyi is a saját szakterületén. Munkásságukkal érték, hogy az emberek máshogy lássák a világot. Általuk népzenénk még előbbé, irodalmunk még színesebbé, a hazai kutatólaborok még izgalmasabbá váltak. Őket és megannyi más neves akadémikust az elmúlt kétszáz évben mindig a magyarság és a világ jövőjéért érzett felelősség motiválta. Így lettek a tudományterület legmagasabb szintű művelésével a magyarság jövőjének építői és a világ jótevői egyszerre, egymástól elválaszthatatlanul.

Tisztelt Tudós Közösség!

A mai ünnep és az egész jubileumi év a magyar tudományos élet értékteremtő szellemiségéről, a magyar tudósok sikereiről szól. A tudás velünk, magyarokkal van. Karikó Katalin és Krausz Ferenc alig másfél éve egymás után kaptak Nobel-díjat. A tudás benne van a magyarok génjeiben. Ezt az örökséget az akadémikusok fáradozásai évről évre tovább gazdagítják. A nemzet és a döntéshozók is a tudósok oldalán állnak.

Minden okunk megvan arra, hogy bízzunk a magyar tudomány dicső jövőjében. Bízunk abban, hogy a nemzet tudományos felemelése olyan ügy, amelyhez minden korban meglesz a kellő teljesítmény, a felelősségtudat és a nélkülözhetetlen összefogás.

A most ünneplő akadémiai közösségnek is nagy a felelőssége abban, hogy miként fog kinézni a magyar tudományosság a jövőben, milyen lesz újabb 200 év múlva. Magyarul fog-e megszólalni? Meg tudja majd őrizni emberi arcát az informatika századában is?

Ma, 200 évvel az alapítás után is érezzük, hogy az Akadémia alapítója, Széchenyi István a nemzet feldicsőülését hordozta minden csepp vérében. A nemzet ügye, a kiváló tudósok felelőssége ma is szellemi erőket egyesít, építkezésre hív. A 21. század számos problémájának megfejtése, titkainak és szépségének feltárása tudósaink, akadémikusaink, az Önök kezében van.

Honfitársaim nevében kívánom, hogy hozzanak a magyar emberek életébe az Akadémia jelszávához hűen, a borút szétoszlatva minél több derűt!

Köszönöm, hogy meghallgattak!

Széchenyi István szobrának megkoszorúzása
Elnöki köszöntőbeszéd

(Széchenyi István tér – 2025. május 5.)

Wreath-Laying Ceremony at the Statue of István Széchenyi
Presidential Welcome Speech

(Széchenyi István Square, 5 May 2025)

„[A]z idő ezüstnél, aranynál, gyémántnál is többre becsülendő [...] csak azt lehet [...] boldognak mondani, aki egy adott idő alatt a legtöbb jót és hasznosat tudja végbevinni, sőt megalkotni...”

Tisztelt Hölgyeim és Uraim! Tisztelt Ünneplő Közösség!
Kedves Vendégeink!

Az Akadémia alapításának 200. évfordulóját ünnepelve állunk itt most az alapító gróf Széchenyi István szobra előtt. A hely, ahol állunk, nem csupán egy jelképes helyszín, hanem kétféle idő metszéspontja is.*

Az ókori görögök szóhasználatukban és gondolkodásukban ugyanis kétféle idő-fogalmat különböztettek meg. Az események egymás utáni történésének leírására szolgáló folyó, haladó időt, és az események közötti, a folyó időből kiváló időtlen pillanatot, amikor valami különleges, ünnepi, akár egész életünket meghatározó dolog történik vagy történhet. A folyó időt *kronosznak*, a folyó időből kiváló, időtlen pillanatot *kairosznak* nevezték. A kronosz a történelem, a kairosz az öröklét ideje. A kronosz mennyiségi idő, ami elfogy, és ami visszafordíthatatlan. A kairosz minőségi idő: a bensőségesen megélt, különleges pillanatokat jelenti, életünk minősített pillanatait, amelyek valamiképp az örökléthez kapcsolják szívünket. Itt és most mindkét időben egyszerre állunk. Az Akadémia visszafordíthatatlan folyóként két évszázada formálja, alakítja nemzetünket: identitásunkat, kultúránkat, a hazai és nemzetközi tudományt. Átélté, elszenvedte, alakította vagy épp áldásként fogadhatta a történelem sorsfordító eseményeit. A 200 év kronológiája 200 év munkáját, tetteit, küzdelmeit és örömeit jelenti. Azonban azok a tettek, amelyekért érdemes élni, az az emberi minőség, ahogyan munkánkat végezni érdemes, valahogy mindig a kairoszból táplálkoznak, és a kairoszban hagynak nyomot.

200 évvel ezelőtt az akadémiaalapítás pozsonyi országgyűlésen tett gesztusa a történelmi idő egy meghatározott pontján megvalósult, minőségi tett volt. Ez a cselek-

* A Magyar Tudományban közölt szöveg a beszéd szerkesztett változata.

vési morál Széchenyi egyik öröksége: úgy élni és munkálkodni a kronoszban, hogy a kairoszban hagyjunk nyomot. Hogy tetteink olyan *alkotásokká* nemesüljenek, amelyek embertársainknak és az utánunk jövő nemzedéknek életet és lelki erőforrást jelenthetnek.

Amikor fejet hajtunk Széchenyi István szobra előtt, fejet hajtunk azon hazafiak előtt is, akik vele együtt a nemzet felemelkedésén, a magyar nyelv művelésén és a hazai tudományos élet fellendítésén munkálkodtak. Emlékezzünk meg a Tudós Társaság alapítására felhívó Felsőbüki Nagy Pálról, és a nagy reformkori nemzedék azon tagjairól, akik Széchenyi példáját követve adományaikkal lehetővé tették a Tudós Társaság létrejöttét: Károlyi Györgyről, Andrássy Györgyről, valamint Vay Ábrahámról. Ők négyen számítottak alapítóknak, akiknek a később elfogadott alapszabály állandó helyet biztosított az igazgatótanácsban. Tiszteletünket fejezzük ki a múzeumalapító Széchenyi Ferenc, az Akadémia Könyvtárát harmincezres könyvtárának odaajándékozásával 1826-ban megalapító Teleki József, a könyvtárat gyarapító Bolyai Farkas, Irinyi János, Kazinczy Ferenc és Vörösmarty Mihály iránt.

A reformkor kiemelkedő személyiségeinek példáját a magyar nemzet legjobbjai követték az Akadémián az elmúlt 200 év alatt. Mégis: azt az első lépést, ami a hazai tudományosság felemelkedésének folyamatát elindította, Széchenyi István tette meg.

Tisztelt Ünneplő Közösség!

„[A]z idő ezüstnél, aranynál, gyémántnál is többre becsülendő [...] csak azt lehet [...] boldognak mondani, aki egy adott idő alatt a legtöbb jót és hasznosat tudja végbevinni, sőt *megalkotni*...” – írta élete utolsó szakaszában Széchenyi István fiához, Bélához intézett intelmeiben.

Nekünk is ezt üzeni.

Köszönöm megtisztelő figyelmüket!

A Magyar Tudományos Akadémia alapításának
200. évfordulójára tervezett köztéri alkotás felavatása
Kollár László, az MTA főtitkára beszéde
2025. május 5.

Unveiling of a Public Artwork Planned for the 200th Anniversary
of the Founding of the Hungarian Academy of Sciences
Speech by László Kollár, Secretary-General
of the Hungarian Academy of Sciences
5 May 2025

„Bánat is érhet még, harag is, de borúra derű jön:
minden felragyogó napod úgy vedd, mint az utolsót.”

Quintus Horatius Flaccus

Tisztelt Főpolgármester Úr, kedves Elnök Úr, Akadémikustársak,
kedves Barátaink!

„Borúra derű” – Vörösmarty Mihály javaslatára ezeket a szavakat választotta az Akadémia jelmondatául 1831-ben, hat évvel alapítása után. Realitás a jelenben és bízalom a jövőben, ez jellemezte az alapítókat, és jellemzi intézményünket azóta is.*

2022-ben a Fővárosi Önkormányzattal közösen hirdettünk meg egy nyilvános pályázatot köztéri alkotás létrehozására. Idézem:

„A Magyar Tudományos Akadémia alapításának 200. évfordulója alkalmából a megújuló Széchenyi téren olyan jelet kíván állítani, amely egyaránt méltó az Akadémia történetiségéhez, ugyanakkor kifejezi a tudomány naprakészségét, mindenkori aktualitását és gyors reagálóképességét is.”

A felhívásra meglepően sok, összesen 65 pályamű érkezett. A bírálóbizottságban részt vettek a Fővárosi Önkormányzat, Belváros-Lipótváros Önkormányzata és az Építési és Beruházási Minisztérium képviselői; a Magyar Tudományos Akadémia, a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, a Magyar Művészeti Akadémia és a Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége delegáltjai, valamint a tér átalakításának korábbi terveit készítő FŐMTERV-Korzó képviselője. Számomra nagy élmény volt a bizottság munkájában részt venni, ahol izgalmas szakmai vita folyt, érvek ütköztek, és érdemi párbeszéd után megfigyelhető volt a közös vélemény for-

* A *Magyar Tudomány*-ban közölt szöveg a beszéd szerkesztett változata.

málódása, változása. Érdekes, hogy az első három helyre sorolt alkotások egyike sem klasszikus értelemben vett szobor, mindegyik a székházra, a székház és a tér viszonyára reflektált.

Köszönöm a Fővárosi Önkormányzat közreműködését a pályázat lebonyolításában, köszönöm az összes pályázó alkotását, köszönöm a bírálóbizottság munkáját, és köszönöm a kivitelező gyors, gondos munkáját, az MTA képviselőinek hathatós közreműködését és a kerület támogatását, hogy az alkotás jelen formájában létrejöhessen.

Megvalósításra a második helyezett, *Határtalan történet* című alkotás került, ahogy ezt a 2023. márciusi eredményhirdetésen a nyilvánosság is megismerhette. A művészeti alkotás egy 80 méter hosszú idővonal, amely a székház bejáratától indul a tér szíve felé, illeszkedve a megújuló Széchenyi térhez, ahol a körfogalom és a parkoló megszűnésével a tér közepének zöld területe szabadon bejárhatóvá vált volna az Akadémia felől. A tér átalakítása azonban sajnos azt követően, hogy a Széchenyi teret az Országgyűlés állami tulajdonba vette, elmaradt. Ez annál is inkább fájdalmas, mert az új kialakítás alapkonceptióját, ismereteim szerint, senki sem vitatja.

A *Határtalan történet* 200 tardosi mészkőlapból áll, amelyek az elmúlt 200 év fontosabb eseményeit, szereplőit jelenítik meg. A tardosi kő székházunk jellegzetes építőanyaga, és a vonal arra is utal, hogy kilépünk a magyar nyelvű tudományos közösség központjából a nagyközönség felé, és a tér felől hívjuk a társadalom képviselőit, hogy részt vegyenek a székházban rendezett eseményeken. A tudomány és a társadalom találkozása. A vonal időben határtalan, a múlt történéseihez a jövő még nem ismert eseményei csatlakoznak, az idővonal nem a múltba réved, hanem nyit a jövő felé.

Köszönöm az alkotó kollektívának, közülük is vezetőjüknek, Csillag Katalinnak a konstruktív, segítő részvételt, és hogy vállalták azt a kompromisszumot, hogy alkotásuk nem a végleges helyére, hanem ideiglenesen a járdára kerüljön, azzal a reménnyel, hogy – „borúra derű” – előbb-utóbb sor kerül a tér átalakítására, és a kövek is átkerülnek a végleges helyükre, a tardosi mészköcsik pedig valóban az időbeli és térbeli nyitás szimbólumává válik.

A 200 kövön megörökítendő események kiválasztásához és megfogalmazásához létrehoztunk egy művészettörténészekből, történészekből, kommunikációs szakemberekből álló bizottságot, amely ezt követően, az MTA osztályainak véleményét kérve készítette el végleges javaslatát, amelyet az MTA Elnöksége 2024 novemberében fogadott el. Az elmúlt két évszázad Akadémiánkhoz kötődő tudósainak és jelentős eseményeinek kiválasztásakor igazi agytorna volt az egymással ütköző eseményekhez alternatív időpontokat keresni, és olykor fájdalmas elhatározás volt egy-egy jelentős szereplőt elhagyni. Az a döntés született, hogy ma élő tudósok neve ne kerüljön fel a kövekre, kivéve a Nobel-díjasokat és a matematika területén (amely nem szerepel a Nobel-díj tudományágai között) az Abel-díjasokat. A köveken szereplő feliratokat kifejtő rövid szócikkek is készülnek, amelyek az idovonal.mta.hu weboldalon részben már most is olvashatóak. Az MTA jövőendő vezetésének feladata, hogy az idővonalat a későbbiekben is kiegészítse, gondozza.

Egyszerre végigolvasva a kövekre felkerülő mondatokat, számomra is, aki a folyamatnak részese voltam, meglepően egyértelmű üzeneteket fogalmaznak meg. Engedjék meg, hogy ezeket 12 pontban röviden ismertessem. Amikor egy-egy nevet vagy évszámot említek, azok mindig egy-egy elhelyezett kőlaphoz is kapcsolódnak.

1. A kommunista hatalomátvételig legjelentősebb művészeink is az Akadémia tagjai voltak, Aranytól Babbitson át Illyésig, és így egészen markáns az az üzenet, hogy a teljességhez egyaránt hozzátartozik a szép, az igaz és a jó is, hogy a tudomány és a művészetek más-más eszközökkel, de ugyanazokra az alapvető kérdésekre keresik a válaszokat. Az Akadémia egyik kiemelt feladata alapításától kezdve nemcsak a magyar nyelv, hanem a magyar kultúra ápolása is.

2. A hazai tudományosság a kezdetektől bekapcsolódott a nemzetközi vérkeringésbe, Széchenyi, Bolyai, később Eötvös külföldi tanulmányutakon járt, nyitottak a nagyvilágra, ahonnan hazahozták a tanultakat, tapasztalatokat. Ugyanakkor az Akadémia a legjelentősebb külföldi tudósok közül többeket – mai szóval – tiszteleti tagjává választott: Darwint 1872-ben, Pasteurt 1881-ben, Max Planckot 1940-ben.

3. A tudománynak meghatározó része a vita, a nézetek ütköztetése. Az 1842-es akadémiai közgyűlésen Széchenyi kétórás felszólalást tartott a magyar nyelvről, ami heves sajtóvitát váltott ki, amelyben Kossuth és Wesselényi is részt vett. Érdekes az a kettősség, hogy a tudománynak egyszerre sajátja a hagyománytisztelet és a korábban megkérdőjelezhetetlennek hitt nézetek elvetése, új paradigmák megalkotása, ahogy sokkal később Bibó István is megfogalmazta: nem szabad félni sem a más véleményűektől, sem a más nyelvűektől. Lehet akkor is tisztelni a másikat, ha másképpen gondolkodunk.

4. Máig megszívlelendő Széchenyi fent említett felszólalása, amelyben többek közt arról beszél, hogy a nyelv szerepe sokkal több, mint a közlés; a nyelv eszköz az emberek közti egészséges kapcsolatok megteremtéséhez. Idézem:

„Ámde miből támad emberek közt legtöbb zavar és ekképp legtöbb nyomorúság? – kérdem. Tán abból, mert szívtelenek, rosszak? Valóban nem; hanem legfőképp azon felette egyszerű okból, mert nem értik egymást [...] félreértés, ebből eredő szenvedély, ezt követő bosszú, s innen folyó gyűlölet és rosszakarat, meg vakság képzi szinte minden emberi nyomornak sarkalatát.”

Erős, máig ható szavak, vigyünk őket magunkkal: „bosszú [...] s gyűlölet [...] képzi szinte minden emberi nyomornak sarkalatát”.

5. A tudományos közösség mindig aktív részese volt a társadalomnak, sőt – tagjain keresztül – a politikának is. 1848-ban az első felelős magyar kormány kilenc tagjából

öt az Akadémia tagja volt, 1956-ban a körbezárt országházban Bibó István állam-miniszter, akadémikus írja kiáltványát a forradalom védelmében. Az akadémikus közoktatási miniszterek – Eötvös József (1868), Trefort Ágoston (1883), Klebelsberg Kunó (1923) – alapvetően határozták meg a kiváló hazai iskolai oktatást.

6. Fontos arra is emlékeznünk, hogy az Akadémia számos esetben mint a nemzetért felelősséget érző testület, mint a nemzet tanácsadója hallatta a hangját, például már 1847-ben a műemlékek ügyében, 1918-ban Magyarország területi egysége érdekében, 1939-ben a második zsidótörvénnyel szemben, vagy az elmúlt évtizedben megnyilatkozott többek között a Közép-európai Egyetem mellett vagy a közoktatásról, a felsőoktatásról és a tudomány integritásáról is.

7. Az Akadémia története hazánk története is, és miközben sok mindenre büszkén emlékezünk, szembe kell néznünk azzal is, hogy mi minden kapcsán hallgattunk, amikor szólni kellett volna, és azzal is, hogy az Akadémia nemegyszer elsenvedte az elmúlt korok politikai önkényuralmainak kényszerintézkedéseit, és eleget tett az önkény kikényszerített elvárásainak. Ezekről is számot adnak a kövek: az alapszabályba való császári beavatkozásról még Széchenyi életében (1858), a politikai okokból kizárt akadémikusokról (1920), a zsidó származásuk miatt üldözött magyar tudósokról (1944), a kommunista átszervezés miatt tagságuktól megfosztott akadémikusokról (1949). Az idővonal egyszerre lehet forrása a büszkeségnek és a szembenézésnek, a bocsánatkérésnek is. Talán úgy fogalmazhatok, hogy szolgálja a számvetést és a felkészülést a jövőre.

8. Az idővonal rámutat a kiművelt emberfők szerepére az ország életében – ahogy alapítónk fogalmaz: „[a] tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma”. Megdöbbenő Széchenyi előrelátása, hogy arisztokrataként nem az arisztokrácia, hanem a meritokrácia szerepét hangsúlyozta, azazhogy a kiválasztás alapja nem a származás, hanem a kiválóság, a „meritum”, az érdem. Tiszteletre méltó etikus gondolkodása, amelyet már apjától megtanulhatott. Nyolc évvel az MTA megalapítása előtt Széchenyi Ferenc azt írja fiának, hogy a család gazdagsága Isten adománya, így a vagyonról való sáfárkodásról számot kell adni Isten ítélőszéke előtt, és jövedelmeinek nem csekély részét közhasznú terhekre kell fordítania. Széchenyi István magáévá téve apja gondolatait, egy évtizeddel később egy levelében így fogalmaz:

„Minél magasabb a születés, s minél több a vagyon, annál nagyobb a felelősség és a kötelesség. S mindazok a számtalan élet-javak, amely, úgyszólván csak a magasabb születéshez és a nagyobb vagyonhoz vannak csatolva, csak úgy nem válnak keserűvé, s néha szinte méreggá, ha nemes és közhasznú tettek által lesznek megérdemeltté.”

9. Amit alapítónk a vagyon és a születési előjogok kapcsán megfogalmazott, a meritokrácia korában újrafogalmazhatjuk a magunk számára:

„Minél több a tehetség, minél több a családban és az egyetemeken kapott tudás, annál nagyobb a felelősség és kötelesség. S mind azon számtalan életjő, mely ügyszólván, csak a szerencsés körülményekhez és neveltetéshez kapcsolódik, csak úgy nem válik keserűvé s néha méreggá, ha nemes közhasznú tettek által érdemeltetik meg.”

10. Miközben a tudományos kiválóságot díjazzuk, a nemzetközi impaktot mérjük, a kifejtett hatás alapján ítéljük meg valakinek a munkáját, végigtekintve kiválóságaink során, Eötvös Lorándtól Simonyi Károlyig, Kodálytól Sólyom Lászlóig, Bibótól Mádl Ferencig, Deáktól Szabó Árpádig, hangsúlyoznunk kell etikus gondolkodásukat, erkölcsi nagyságukat. Alapítónk úgy fogalmazott, hogy „*egyedül az erény* [...] oka néhány nemzet gigászi felemelkedésének”, és hazánk felemelkedésének záloga az „erkölcsi jó”.

11. A tudósok egyik legnagyobb kísértése a hiúság, a *hübrisz*. Akadémiánk tagja, Márai Sándor így ír:

„Egyszerre megrohan a világi éhség: rangot akarsz, helyzetet az emberek között, címet vagy érdemrendet, mindent, ami csillog, amit melledre akaszthatsz fityegőkben, névjegyedre nyomtathatsz üres és hangzatos szavakban. [...] Maradj, címtelenül és dísztelenül, ember. S akkor csakugyan lesz valamilyen rangod az emberek között.”

A Nobel-díjas Karikó Katalin egyszerűbben fogalmaz: „Ha sok kutatónak nem lenne akkora az egója, jóval előbbre tarthatna a világ.” Bizony magamra is vehetem súlyos szavait.

12. Számos akadémikusunk adta ki gondolatait, füveskönyvét, intelmeit. Hiúság? Vagy az üzenet átadásának vágya? Önkifejezés? Ne firtassuk. Forgatva Eötvös József *Gondolatok* című kötetét, megragadott a választott mottó. Anyja leveléből idéz: „Ne higgy oly gondolatban, melynek szíved ellent mond.” Szívleljük meg egy hölgy bölcsességét, akinek fia és unokája is az Akadémia elnöke lett, akik miniszterként is szolgálták hazánkat: „Ne higgy oly gondolatban, melynek szíved ellent mond.”

Készülve a mai avatóra, olvasva Széchenyi veretes sorait és Karikó Katalin friss gondolatait, megdöbbenve szembesültem avval, hogy milyen sokszor szólnak ugyanarról. De megismerve eszméiket, inkább szükségszerű, hogy – bár két évszázad választja el őket – hasonlókat írnak. Hadd idézzek egy gondolatpárt, amely rímeli a *Határtalan történetre* is:

„Előrenézünk, mert a tudománynak soha nem szabad visszanéznie. Másrészt ritkán látunk olyan tanulmányokat, amelyek a múltban már elért célokról beszélnék. Mindig előrenézünk. A múlt, az múlt. Én magam is hozzászóltam ahhoz, hogy azon gondolkodjak, hogy mit tehetek még, nem pedig arra, amit elértem.”

A másik idézet:

„Nem nézek én, megvallom, annyit hátra, mint sok hazámfia, hanem inkább előre; nincs annyi gondom tudni: *valaha mik voltunk*, de inkább átnézni: *idővel mik lehetünk s mik leendünk*. A múlt elesett hatalmunkból, a *jövendőnek* urai vagyunk.”

„Borúra derű.” Köszönöm megtisztelő figyelmüket!

Freund Tamás elnöki beszámolója az MTA 199., ünnepi közgyűlésén
2025. május 6.

Report by President Tamás Freund at the 199th Ceremonial
General Meeting of the Hungarian Academy of Sciences
6 May 2025

Tisztelt Akadémikustársaim! Tisztelt Közgyűlési Képviselők!

Tegnap ünnepi ülésünk gazdag programja felemelő nyitánya volt az Akadémia 200 éves évfordulójának, a magyar tudományosság ünnepének. Sikerrel indítottuk útjára a bicentenáriumi programot, amelyben szinte minden tagtársunk és a magyar tudós-társadalom többsége részt vállalt vagy vállal majd az elkövetkező másfél évben.*

Még egy gondolatot engedjetelek meg az ünnepléssel kapcsolatban. Nemcsak okunk, de szükségünk is van erre a pozitív üzenetet hordozó eseménysorozatra. Kiváló alkalom és egyben kötelességünk is, hogy az országot-világot emlékeztessük a Magyar Tudományos Akadémia történelmi hagyományaira és nem kevésbé jelentős mai küldetésére, de ritka lehetőség ez saját tagságunk számára is, hogy a tudomány iránti elhivatottságban osztozva, végre ne valami ellen, hanem valami mellett kiállva tapasztaljuk meg a tudósközösség összetartozásának élményét.

Köszönöm azoknak, akik ennek az ambíciónak a megvalósításán évek óta dolgoznak, köztestületünk és az MTA Titkársága munkatársainak egyaránt, és külön köszönöm a bicentenáriumi elnökségi bizottságunkat vezető Kecskeméti Gábor professzor úrnak, hogy Frank Tibor és Lövei Pál tagtársaink munkáját kiteljesítve segítette összefogni tagjaink sokszínű kezdeményezéseit.

Ha az ünnepi készülődést, felújított székházunkat, az Akadémia stabil pénzügyi helyzetét, az általunk indított, illetve finanszírozott tudományos programok működését, volumenét nézzük, akkor úgy gondolom, büszkéek lehetünk arra, amit ez az intézmény képvisel, amit közösen elértünk általa. Hasonló a helyzet, ha az Akadémia pályázatait, tudomány-népszerűsítő programjait, nemzetközi kapcsolatait és tudományos osztályaink helytállását vesszük számba. Tárgyilagosan szemlélve, az Akadémia minden nehézség ellenére is stabil, jól működő intézmény, amely nem csupán hagyományaiból él, hanem azokat megőrizve képes a megújulásra is.

De mindezek mellett bennünk él a kutatóhálózat leválasztásával járó trauma, és azzal összefüggésben az immár öt éve fennálló tarthatatlan vagyonjogi helyzet.

Tavaly decemberi rendkívüli közgyűlésünk nehéz, de fontos döntést hozott e téren, de – ahogyan arról részletesebben is beszámolok majd – ennek egyelőre nem

* A Magyar Tudományban közzétett szöveg a beszéd szerkesztett változata.

tudtunk érvényt szerezni. A bizonytalanság romboló ereje pedig évek óta ott van minden kritikus megszólalásban, minden Akadémia-ellenes támadásban és belső konfliktusainkban is. Közös érdekünk, hogy felülemelkedve korábbi sérelmeinken, arra összpontosítsunk, amivel a jelen helyzetben a legtöbbet tudjuk tenni a magyar tudományosságért és az Akadémia jövőjéért.

A bennünket ért külső támadások miatt kevésbé aggódom. Nem először és nem is utoljára éri méltatlan kritika az Akadémiát és rajta keresztül a magyar tudomány eredményeit. Érdek, irigység vagy szimplán tudatlanság által vezérelve. A jelenség annyira nem új, hogy Eötvös Loránd, Akadémiánk elnöke 1899-es, 126 évvel ezelőtti közgyűlési beszédét is idézhetem ezzel kapcsolatban:

„Az akadémiák intézményének, mint minden olyannak, mely kiváltságokat ad, ellenségei is vannak.

»Elavult intézmény ez, – mondják – mely már nem felel meg a jelenkor kívánalmainak s ezért nem is e korba való.« Ilyen nyilatkozatokat hallunk néha nemcsak a sokaság részéről, mely a tudományos munkásság értékét leginkább a szerint ítéli meg, a mint neki anyagi jólétet, vagy legalább szellemi élvezetet szerez, hanem még komoly tudósok ajkáról is, kik, önerejük érzetében másokra nem szorulván, másokkal nem is törődnek s önző féltékenységgel őrzik elzárt tudományos köreiket.

A tagadás ősi szelleme, mely minden fennállót lerontani törekszik, immár az akadémiák ellen is fordítja fegyverét, s nálunk úgy, mint Európaszerte, nem annyira az egyenes támadás, mint inkább a kicsinylő ítéletek és gáncsoló megjegyzések sokkal veszélyesebb alakjában nyilvánul.”

Ismerős gondolatok. Nemrég éppen a sztálinizmus vádjával fűszerezve olvashattuk őket. De ne gondoljuk, hogy a tudományt érő kritika kizárólag hazai forrásból táplálkozik. A tudósokra és a tudományos intézményekre világszerte egyre nagyobb nyomás nehezedik. A tudomány- és technológiafüggőséggel és a súlyos globális kihívásokkal szembesülve jól látjuk, hogyan válhatnak a társadalom és a politika tudománnyal szembeni elvárásai irreálissá, tapasztaljuk a tudományellenes nézetek terjedését, a tudományos és a politikai valóság különválását, a tények relativizálását, a tudomány működésébe való káros beavatkozást.

Ilyen feszült helyzetben nem meglepő, ha köztünk, tudósok között is éleződnek a viták. Természetes, hogy felelős állampolgárként mindannyiunknak van véleménye nemcsak a tudomány, hanem a közelet és a politika aktuális kérdéseiben is. Nem vitatva ezek fontosságát, és nem elvitatva a megszólalás jogát egyetlen tagtársamtól sem, fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy az Akadémia az ilyen típusú viták, nézeteltérések feloldására, megjelenítésére küldetésénél, tagságánál fogva nem alkalmas. Ezek előtérbe kerülése nem megoldásokhoz, hanem újabb és mind súlyosabb konfliktusokhoz vezet, amelyek gyengítik az intézményt, és amelyek kezelésére nem vagyunk és nem is lehetünk felkészülve.

Ezért is bízom abban, hogy közös munkánkat nem ezek a véleménykülönbségek, hanem az alkalomhoz illő érdemi vita jellemzi majd ma és az ünnepi év hátralévő részében is. Ahogyan az Akadémiát 125 évvel ezelőtt bírálókra sem emlékszünk már, úgy hagyjuk majd mi is magunk mögött a méltatlan kritikát, és merítünk erőt a jogos, jobbító szándékú javaslatokból.

E bevezetés után hadd folytassam az elmúlt év legfontosabb történéseivel, illetve mai helyzetünkre gyakorolt hatásukkal. A 2024-es év bővelkedett rendkívüli eseményekben. Gözerővel haladt székházunk felújítása és a készülődés a bicentenáriumra. Öt év után újra vendégül láttuk Budapesten a világ tudományos vezetőit a World Science Forumon, első alkalommal adtuk át az MTA Kiváló Kutatóhely elismerést vállalatoknak, kiválóan teljesítenek nemzeti programjaink, egyre bővül az MTA Alumni-rendezvények köre, és elnyertük az Akadémia eddigi legnagyobb összegű uniós kutatási pályázatát, hogy csak néhányat említsek közülük.

De nem ezen örömteli eredmények miatt volt szükség arra, hogy decemberben rendkívüli közgyűlést tartsunk, hanem azért, hogy a kutatóhálózati ingatlanok eladása ügyében döntést hozzunk. Minden bizonnyal ez az az ügy, amely leginkább foglalkoztat mindenkit a teremben, így ezzel kezdem a beszámolót. Igyekszem a lényegét röviden összefoglalni, a mai program így is 22 napirendi pontból áll, amelyekben határozatot is szeretnénk hozni.

Hogyan állunk tehát a kutatóhálózati vagyónátadással?

Per

Decemberi közgyűlési döntésünk alapján elkezdődött és lényegében le is zárult az ingatlan-adásvétel és az ingó vagyon ingyenes átadásának előkészítése. A szerződésekben sikerrel ragaszkodtunk minden olyan feltételhez, amelyet a Közgyűlés felhatalmazása megszabott számunkra, és amelyet a decemberben bemutatott szándéknyilatkozatban rögzítettünk. Hogy csak néhány fontosabbat emeljek ki ezek közül:

- Az eladás a HUN-REN-intézeteknek való átadás céljából történik.
- A kulturális javak akadémiai tulajdonban maradnak.
- A tulajdon átruházására csak a teljes vételárnak az MTA számlájára való átutalását követően kerül sor.
- A vételár 2027. január 1-től teljes egészében szabadon felhasználható.

Az MTA Titkársága mellett a HUN-REN-intézetek részéről is több hónapon át tartó kemény munka van abban, hogy a sok tízezres ingó tétel dacára ezt sikerült határidőre elkészíteni. El kell ismernünk az MNV Zrt. és a Kulturális és Innovációs Minisztérium partneri hozzáállását is.

Mindaddig, amíg nem történik meg az átruházás, az MTA a korábbiakkal megegyező feltételek mellett biztosítja az ingyenes használatot, és ahol ez a mi feladatunk, ott az üzemeltetést is. Mivel sem az ingatlanok, sem az ingóságok tényleges birtoklásában nem lesz változás, az átmenettel járó nehézségek minden bizonnyal kezelhetőek maradnak.

Kialakulóban vannak az MTA tulajdonában maradó, de kutatóintézeti használatban álló ingatlanok, illetve az MTA-gyűjteményeket befogadó, de az MTA tulajdonából kikerülő épületek használati feltételei is. Idén ezeknél a nullszaldós elszámolást alkalmazzuk, nem okozva váratlan többletkiadást egyik félnek sem.

A szerződés tehát aláírásra kész, de ahogyan azt tudjátok, az adásvételt egyelőre akadályozza a Közgyűlés egyik tagja által január 10-én, tehát éppen a harmincnapos határidő lejártá előtt a Fővárosi Törvényszéken benyújtott kereset, amellyel megtámadta a Közgyűlés döntését. Felperesként tagtársunk azonnali jogvédelmet is kért, ami azt jelenti, hogy – ha a bíróság helyt ad a kérelmének, akkor – a pernek halasztó hatálya is van, azaz a közgyűlési határozat nem hajtható végre. Az Akadémia sürgősségi kérelmet nyújtott be, amelynek a bíróság helyt adott, majd egy védiratban foglaltuk össze és nyújtottuk be álláspontunkat. Ebben egyrészt vitatjuk a felperes keresetességét, azaz jogát a döntés megtámadására, másrészt alátámasztjuk a közgyűlési döntés szabályszerűségét és jogszerűségét. A perhez az MTA oldalán érdekeltségre hivatkozva csatlakozási kérelmet nyújtott be a HUN-REN és a KIM, a felperes oldalán az ADF és egy akadémikustársunk.

Sajnos az érdemi tárgyalásig el sem jutottunk, a Törvényszék három hónap után úgy döntött, hogy a Közigazgatási Kollégium helyett a Polgári Kollégiumhoz helyezi át az ügyet, azaz polgári útra tereli. A döntés ellen a felperes fellebbezett. A bíróság nem döntött sem az azonnali jogvédelem, sem a perhez csatlakozók ügyében, és nincs döntés az áthelyezésről sem. Itt tartunk most.

Természetes, hogy sem a kereset tartalmi elemeivel, sem tagtársunk azon jogával, hogy személyes érdeksérelemre hivatkozva támadja meg a döntést, nem értünk egyet. Keresetében kifejtett érvelése alapján bármely közgyűlési döntésünk megtámadható volna pusztán azon az alapon, hogy a kisebbségben maradt vélemény képviselőit érdeksérelem érte.

Szeretném itt is hangsúlyozni, hogy a közgyűlési döntés a jogszabályoknak és saját szabályainknak is megfelelően született. A sajtóban megjelent különféle cikkekben legtöbbször vitatott elem, a vagyongazdálkodási szabályzatunk egyes elemei alóli felmentés a Közgyűlés ez irányú jogával élve szabályszerű és helyes volt, hiszen nem a szabályzat általános érvényű módosítására volt szükség, hanem egy nyilvánvalóan precedens nélküli, nem piaci alapú ügyletre szóló egyszeri kivétel elfogadására, amely állami forrásból építettett vagy az állam által az MTA-nak juttatott kutatási épületekre vonatkozott.

A rendkívüli közgyűlésen lefolytatott vita az intézmény küldetéséhez méltó módon arról szólt, hogy az eladás vagy a jelenlegi állapot fenntartása szolgálja-e jobban a magyar tudomány és annak részeként a kutatóhálózat és az Akadémia érdekét. Ez a fő kérdés határozta meg az alapos megfontolás után meghozott döntést. Azt gondolom, hogy ma sem tudnánk másról és máshogyan dönteni, minden elérhető és releváns információt megosztottunk a Közgyűléssel. A kutatóhálózat visszahozása az Akadémia kötelékébe, amelyért hosszú időn keresztül magam is küzdöttem, továbbra sem járható út. Ha később mégis nyílna erre lehetőség, akkor az intézetek ingatlantulajdona ezt biztosan nem akadályozza majd, miközben addig is lehetővé tehetjük, de legalábbis nem akadályozzuk a fejlesztésüket.

Az a tény, hogy a felperes minden beadványa esetében ügyel arra, hogy az utolsó pillanatban nyújtsa be őket, nekem azt sugallja, hogy a cél elsősorban az időhúzás, nem pedig a per megnyerése, amire ezek szerint ő sem lát valós esélyt.

A stratégia egyelőre működik, a per ebben az ütemben még sokáig elhúzódhat, és hiába vagyunk biztosak az igazunkban, a szerződések hatálybalépéséig tartó idővesztés az Akadémia és a kutatási hálózat számára is rendkívül költséges. Ha csak a 74,5 milliárd forint becsült 5%-os éves kamatára gondolunk, az is naponta 10 millió Ft. Ennyit veszítünk minden pereskedéssel töltött nappal. De ennél is sokkal nagyobb veszteségnek tartom azt, hogy a bizonytalan helyzet a korábbinál is jobb hivatkozási alap lehet a szükséges fejlesztések elhalasztására, az ingatlanoktól független kutatói béreemelés elodázására.

Elnökként nekem az a kötelességem, hogy a közgyűlési döntést végrehajtsam. Ennek érdekében egyelőre annyit tehetünk, hogy dolgozunk a per mielőbbi, számunkra kedvező lezárásán, a szerződések aláírását pedig csak azzal a feltétellel vállalom, hogy az a per számunkra pozitív kimenetelét követően léphet csak hatályba. Az aláírás után így már csak a kormányon, illetve a HUN-REN-en múlik, hogy a sokszor megígért többletforrást biztosítja-e a kutatóintézetek és kutatók számára. A vételár kifizetése és a vagyon tulajdonváltása ugyanakkor csak a per lezárultával lesz lehetséges.

Jelentős kapacitásokat kötöttek le a székház kivitelezési munkálatai. A végeredményt tegnap már megcsodálhattuk, most inkább arról mondanék néhány szót, hogyan jutottunk el idáig, illetve mi vár még ránk a felújítás terén. Azért is tartom ezt fontosnak, mert bár a weboldalon folyamatos tájékoztatást adtunk a felújításról, a sajtóban mégis megtévesztő információk jelentek meg, így érdemes tisztázni a legfontosabb tényeket.

A felújítás első szakasza a Székház Rekonstrukciós Elnöki Bizottság által korábban halaszthatatlannak ítélt felújításokat, így mindenekelőtt a tető cseréjét, a harmadik emelet teljes felújítását, a földem megerősítését és terhelésének csökkentését, új fűtési rendszert, az épületgépészet nagy részének cseréjét, a tető és a rizalitszárny eredeti díszének helyreállítását, valamint a Díszterem gépészeti felújítását és az épület ablakainak restaurálását tartalmazta. Ehhez az első szakaszhoz készültek el a kiviteli tervek, és erre írtunk ki közbeszerzést. A beruházást saját, köztestületi forrásunk terhére összesen 9,45 milliárd forintos tervezői költségbeccsléssel és további 1 milliárd forintos mobília- és tartalékkerettel terveztük, amelybe többek között beletartoztak a székek, irodabútorok, kiállítási vitrinek és egyéb berendezési tárgyak is.

A beérkezett legjobb ajánlat ennél jóval alacsonyabb, 7,45 milliárd forint volt mobíliák nélkül, a teljes költség pedig várhatóan 9,42 milliárd forint lesz a mobíliákkal együtt, tehát még így is bőven belül vagyunk az első tervezői költségbeccslésen. A különbség a műszaki tartalom bővülésének tudható be. A Díszterem teljes restaurálását, beleértve a szekkkók és a díszítőfestés eredeti helyreállítását például nem terveztük. De utólag nagyon örülök, hogy belevágtunk, és ilyen káprázatos eredménnyel zárult. Ez önmagában 760 millió Ft. Szintén nem terveztük a Nagyterem teljes felújítását, a székház előtti járda és a *Határtalan történet* megépítését és számos műszaki kor-

szerűsítést, vezetékcserét az eredetileg a felújítással nem érintett területeken is. Hogy mindezek mellett az előre tervezett kereten belül tudunk maradni, szerintem elismerésre méltó eredmény, még úgy is, hogy közben a harmadik emelettel kicsúsztuk az időből. Az csak nyáron lesz teljesen készen, ősszel lehet elfoglalni az újjáépített és kibővített kiállítótereket, birtokba venni a műkincsraktárakat, a Művészeti Gyűjtemény munkatársainak szobáit, majd helyreállítani az udvart. Hátravan még az ablakok jó részének a restaurálása, de annak az eredeti tervek szerint is folyamatosan kell majd történnie.

A teljes költség tehát 9,5 milliárd forint. Mindezt köztestületi forrásból a tervezői költségbecslés betartásával mi finanszíroztuk. Bár valóban létezik egy ennél jóval nagyobb szabású, a teljes épület felújítására, körbeasására, szigetelésére, föld alatti bővítésére és a Könyvtárral való egybenyitására vonatkozó, még Lovász elnök úr idejében készült kiváló építészeti koncepció is, ez a második szakasz egyelőre nem jutott el a kiviteli tervek szintjéig sem. Már csak a közel 100 milliárd forintos becsült költsége és az épületből való kiköltözés miatt sem szerepelt az elmúlt évek rövid távon megvalósítható tervei között. Ha állami finanszírozás mellett egyszer sor kerül majd rá, akkor fontos tudni, hogy a most elvégzett munkák is illeszkednek ehhez a nagyobb tervhez, azzal összhangban készültek el.

A hasonló műemléki felújítások, de az ennél sokkal egyszerűbb, kevesebb bukta-tóval járó építkezések esetében is ritka, hogy képesek legyenek a költségvetést ilyen feszesen tartani. Az sem magától értetődő, hogy a műemléki szempontok ilyen szeszemenő tisztelete mellett történik a kivitelezés.

Mindenkinek nem tudok köszönetet mondani ezért, de hadd említsem meg a főtitkár úr által vezetett Székház Rekonstrukciós Elnöki Bizottság pótolhatatlan szerepét az előkészítésben és felügyeletben, Lővei Pál és Mikó Árpád a műemléki kivitelezésben vállalt szakértői munkáját, főtitkárhelyettes asszony és a Művészeti Gyűjtemény vezetőinek segítségét a harmadik emeleti kiállítóterek tervezése és a műkincsek védelme terén, Mekota Ervin, Buskó Sándor és az LGK munkatársai az előkészítésben és kivitelezésben vállalt hatalmas munkáját. És végül a *legnagyobb elismerés* illeti Oberfrank Ferenc köztestületi igazgatót, aki mindvégig koordinálta a beruházást, áthidalta a váratlan szervezési, tervezési és kivitelezési nehézségeket, és Donkáné Verebes Évát, aki a kivitelezés minden apró részletét felügyelve az elmúlt két évben a székházzal feküdt és kelt, valószínűleg vele is álmodott, kivíva nemcsak a megbízó, hanem a tervezők és a kivitelezők legnagyobb elismerését is. Az Akadémia nevében köszönöm mindannyiuknak.

WSF

Hadd folytassam egy nemcsak számunkra fontos, de a világban mindenhol jegyzett tudománydiplomáciai eseménnyel: 2024-ben öt év után ismét Budapesten ülésezett a World Science Forum, amely mindig kiváló lehetőség arra, hogy a világ tudományos döntéshozóit vendégül látva építsük az Akadémia és a magyar tudományosság

imázsát. Az akadémiai kezdeményezésre több mint 20 évvel ezelőtt indult konferenci sorozat főcíme és egyben fő témája tavaly a „The Science and Policy Interface at a Time of Global Transformations” volt, azaz „A tudomány és politika kapcsolata a globális átalakulások idején”. Az UNESCO, az International Science Council, az amerikai AAAS, az EASAC és a többi WSF-partnerszervezet vezetőivel közösen a téma választással az volt a célunk, hogy a tudomány és a politika erősödő egymásrataltságára, a döntéshozók közötti nyílt, bizalomra épülő párbeszéd fontosságára hívjuk fel a figyelmet. Idő hiányában nem mutatom be a négynapos, közel 100 eseményből álló programot. Akit érdekel, a worldscienceforum.org weboldalon minden információt megtalál.

A WSF sikerét jelzi, hogy 122 országból 1200-an regisztráltak rá. Rengetegen adtak hangot elismerésüknek, most csak egyet emelnék ki: Sir Peter Gluckman, az International Science Council elnöke, aki a nemzetközi tudománydiplomácia egyik veteránjának számít, és általában nem fukarkodik kritikus észrevételekkel, a záró sajtókonferencián a zárónyilatkozatunk elfogadása után az eddigi legsikeresebb fórumnak titulálta a 2024-es WSF-et. A sikerért elsősorban Böhm Gergelynek, az Elnöki Titkárság vezetőjének szeretnék köszönetet mondani, akinek áldozatos munkája nélkül már régen elveszítettük volna a WSF rendezési jogát, vagy akár el is jelentékteledett volna az egész fórum.

Hadd említsem meg azt is, hogy a kormányzati támogatásnak köszönhetően az MTA költségvetését a fórum mindössze a teljes költség kevesebb mint egyharmadával, 120 millió forinttal terhelte. A gazdag program, látványos díszletek és nagyvonalú vendéglátás melletti kedvező költség annak is köszönhető volt, hogy az Elnöki Titkárság és a nemzetközi kapcsolatokon dolgozó kollégák irányításával, amit lehetett, saját erőből, hónapokon át tartó feszített munkával oldottunk meg. Akinek volt része már ilyen volumenű nemzetközi esemény szervezésében, az tudja, hogy ez mit jelent.

MTÜ

Éppen a WSF miatt egy kicsit átalakított programszerkezettel, de illeszkedő tematikával szerveztük meg tavaly a 21. Magyar Tudomány Ünnepét, a „Tudományos tanácsadás a társadalom szolgálatában” mottóval. A nagy sikerű megnyitót a Pécsi Tudományegyetemen tartottuk, a központi rendezvényeket a Humán Tudományok Kutatóházában, a zárókoncertet a SZIMA szervezésében a Vigadóban.

Az MTÜ nézettsége a Covid alatti digitális átállás óta magas szinten stabilizálódott. A tavalyi MTÜ előadásaira az év végéig 185 ezren voltak kíváncsiak, köztük a területi bizottságaink, határon túli szervezeteink és az MTÜ-ben partnerként részt vállaló HUN-REN-intézetek, egyetemek programjaira is. Az MTÜ jó alkalom volt tavaly a poszt-Covid-jelenségek kutatására kiírt nagy kockázatú pályázatok eredményeinek bemutatására, a három, már futó nemzeti program, így a Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program, a Nemzeti Agykutatási Program

és a Fenntartható Fejlődés és Technológiák Nemzeti Program első eredményeink prezentálására, a Lendület-nyertes és Bolyai-ösztöndíjas kutatók sikereinek ismertetésére is. Tavaly is nagy érdeklődés mellett futottak a tudományos osztályok MTÜ-s rendezvényei, 127 ezres nézettséget produkálva, és elnöki bizottságaink is ismét kitettek magukért. Köszönöm minden jelenlevőnek, aki előadásával, szervezőmunkájával tavaly hozzájárult ahhoz, hogy az MTÜ megbízhatóan évről évre az ország legnagyobb nézettségű és presztízssú tudomány-népszerűsítő rendezvénye maradjon. Külön köszönöm a rendezvénysorozatot koordináló Erdei Anna főtitkár-helyettes asszony és az éves program kidolgozásában, megvalósításában főszerepet játszó Kommunikációs Főosztály munkáját.

Beszámolómban nem térek ki területi bizottságaink és határon túli szervezeteink tevékenységére, a Kutatóhelyeket Minősítő Tanács és a Doktori Tanács munkájára, valamint közgyűlési bizottságaink külön napirendi pontok alatt tárgyalandó, elismerést érdemlő tevékenységére, ahogyan a főtitkári beszámoló részét képező akadémiai pályázati programokra sem.

COFUND

Ez utóbbiakkal kapcsolatban azonban egyetlen pályázati sikert mégis szeretnék kiemelni, mégpedig a tavaly elnyert Marie Skłodowska-Curie Actions COFUND pályázatunkat, amellyel 5 millió euró összegben segíthetjük a Lendület-kutatócsoportokat Marie Curie-ösztöndíjas posztdoktor kutatókkal. A társfinanszírozással működő európai uniós pályázathoz, amelyre Kiss László akadémikus hívta fel a figyelmünket, az Akadémia ugyanekkora összeggel járul hozzá a teljes futamidő alatt. Az Európai Unió Ügyek Minisztériumával folytatott levélváltás során derült ki, hogy jelenleg ez Magyarország legnagyobb összegű futó EU-s kutatási pályázata.

Külön nem szólok most tudományos osztályaink rendkívül sokrétű tevékenységéről. Munkájukról, tudományterületük érdekfeszítő újdonságairól a következő másfél évben hónapról hónapra értesülünk majd a bicentenáriumi tudományhónapok alkalmával. Szintén nem emelem most ki egyenként elnöki bizottságaink munkáját, csak jelezni szeretném, hogy a tudományos osztályainkhoz hasonló aktivitással üléseztek, és jelentettek meg anyagokat az elmúlt évben is. Köszönöm tanácsadói munkájukat, kiadványaikat, cikkeiket.

Több bizottságunk saját oldalt is működtet az Akadémia weboldalán belül, mindenkinek figyelmébe ajánlom ezek tanulmányozását. Hadd emeljem ki azoknak a munkáját, akik az Akadémia által alakított munkacsoportokban vagy delegált szakértőként 2024-ben is részt vettek a szakpolitikai tanácsadói munkában, például az oktatásügy, az egészségügy, a fejlesztéspolitika, a műemlékvédelem, a mesterséges intelligencia vagy a fenntarthatóság területén. Még ha a tudományos szempontok nem jutnak is érvényre vagy nem hasznosulnak is maradéktalanul, az akadémiai szakértő vélemény továbbra is referenciaként szolgál.

Végezetül néhány szó arról, mire számíthattok az elnöki ciklusból hátralévő egy évben. Ilyenkor már nem szokás új programokat indítani, inkább a még függőben lévő ügyek lezárására kell törekedni. Vezetőtársaimmal mi is erre készülünk, néhány kivételtől eltekintve.

Mondanom sem kell, hogy a bicentenáriumi ünnepségsorozat lehető legmagasabb színvonalú megvalósítása abszolút prioritást élvez majd a következő másfél évben, ahogyan a székház felújításának befejezése is.

Mindent megteszek majd azért is, hogy érvényt szerezsek rendkívüli közgyűlési döntésünknek, és így utódomat az ingatlanok és kutatóintézetek közti fenntarthatatlanság, bizonytalan viszony minél kevésbé terhelje majd. Ez csak részben múlik rajtunk, nagyon bízom benne, hogy a bíróság végül meggyorsítja az eljárást, a kormány pedig nem hátrál ki az ügyletből. Idekapcsolódik az ingatlaneladás bevételeiből képezhető pénzügyi alap sorsa, amely új lehetőségeket biztosít majd az Akadémia számára a következő ciklusban, és reményeim szerint azt követően még hosszú időn keresztül. Erről külön napirendi pont keretében döntünk majd.

Bár jövőre költségvetésünk számottevő emelkedésére nem számíthatunk, így is biztosítottak látom az Akadémia pályázati portfóliójának kiválóságalapú, magas színvonalú működését és új kezdeményezéseink továbbélését, köztük a nemzeti programokat, az MTA Kiváló Kutatóhely minősítést, az Alumni Programot, amely az ünnepi évben a reformkor témájában rendezendő középiskolai tanulmányi versennyel is tovább erősödik.

A felújított székházban még egy utolsó lendületet szeretnék adni nemcsak tudományos rendezvényeinknek, hanem a művészeti estekkel megerősített kulturális, társasági programoknak és a kiállításoknak is, amelyek összeállításában nagyban számítok a megújuló Művészeti Gyűjteményre és könyvtárunkra is.

Elnökségem során mindvégig kiemelten kezeltem területi bizottságaink támogatását, székházaik az Akadémia szimbolikus és funkcionális közösségi tereiként is szolgáltak. Az elmúlt években sokat áldoztunk technikai korszerűsítésükre, felmértük állapotukat és fejlesztési lehetőségeiket. Most, hogy a budapesti MTA Székház kivitelezésének felügyeletében edzett csapatunk részben felszabadul, elindítjuk az ezzel kapcsolatos felújítási munkákat, melyekre 450 millió forintot különítettünk el.

Főtitkár úr fog beszélni a Magyar Tudományos Művek Tára, az MTMT több milliárd forintos, nagyszabású továbbfejlesztéséről, az MTMT 3.0-ról, amelyet most kell útjára indítanunk, hogy a jövőben az egész magyar tudományosságot érintő korszerű információs rendszerként működhessen.

A folyamatban levő és az újonnan indítandó feladatok megvalósításában is számítok a közreműködésekre, támogatásokra.

Végül szeretném megköszönni vezetőtársaimnak, hogy az elmúlt, mindannyiunk számára rendkívül nehéz időszakban mellettem álltak, hogy őszintén megoszthattam velük kétségeimet, és azt is, hogy bár voltak véleménykülönbségeink, ezek is mindig előrevitték az Akadémia ügyét. Köszönöm az Akadémia alelnökeinek bölcs tanácsait, Elnökségünk tagjainak fontos észrevételeit, felelős döntéseit. És köszönöm a titkár-

sági vezetők és dolgozók elhivatottságát, szakértelmét és munkáját. E nélkül az erős bázis nélkül nem tudtunk volna megfelelni az elmúlt években egymást követő kihívásoknak.

Az Akadémiát méltatlanul bírálóknak pedig azt üzenem: ha nem is hibátlan ez az intézmény, tagjainak a tudomány ügye melletti lojalitása példaértékű. Ez adja a méltóságát, ebből fakad a tenni akarása, amely 200 éve változatlan. Nincs kétségem afelől, hogy most is kiállja a történelem próbáját.

Köszönöm a figyelmeteket!

TEMATIKUS ÖSSZEÁLLÍTÁS

Évszázados feladatok – modern módszerek: levéltárak a 21. században

Centuries-Old Tasks – Modern Methods: Archives in the 21st Century

Vendégszerkesztők: Hermann István – Sipos András

Bevezetés

Introduction

Hermann István¹ – Sipos András²

¹ főlevéltáros, tudományos–szakmai főigazgató–helyettes, Budapest Főváros Levéltára, Budapest
hermann.istvan@bparchiv.hu

² főlevéltáros, főosztályvezető, Budapest Főváros Levéltára, Budapest
sipos.andras@bparchiv.hu

Levéltár – a közgyűjtemények közül a legtitokzatosabb. Sokan csak találgatják, mit rejthetnek a sok esetben évszázados, ódon falak, s elképzelni sem tudják, mit is csinálhatnak az e falak között dolgozók. A levéltárosok munkája valahogy kapcsolatban áll a múlttal, a múlt nyomainak őrzésével, de hogy mi ez a kapcsolat, mi a feladatunk, mivel töltjük a napjainkat, az sokak számára talány. Míg a könyvtárak, múzeumok világával már kisiskolásként kapcsolatba kerülünk egy-egy irodalomóra, osztálykirándulás keretében, a levéltárakba sokkal kevesebben és többnyire jóval idősebb korban jutnak csak el. A levéltáros a múlt írott lenyomatait gyűjti, őrzi, dolgozza fel, és teszi elérhetővé a társadalom számára, mindig az adott kor lehetőségeivel élve. Az írott források szövegeinek vagy a történeti kutatás eredményeinek nyomtatott formában való közzététele évszázadok óta bevett gyakorlat. A 19–20. század fordulóján megnyíltak a levéltárak kutatótermei azok számára, akik maguk kívánják kézbe venni és értelmezni az iratokat. Az elmúlt évtizedekben egyre több lehetőség nyílt a levéltárosok előtt munkájuk szélesebb körben történő meg- és elismertetésére. A levéltárak kapui kitárultak, csoportokat fogadunk, kiállításokat rendezünk, széles körű közművelődési tevékenységet folytatunk, s nem utolsósorban kihasználjuk azokat a technológiai lehetőségeket, amelyek a 21. században váltak elérhetővé számunkra. Évszázados feladataink nem változtak, gyűjtjük, őrizzük, feldolgozzuk és elérhetővé tesszük a múlt írásos nyomait, de mindezt a gyakorlatainkat folyamatosan megújítva, hatékonyabb

eszközök felhasználásával és szélesebb közönséget megcélózva tesszük meg. Összeállításunkban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk, a 21. századi levéltárak miképpen reflektálnak a társadalomban bekövetkező változásokra, hogyan használják ki a technológiai fejlődés adta lehetőségeket.

Székely Iván kutatóprofesszor (Blinken OSA Archivum, Közép-európai Egyetem, Budapest) bevezető írásában nemzetközi kitekintéssel foglalja össze a levéltárak előtt álló, a társadalmi változásokból fakadó kihívásokat és az azokra adott válaszokat. Az olvasó rövid terminológiai bevezetést követően folyamatában figyelheti meg a levéltárak szerepének újragondolására tett kísérleteket. A következő két írás kifejezetten az információs technológia levéltári felhasználásának világába vezeti el az érdeklődőt. Hegedűs István (Magyar Nemzeti Levéltár) a mesterséges intelligencia levéltári alkalmazhatóságát mutatja be egy nemzetközi jelentőségű projekt, a szovjet hatóságok által készített második világháborús hadifogolykartonok feldolgozásán keresztül. Sipos András és Telek Ágnes (Budapest Főváros Levéltára) pedig a levéltárakban őrzött iratokhoz rendelhető térbeli koordináták rögzítésének-megőrzésének, közzétételének és elemzésének módszereit ismertetik a Budapest Időgép példáján. A következő szerző, Ring Orsolya (Eötvös Loránd Tudományegyetem Történeti Intézet – Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kutatóközpont) a forráskiadás megújulásának lehetőségeit járja körbe, miközben példákkal illusztrálva bemutatja a levéltári adatbázisok és az elektronikus formában is közzétett hagyományos forráskiadás, illetve a digitális forráskiadás közötti különbségeket. A tematikus blokk utolsó szerzője, Arany Krisztina (Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség) az úgynevezett hungarikakutatás (külföldön őrzött magyar vonatkozású levéltári anyag feltárása és gyűjtése) módszereit és eredményeit tárja az olvasó elé. A 19. században, a levéltári kutatások hőskorában a nyugat-európai levéltárak meglátogatásával indult, a trianoni békeszerződés következtében az ország határain túlra került iratanyagok feltárásával folytatódott hungarikakutatás az elmúlt másfél-két évtizedben teljes szemléleti, módszertani megújuláson esett át. Példája jól mutatja a hagyományos levéltári feladatok és a technológiai fejlődés adta lehetőségek termékeny egymásra hatását.

S akinek érdeklődését e rövid írások felkeltették, már nem feltétlenül kell, hogy befáradjon intézményeink valamelyikébe kíváncsiságának kielégítésére, hiszen az interneten szörfözve számtalan levéltári tartalomra bukkanhat. De biztosak vagyunk benne, hogy hamarosan kutatóként, programjaink látogatójaként személyesen is megismerkedhetünk!

Levéltárak, archívumok egy változó korban

Archives in a Changing Era

Székely Iván

CSc, kutatóprofesszor, Közép-európai Egyetem Blinken OSA Archivum, Budapest
szekelyi@ceu.edu

Összefoglalás

A levéltárak, archívumok életében jelentős változások mentek végbe az elmúlt néhány évtizedben, kiemelten a digitalizálás és az eleve digitális formában keletkező dokumentumok tömeges megjelenése, és általában az új és feltörekvő információs technológiák elterjedése hatására. Új archívumtípusok jöttek létre, és a levéltárak használóinak igényei is változtak: távoli elérést, közvetlen információs kapcsolatot, új keresési lehetőségeket, intézmények közötti interoperábilis segédleteket, sőt a mesterséges intelligencia segítségével helyszín- és személyfelismerést kínáló rendszereket igényelnek. A levéltárak társadalmi szerepe is változik, az iratok semleges őrzőiből tudástermelővé, és ezáltal a múlt megismerésének aktív szereplőivé válnak. Mindez jelentős kihívások elé állítja a levéltárakat, de egyúttal új lehetőségeket is biztosít fejlődésükhöz, kutatóik, laikus felhasználóik és általában a társadalom igényeinek kielégítésére.

Abstract

Over the last few decades, archives have undergone significant changes, particularly as a result of digitization, the mass emergence of digital documents and the spread of new information technologies. New types of archives have emerged and users' needs have changed; they now require remote access, direct communication links, new search facilities, interoperable inter-institutional finding aids, and location and person recognition systems using artificial intelligence. The role of archives in society is changing too, evolving from that of neutral custodians of records to knowledge producers and active agents in the process of learning about the past. While this presents significant challenges for archives, it also offers new opportunities for their development and for meeting the needs of researchers, lay users, and society in general.

Kulcsszavak: levéltár, archívum, közösségi archívumok, hozzáférhetőség, tudástermelés

Keywords: archives, community archives, accessibility, knowledge production

Levéltártan: szakma vagy tudomány?

Amikor 1987-ben a *The American Archivist* hasábjain megjelent John Roberts levéltáros körökben nagy felháborodást kiváltó cikke, az „Archival Theory: Much Ado About Shelving” (Levéltárelmélet: Sok hűhó a polcozásért¹), amely szerint a levéltár-

¹ A szerző William Shakespeare *Sok hűhó semmiért* (Much Ado About Nothing) című színdarabjának címét parafrazálta.

elmélet nem komoly diszciplína, és nem áll másból, mint a levéltáros szakma rek-lámozásából (Roberts 1987), már megjelentek azok a tudósok és elméleteik, akik és amelyek tudományos igényességgel járultak hozzá a modern levéltártan különféle ágazatainak kidolgozásához.

A 20. század klasszikusai – Samuel Muller, Johan Feith és Robert Fruin, a holland levéltári kézikönyv (1898), Sir Hilary Jenkinson, a levéltári igazgatás kézikönyve (1922) és Theodore Schellenberg, a *Modern Archives: Principles and Techniques* (1956) című kötet szerzője – többnyire a levéltárak működésének gyakorlati aspektusaival foglalkoztak, bár az általuk javasolt szabályok mögött konceptuális elképzelések álltak, szoros összefüggésben a korszak iratkeletkeztető intézményeinek működésével. Ezzel szemben, a század második felének tudósai kiterjesztették vizsgálódási körüket egyfelől a levéltárak társadalmi szerepének, beágyazottságának vizsgálatára, másfelől a levéltárak működésének technikai aspektusaira. Néhány példa: Terry Cook (1992) többek között kidolgozta az iratok értékelésének, felbecslésének elméletét, és rámutatott a levéltáros cselekvő ágensi szerepére; Luciana Duranti (2001) az elektronikus dokumentumok archiválásának teoretikusa, az InterPARES kutatási program vezetője lett; Terry Eastwood (Eastwood–Dryden 1985) kidolgozta a levéltári iratok leíró szabványait Kanadában; Anne Gilliland az emberi jogok univerzális archívumi megközelítésének szószólójává vált (Gilliland–Hallilovich 2017); Verne Harris (2007) az archívumok felelősségét vizsgálta a társadalmi igazságosság szempontjából; Frank Upward (2004) kutatótársaival kidolgozta a Records Continuum modelljét.

Magyarországon és más országokban is sok laikus elképzelése szerint a levéltár poros történelmi iratok gyűjtőhelye, csak szaktudósoknak hasznos, belterjes világ, a levéltáros pedig egyfajta irattáros, aki elő tudja keresni a régi dokumentumokat. Az általában ismert, hogy a könyvtárak könyveket, a múzeumok tárgyakat, a levéltárak pedig iratokat őriznek (bár ez nem igaz kizárólagosan: a könyvtáraknak lehet kéziratgyűjteményük, levéltáraknak lehet tárgyi gyűjteményük, és a múzeumoknak is lehet könyvgyűjteményük), és az is ismert, hogy ezek az intézmények mind valamiképpen a múlttal foglalkoznak, vagyis afféle emlékezetőrző intézmények. Vannak más fontos emlékezetőrző intézmények is: emlékparkok, emlékhelyek, egyes események emlékének megőrzésére alakult intézmények, sőt emlékezetőrző intézmények a köztemetők is. Az a fajta interaktív, immerzív világ, amit egyes modern szemléletű múzeumok szinte elvárászerűen nyújtanak, a levéltárak és a könyvtárak működésének legfeljebb alkalmi kiegészítését alkotják.

Mára a levéltártan vagy archivisztika önálló szakdiszciplínává vált. Magyarországon korábban a történettudomány egyik segédtudományának tekintették, az oklevéltannal, a pecséttannal és más segédtudományokkal együtt. Ma már önálló levéltáros mesterképzés folyik az Eötvös Loránd Tudományegyetemen (ELTE) (bár ennek történelem alapszakos végzettség a belépési feltétele), emellett a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) és Budapest Főváros Levéltára (BFL) számos specializált tanfolyamot indít a levéltáros szakmában.

Minthogy a hagyományos tudományos határvonalak egyre inkább fellazulnak, és a „köztes” tudások felértékelődnek, az archivisztika ma már inkább az információközpontú diszciplínák közé tartozik, az információ- és tudásmenedzsment, az adatfeldolgozás, a szemantikus hálózatok társaságában.²

Mindezen fejlemények egy tudományos és szakmai konvergencia indikátorai lehetnek, azonban, főként az Egyesült Államokban, létezik egy szakmai „törésvonal” az iratkezelők és levéltárosok között – annak ellenére, hogy a két szakma képviselői ugyanazokkal a dokumentumokkal foglalkoznak azok életciklusának különböző szakaszaiban. A nyilvánvaló rokonság és a szakmai kapcsolatok ellenére a két terület részben eltérő szaknyelvet használ, más folyóiratai vannak, más konferenciákat rendez, és részben más jogszabályok vonatkoznak tevékenységükre. Az angol nyelvű 'Records Management', 'records manager' terminusoknak a laikusok körében nagyobb a presztízse, mint a magyar iratkezelés, irattáros kifejezéseknek. A professzionális iratkezelők szívesen társulnak az információtudomány különféle ágazataival, és elterjedt szakterületté vált a Records and Information Management (RIM), vagyis irat- és információkezelés. Ezt a megközelítést alkalmazza például az ARMA, az iratkezelők nemzetközi szervezete.

A rangos nemzetközi levéltári folyóiratokban³ megjelenő tanulmányok egyrészt egyes történeti, gazdasági, szociológiai kutatásokat mutatnak be, amelyek levéltári iratok elemzésén alapulnak, másrészt a levéltár mint intézmény létének filozófiai kérdéseivel, társadalmi szerepével foglalkoznak, harmadrészt a dokumentumkezelés, a hosszú távú megőrzés, migráltatás, hozzáférhetővé tétel informatikai és technikai kérdéseit vizsgálják.⁴

² Ez tükröződik például az Amszterdami Egyetem „Archival and Information Studies” (Levéltári és információs tanulmányok) elnevezésű képzésében, amely a Media Studies program mesterképzése; vagy az ausztráliai Charles Turt Egyetem „Information Studies” mesterképzésében, amelynek „Records and Archives” specializációja van. A levéltáros képzések másik gyakori helye a könyvtár és informatika programok, amelyek az Egyesült Államokban jellemzően „levéltár és prezerváció” képzéseket tartalmaznak, de vannak integrált könyvtári, levéltári és információs stúdiumok, mint a kanadai Brit Kolumbia Egyetemen, amely az elektronikus iratok megőrzésével, megbízhatóságával, hitelességével, teljes életciklusával foglalkozó, nemzetközileg ismert InterPARES kutatási projekt anyaintézménye (2020 óta az oktatás központja a School of Information Studies). Az információtudományi megközelítést nevükben nem exponáló képzések az angol nyelvterületen jellemzően „Archives and Records Management” (Levéltár és iratkezelés) név alatt futnak.

³ Például: *Archival Science*, *Journal of Contemporary Archival Studies*, *The American Archivist*, *Archivaria*, *Archives and Records*, *Comma*.

⁴ Az *Archival Science* hitvallása szerint a folyóirat „...elősegíti a levéltártudomány mint önálló tudományág fejlődését. A folyóirat a levéltártudomány elméletének, módszertanának és gyakorlatának minden aspektusával foglalkozik [...] megközelítése integrált, interdiszciplináris és interkulturális [...] olyan tudományágakból merít, amelyek a nyilvántartások funkciójával, létrehozásával, megőrzésének és visszakeresésének módjával, az információk keletkezésének, kezelésének és felhasználásának kontextusával, valamint a nyilvántartások létrehozásának társadalmi és kulturális környezetével foglalkoznak a különböző időszakokban és helyeken.” („Overview” [b])

Levéltár vagy archívum?

Jakab Elek a Magyar Tudományos Akadémián 1874-ben „A levéltárakról, tekintettel a magyar államlevéltár-ügyre” tartott székfoglaló beszédében a nemzeti nyelvű *levéltár* kifejezés megjelenését az addig Európa-szerte általánosan használt, görög–latin eredetű *archívum* felváltására az 1840-es évekre teszi. Megjegyzi azonban, hogy a levéltár szó „a fogalom egész körét ki nem merítő” (Jakab 1877, 5). A levéltár szó ma sem meríti ki a fogalom egész körét: a magyar nyelv képszerűsége miatt a ’levél’ papíralapú dokumentumok képzetét kelti. Több magyarországi intézmény emiatt az archívum nevet használja, így a Nemzeti Filmintézet filmarchívuma, a Magyar Nemzeti Digitális Archívum, az MTVA (Médiaszolgáltatás-támogató és Vagyonkezelő Alap) által üzemeltetett *online* Nemzeti Archívum, vagy a Blinken OSA Archivum, és – változó szakmai tartalommal – elterjedt a fotóarchívum, rádióarchívum, videóarchívum, sajtóarchívum, webarchívum kifejezés is.⁵

A nyugat-európai és angolszász nyelvekben használatos ’archive’ kifejezés is mást jelent, ha kis kezdőbetűvel írjuk, és mást, ha nagy kezdőbetűvel, legalábbis a szigorúan vett szakmai ajánlások szerint. Az Európa Tanács ajánlása szerint (Recommendation No. R(2000)13 2000) az „archívum” szó a következő jelentéssel bír: (i) amikor kis „a”-val írják: az *iratok összessége*, függetlenül a keletkezéstől, formátumtól vagy adathordozótól, amelyeket bármely magán- vagy jogi személy tevékenysége során készített vagy kapott, és a levéltárnak tartós megőrzésre átad; [...] (ii) amikor nagy „A”-val írják: az archívumok megőrzésével megbízott (*köz*)*intézmények*. Ezt az ajánlást nem könnyű betartani, mert nem mindig egyértelmű, hogy a dokumentumok összességéről vagy a levéltári intézményről, esetleg mindkettőről van-e szó.

Érdeklődő laikusok számára érdemes azt is tisztázni, hogy hol húzódik az irattár és a levéltár közötti határvonal.⁶ Az irattárban az iratkezelők az aktív és félaktív iratokkal⁷ foglalkoznak, azokat őrzik a megőrzési határidő letelétig (jellemzően a keletkeztető intézménynél), majd – levéltári felbecslést, iratértékelést követően – a történeti értéket képviselő részüket átadják a levéltárnak, többségüket pedig megsemmisítik. A levéltárak már csak a maradandó értékűnek ítélt, inaktív iratok kezeléséért, hosszú távú megőrzéséért, fizikai és tartalmi állandóságuk biztosításáért (idegen szóval: prezervációjáért) és hozzáférhetővé tételéért felelősek, s e tevékenységükben kiindulásképpen az iratkezelőktől örökölt metaadatokra támaszkodnak.

⁵ Ez a tanulmány a két terminust és származékaikat – ahol a kontextus engedi – egymás szinonimájaként használja. Nyilvánvalóan a „rádiólevéltár”, „weblevéltár” és hasonló kifejezések használatának csak sajátos kontextusban lenne értelme.

⁶ Ez leginkább az iratok teljes életciklusát egyetlen nagy egységnek felfogó személet (document life-cycle management) alapján szemléltethető, ahol az életciklus az irat keletkezésével indul, és leselejtezésével vagy tartós archiválásával zárul.

⁷ Az aktív iratokra a szervezet folyamatos működéséhez van szükség, a félaktív iratokra egyes esetekben – például auditálás vagy perek esetén – lehet szükség, az inaktív iratok pedig csak történeti szempontból érdekesek.

A különbségek mellett nyilvánvaló az erős kapcsolat a két szakterület között, s a közös iratanyag kezelése indokolná a két szakma erősebb nemzetközi konvergenciáját. A konvergálásra ösztönző másik erő a digitalizálás és az eleve digitális formában született (born-digital) dokumentumok tömeges megjelenése, ami megköveteli az iratkezelő és a levéltári intézmények szorosabb együttműködését, közös szabványok alkalmazását. Tágabb értelemben pedig a kölcsönös előnyöket nyújtó együttműködés, technikai értelemben az interoperabilitás megköveteli, hogy az emlékeztetőrőző intézmények, a kulturális örökség őrzői és bemutatói – amelyeket angol nyelvű betűszóval GLAM-szektornak nevez a szakirodalom⁸ – egyfelől internetes aggregáló portálokon keresztül vezessék a látogatót intézményi határokon átlépve a részt vevő intézmények honlapjaira és digitális gyűjteményeikhez,⁹ másfelől egységes vagy csereszabatos leíró szabványok alkalmazásával az intézményi keresési segédletek, katalógusok elemi szintű összeláncolásával segítsék a kutatót egy-egy terület több intézmény által őrzött dokumentumai, tárgyai, alkotásai közötti navigáláshoz. Mindkét szintű interoperabilitás – de általánosságban a digitális tartalmak online megjelenítése is – sok előnye mellett azzal a mellékhatással járhat, hogy az online látogató elől a felület eltakarja az eredeti emlékeztetőrőző intézmény kilétét és felelősségét: a tartalom egyszerűen „fent van az interneten”, és webes keresőgépekkel található meg leggyorsabban.

Radikális posztmodernista, dekonstruktivista megközelítésből az a kérdés is feltehető, hogy egyáltalán szükség van-e ma levéltárakra és más emlékeztetőrőző intézményekre? Van-e jövője a levéltáraknak a digitális technológia és az univerzális hálózati szolgáltatások korában? Ha ugyanis minden információ örökre megőrződik, és bárhol, bármikor elérhető (ahogy a nagy szolgáltatók, az „információs szuperhatalmak” állítják), akkor nincs szükség az információ megőrzésére szakosodott dedikált intézményekre. A provokatív kérdésre röviden válaszolva hat alapvető érv sorolható fel a levéltárak jövőbeli szükségességének alátámasztására (Székely 2017):

- Az emlékeztetőrőző intézmények mélyen beágyazódtak a társadalom kulturális szövetébe, létük egyfelől közigazgatási szükséglet, másfelől alapvető kulturális érték.
- A levéltári iratok alapfunkciói hosszú távú állandóságot mutatnak, megőrzésükre, visszakereshetőségükre, osztályozásukra, leírásukra archívumi sztenderdek és gyakorlatok alakultak ki, amelyeket a mindenkori közigazgatás és üzleti élet kiterjedten használ.

⁸ A *Galleries, Libraries, Archives, Museums* szavak kezdőbetűiből alkotott rövidítés, rövid leírását lásd a Wikipedián („GLAM”); a tömeges digitalizálás kontextusában kulturális közjavakként való értelmezését lásd például Melissa Terras és szerzőtársai (2021).

⁹ Levéltári dokumentumok területén ilyen az Archives Portal Europe („The History of Europe”), amely az Europeana kulturálisörökség-portál („Discover Europe’s Digital...”) egyik aggregátor szervezete, Magyarországon pedig a Magyar Levéltári Portál („Legfrissebb bejegyzések”), illetve tágabb kulturális körben a Hungaricana Közgyűjteményi Portál („Hungaricana...”).

- Az eredeti példányok megőrzésére, szakszerű prezerválására, analóg és digitális másolatok készítésére a megfelelő szakértelemmel és szakmai hagyományokkal rendelkező archívumok a legalkalmasabbak.
- Az archívumok nemcsak a dokumentumok és az azokban lévő adatok megőrzéséért és visszakereshetőségéért felelősek, hanem az adatok és dokumentumok *összefüggéseinek* megőrzéséért is, beleértve a dokumentumok keletkezés- és őrzéstörténetének leírását is.
- A digitális formátumú dokumentumok hosszú távú olvashatóságának (megnézhetőségének, meghallgathatóságának), hitelességük és integritásuk folyamatos biztosítása az archívumok feladata, amit az internetes szolgáltatók nem fognak átvenni.
- Az archívumok intézményi felelőssége és működése fontos társadalmi, jogi és igazgatási igény, s ez nemhogy megszüntetésüket, hanem inkább megerősítésüket, fejlesztésüket és modernizálásukat teszi szükségessé.

Mindehhez hozzátehető egy hetedik alapvető érv is: a levéltárak és más emlékezetőrző kutatóhelyek egyúttal közösségépítő helyszínek, amit csak részlegesen tud helyettesíteni az online fórumok technikai és szervezési kínálata.

Új archívumtípusok

Az archívumok nemcsak irat- és emlékezetőrző intézmények, hanem tudástermelők is: egyfelől azok a döntések, hogy – közlevéltárak esetében a törvényi kötelezettségen túlmenően (ami maga is mérlegelési, válogatási lehetőséget nyújt a levéltárosnak) – milyen iratokat fogadnak be, azokat milyen prioritásokkal, milyen időtávban dolgozzák fel, digitalizálják, milyen kapcsolódó eseményekkel hirdetik; másfelől maguk az iratokról közzétett leírások, amelyek kiterjedhetnek a *mainstream* diszkussziókban és a tömegkommunikációban nem, vagy csak alig megjelenő vetületekre is, s ezáltal módot adhatnak a több szempontú narratívákra, meghatározzák a levéltárak látogatóinak, tágabb értelemben a társadalomnak az iratokról, az iratokban tükröződő eseményekről alkotott ismereteit, nézeteit. A levéltáros tehát nem semleges szakember, hanem közvetlen vagy közvetett módon aktív ágens is.

Az ágens szerep nyilvánvalóbb a specializált, civil szervezetek, közösségek által fenntartott magánarchívumok esetében, és kevésbé nyilvánvaló az országos vagy regionális hatáskörű közlevéltárak vagy a tudományos adattárak esetében – de még a Magyar Nemzeti Levéltár küldetésnyilatkozata is így fogalmaz: „Célul tűzzük ki, hogy gyűjteményünk képes legyen megjeleníteni és dokumentálni a nemzet írott örökségét, és levéltári anyagunkon keresztül alakítói legyünk a nemzet, a kisebb és nagyobb helyi közösségek, valamint nem utolsósorban az egyes emberek azonosság-tudatának.”

A pozitivista levéltárfelfogástól (amely szerint a levéltár és a levéltárosok semleges, objektív és részrehajlásmentes szerepet töltenek be az iratok és a tudás megőrzésé-

ben) az aktivista és „ellenlevéltárokig” terjedő skálán (ahol az utóbbiak deklarált célja, hogy az alulreprezentált nézetek, kisebbségek hangsúlyos megjelenítői legyenek) sajátos archívumtípust képviselnek a közösségi archívumok (community archives).

A közösségi archívumok jellemzőit és egyben definiálásuk nehézségeit Anne Gilliland és Andrew Flinn (2013) fejtették ki alaposan, és megállapították, hogy létrejöttük két gyökérből táplálkozott: egyfelől közvetlen politikai vagy kulturális kritikai indíttatásból, hogy ellensúlyozzák egy közösség hiányát vagy hamis ábrázolását a hivatalos emlékezetpolitikában és intézményekben; másfelől abból a törekvésből, hogy tagjaik maguk építsék fel alternatív történetüket. Közös jellemzőjük a nem kormányzati, nonprofit működés és az az igény, hogy helyi vagy szakmai közösségük tagjai maguk döntsenek a gyűjtött dokumentumok (levelek, fényképek, videófelvetelek) őrzéséről és felhasználásáról – gyakran a levéltári elvek és gyakorlatok ismerete és követése nélkül. Az Egyesült Királyság és Írország közösségi archívumait tömörítő Community Archives and Heritage Group stratégiai céljait és értékeit meghatározó nyilatkozatában („Our Vision Statement”) kijelenti, hogy alapértékei a különböző emlékezetek és identitások támogatása, a befogadó, egyenlőségen és kölcsönös empátián alapuló működés.

Más közösségi archívumok egy-egy esemény vagy tartós háborús helyzet emberi jogi sérelmeinek dokumentálására és megőrzésére alakultak, jellemzően a korszerű információs és kommunikációs lehetőségek kiaknázásával. Tevékenységük túlmutat a dokumentumok és adatok gyűjtésén, megőrzésén és hozzáférhetővé tételén, szolgáltatásaikban a dokumentumok eredetiségének, megbízhatóságának ellenőrzése is alapvető fontosságú. Ez az elvárás tükröződik olyan új típusú archívumi intézmények létrejöttében, mint a Syrian Archive („Armed Factions’ Mobilization...”), amely mind módszertanilag, mind átláthatóságban, mind pedig informatikai infrastruktúrájában mintául szolgál más közösségi archívumok számára.

A Syrian Archive a szíriai háborúban részt vevő felek által elkövetett emberi jogi sérelmek és egyéb bűncselekmények fénykép- és videófelveleteit gyűjti és elemzi az áldozatok érdeképviselője és az elkövetők felelősségre vonása érdekében. A dokumentumok forrásai újságírók, civil szervezetek, a köz érdekében tevékenykedő magánszemélyek, közösségi hálózatok és egyéb, nyílt forrásként online elérhető fórumok. Az archívum jelenleg három és fél millió videófelveletet őriz¹⁰ mintegy 3500 megbízhatónak ítélt forrásból, ebből 650 000-et feldolgozott, több mint 8000-et verifikált, és ezzel több mint 2000 incidenst vizsgált ki. Részletesen és egyúttal közérthetően dokumentált módszertanuk („Methods and Tools”), amely fejlett informatikai eszközöket használ, például automatikus alakfelismerést, geoinformációkat és gépi tanulási algoritmusokat, a Duke University School of Law által kifejlesztett Electronic Discovery Reference Modellen alapul („Current EDMR Model”). Hasonló módszertannal dol-

¹⁰ Működésük korai szakaszában a videófelveleteket a YouTube-ra töltötték fel, ahonnan több százezer felvétel tűnt el a YouTube automatikus moderálási algoritmusának köszönhetően, mivel erőszakos cselekményeket tartalmaztak (éppen ezek dokumentálása volt a céljuk). Ez az adatvesztési incidens vezetett a mai korszerű és biztonságos működés kialakításához.

gozik a Sudanese Archive („The Burning of Displaced Persons’...”), a Yemeni Archive („The U.S. Airstrike...”) és az Ukrainian Archive („Investigation into the Attack...”). Az archívum anyaszerkezete a Mnemonic nonprofit szervezet („We Build...”), amelynek célja az eltűnő digitális anyagok megmentése. Hasonló elvek alapján működik a Witness civil szervezet archívuma is („See It. Film It. Change It”), amely iratanyagának másolatát a Blinken OSA Archivum őrzi („HU OSA 392 Video Recordings of WITNESS”).¹¹

Egyes archívumok egyúttal történelmi emlékhelyek is. A bosznia-hercegovinai Srebrenica Memorial Center 2003-ban nyílt meg Potočari városban egy múzeum és egy temető együttesével („Memorial Center Srebrenica”), ez 2021-ben, nemzetközi együttműködéssel kiegészült a Srebrenica Memorial Archive levéltárral, amely az 1995-ös genocídium dokumentumait tette kutathatóvá. A posztjugoszláv háborúban részt vett felek országaiban több hasonló emlékhely van, ahol a létrehozók a saját nemzeti és ideológiai értékeik és érdekeik szerint rendezik és mutatják be a háború történéseit archív dokumentumok segítségével.

Megemlítendő egy más szempontból új archívumtípus is, a kevés kivétellel csak elméleti konstrukció szintjén létező posztkusztodiális levéltár. E koncepció lényege az, hogy az elektronikus iratok és hálózati szolgáltatások korában a dokumentumok a keletkeztető szervek szerverein maradnak, de az illetékes levéltár ellenőrzi kezelésüket, és szakmai támogatást nyújt a keletkeztető szervezeteknek. Kritikusai szerint a posztkusztodiális levéltár elképzelése annak bevallása, hogy a levéltári intézmények nem képesek – vagy legalábbis az 1990-es években, a posztkusztodiális elmélet népszerűségének csúcsán nem voltak képesek – az elektronikus iratok tömeges befogadására, tárolására, kezelésére, feldolgozására, leírására, migráltatására (Körmendy 2007).

Társadalmi kihívások

A levéltárak működtetése nemcsak technikai és pénzügyi kérdés, hanem társadalmi kérdés is: egyfelől, mennyire hozzáférhetőek a levéltárak, archívumok a társadalom széles rétegei számára, milyen segítséget kapnak a laikus felhasználók a dokumentumok megtalálásához és értelmezéséhez; másfelől, mennyire bíznak meg felhasználói, elsősorban nem professzionális felhasználói a levéltári intézményben, mint az adatok, információk és dokumentumok „hiteleshelyeiben”.

E tekintetben nemcsak a felhasználóbarát segédletek vagy a több platformon nyújtott távoli hozzáférés biztosítása kívánatos, hanem olyan ismeretterjesztő események szervezése is, amelyek során az aktuális évfordulókon és eseményeken túlmenően a levéltár működésének, döntéshozatali mechanizmusainak, dilemmáinak bemutatására

¹¹ 1995-ös alapításakor a Central European University Open Society Archives (OSA) – magyarul Közép-európai Egyetem Nyílt Társadalom Archívum – nevet viselte, majd az egyetem kötelékében maradvá 2015-től a neve Vera and Donald Blinken Open Society Archives volt. Ma a Blinken OSA Archivum rövidített nevet és az *archivum* szó latinizáló formáját használja. [A szerk.]

is sor kerülhet. Mindezt olyan közegben kell biztosítani a levéltári intézménynek, amelyet a divatos narratívák „tényeken túli társadalomnak” vagy igazságon túli társadalomnak neveznek, ahol a vélemények elfogadottsága nő a tények elfogadottságával szemben,¹² és a teoretikusok a szakértelem általános leértékelődéséről értekeznek.¹³

Számos levéltár él a feldolgozói munka társadalmasításával, felhasználóinak bevonásával, például az indexálás vagy a fényképeken, filmfelvételeken szereplő személyek azonosításának tevékenységébe. A minőségbiztosítási dilemmák ellenére ez a *crowdsourcing* gyakorlat segít elkötelezett önkéntesek, „társadalmi archivisták” (citizen archivists) („Citizen Archivist Dashboard”) kinevelésében.

A kutatóknak pedig nemcsak a faktuális adatokra kell figyelniük, hanem azok keletkezésének körülményeire, a keletkeztető szándékaira, a keletkezés kontextusára is. Tudniuk kell, hogy az adott levéltári intézmény felelős-e az iratokban foglalt adatok és információk igazságtartalmaért, hitelességéért, avagy felelőssége csak a dokumentumok fizikai és tartalmi teljességének, változatlanságának biztosítására terjed ki. A jó levéltári leírás ezeket is tartalmazza, bár nem veszi le a terhet a kutató válláról, és természetesen nem tartalmazhat egyoldalú értékítéleteket.

Kecskeméti Károly (Charles Kecskemeti) a Nemzetközi Levéltári Tanács főtitkáraként az 1989-es közép- és kelet-európai politikai rendszerváltás első éveiben kezdeményező szerepet töltött be az említett Európa Tanácsi ajánlás megszületésében. Ennek elfogadását követően összeurópai vizsgálatot kezdeményezett arról, hogy a tagállamok mennyiben felelnek meg az ajánlás elveinek (Kecskeméti–Székely 2005). A vizsgálatot az ET 2022-ben megismételtette, kibővítve a levéltári gyakorlat és a technológiai változások új jelenségeinek vizsgálatával (Friedewald–Székely–Karaboga 2024a).

A kutatási jelentés („Access to Archives” 2023) megállapította, hogy az elmúlt húsz évben az európai közlevéltárak hozzáférhetőségének általános helyzete jelentősen javult, de néhány, az „Ajánlás” elveivel ellentétes gyakorlat fennmaradt, elsősorban kontinensünk keleti felén, például a hozzáférés megtagadása a kutató elégtelennek ítélt szakértelme vagy kutatási témájának korlátai miatt. (Az egyes országok megfelelői indexét lásd Friedewald–Székely–Karaboga 2024b.)

Technológiai kihívások

Terjedelmi korlátok miatt e helyütt csak utalunk néhány jellemző területre, ahol a jelenlegi új és a feltörekvő információs technológiáknak jelentős szerepük van és lehet a levéltárak életében.

- Távoli hozzáférés nyújtása a katalógusokhoz és a digitális dokumentumokhoz.
- Platformfüggetlenség biztosítása a felhasználók végberendezéseire.

¹² Lásd például a Political Capital legutóbbi magyarországi kvantitatív és kvalitatív felmérését („Fogékonyság vs. immunitás...” 2023).

¹³ A társadalomtudományok területéről lásd például Jamie Lewis és szerzőtársai cikkét (2023).

- Automatikus metaadat-létrehozás a dokumentumok feldolgozásakor.
- Önkéntesek bevonására alkalmas online felületek biztosítása.
- Automatikus személy-, tárgy- és helyszínelismerés.
- Integrált levéltárkezelési szoftverek kifejlesztése.
- Közvetlen kommunikáció a kutatók és a levéltár között.
- Az elektronikus dokumentumok migráltatása.
- Érzékeny (személyes) adatok automatikus kiszűrése.

A legdivatosabb és talán legígéretesebb terület a mesterséges intelligencia (MI, angolul *artificial intelligence*, AI) alkalmazása. Giovanni Colavizza és szerzőtársai (2021) hat év angol nyelvű szakirodalmát áttanulmányozva 53 releváns publikációt elemeztek a Records Continuum modell segítségével; Gaurav Shinde és szerzőtársai (2024) 45 tanulmányt elemeztek az archívumi gyakorlatok és az AI-technológiák metszetében; az *AI and Society* folyóirat („Overview” [a]) pedig „AI Use in Archives” címmel tematikus számot szentelt a témának („AURA Special Issue...” 2022), 38 tanulmánnyal.

A levéltártudománynak és a kapcsolódó diszciplínáknak hamarosan azzal a kérdéssel is foglalkozniuk kell, hogy az archívumok megőrizték-e, és ha igen, hogyan őrizték meg a teljes egészében mesterséges intelligencia által generált dokumentumokat, amelyek valóságtartalma hagyományos módon nem ellenőrizhető – és ha a jövőben a kutatók (vagy netán mesterséges intelligencia entitások) ezeket a dokumentumokat használják mint a történelem forrásait, és generálnak belőlük újabb történeti forrásokat, ez hogyan módosíthatja az emlékezetőrző intézmények működését és társadalmi beágyazottságát.

Talán az eddig leírtak is bizonyítják, hogy a levéltárak kihívásokkal teli, de inspiráló időszakban végzik tevékenységüket, az emlékezetőrző intézmények körének innovatív tagjaiként.

Irodalomjegyzék

- „Access to Archives” (2023). *Fraunhofer ISI*. OSA (2023. febr. 24.). <https://tinyurl.com/2jm8u6dy>.
- „Armed Factions’ Mobilization to the Syrian Coast in March 2025”. *Syrian Archive* (letöltés: 2025. júl. 16.). <https://syrianarchive.org/>.
- „Citizen Archivist Dashboard”. *National Archives* (letöltés: 2025. júl. 17.). <https://www.archives.gov/citizen-archivist>.
- Colavizza, Giovanni et al. (2021). „Archives and AI”. *Journal on Computing and Cultural Heritage*, 15/1, 1–15. <https://doi.org/10.1145/3479010>.
- Cook, Terry (1992). „Mind Over Matter: Towards a New Theory of Archival Appraisal”. In: Craig, Barbara L., szerk. *The Archival Imagination: Essays in Honour of Hugh Taylor*. Ottawa: Association of Canadian Archivists, 38–70.
- „Current EDRM Model”. *E.D.R.M.* (letöltés: 2025. júl. 16.). <https://edrm.net/edrm-model/current/>.
- „Discover Europe’s Digital Cultural Heritage”. *Europeana* (letöltés: 2025. júl. 16.). <https://europeana.eu>.
- Duranti, Luciana (2001). „The Long-Term Preservation of Authentic Electronic Records”. *Proceedings of the 27th VLDB Conference*. Italy: Roma, 625–638.

- Eastwood, Terry – Dryden, Jean szerk. (1985). *Toward Descriptive Standards: Report and Recommendations of the Canadian Working Group on Archival Descriptive Standards*. Ottawa: Bureau of Canadian Archivists.
- „Fogékonyság vs. immunitás: Dezinformációk és összeesküvés-elméletek Magyarországon. Kutatási jelentés” (2023). *Political Capital* (2023. szept.). https://politicalcapital.hu/pc-admin/source/documents/FNF_PC_KutatasiJelentes_230912.pdf.
- Friedewald, Michael – Székely, Iván – Karaboga, Murat (2024a). *Access to Archives: Implementation of Recommendation No. R(2000)13 on a European Policy on Access to Archives*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Friedewald, Michael – Székely, Iván – Karaboga, Murat (2024b). „How Accessible Are European Public Archives?” *Journal of Contemporary Archival Studies*, 11, Art. 2.
- Gilliland, Anne – Flinn, Andrew (2013). „Community Archives: What Are We Really Talking About? Keynote”. *CIRN Prato Community Informatics Conference*. <https://www.semanticscholar.org/paper/Community-Archives-%3A-what-are-we-really-talking-Gilliland-Flinn/fc9057422d047559943b-6da10572adbb467e88e1>.
- Gilliland, Anne J. – Halilovich, Hariz (2017). „Migrating Memories: Transdisciplinary Pedagogical Approaches to Teaching About Diasporic Memory, Identity and Human Rights in Archival Studies”. *Archival Science*, 17, 79–96. <https://doi.org/10.1007/s10502-016-9265-9>.
- „GLAM (Cultural Heritage)”. *Wikipedia* (utolsó szerkesztés: 2025. júl. 9.). [https://en.wikipedia.org/wiki/GLAM_\(cultural_heritage\)](https://en.wikipedia.org/wiki/GLAM_(cultural_heritage)).
- Harris, Verne (2007). *Archives and Justice: A South African Perspective*. Chicago, IL: Society of American Archivists.
- „Hungaricana. Közgyűjteményi portál”. *Hungaricana* (letöltés: 2025. júl. 16.). <https://www.hungaricana.hu/hu/>.
- „HU OSA 392 Video Recordings of WITNESS”. *Blinken OSA Archivum* (letöltés: 2025. júl. 17.). <https://catalog.osaarchivum.org/catalog/jD75VdJm>.
- „Investigation into the Attack on Kyiv Shevchenko Park”. *Ukrainian Archive* (letöltés: 2025. júl. 17.). <https://ukrainianarchive.org/>.
- Jakab Elek (1877). *A levéltárakról, tekintettel a magyar államlevéltár-ügyre*. Székfoglaló értekezés. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Jenkinson, Hilary (1922). *A Manual of Archive Administration*. Oxford: Clarendon Press.
- Kecskemeti, Charles – Székely, Iván (2005). *Access to Archives. A Handbook of Guidelines for Implementation of Recommendation No. R (2000) 13 on a European Policy on Access to Archives*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Körmendy Lajos (2007). *Informatika a levéltárban*. Doktori disszertáció. [Budapest:] ELTE BTK.
- „Legfrissebb bejegyzések”. *Magyar Levéltári Portál* (letöltés: 2025. júl. 16.). <https://archivportal.hu/>.
- Lewis, Jamie et al. (2023). „Why We Need a Public Understanding of Social Science”. *Public Understanding of Science*, 32/5, 658–672. <https://doi.org/10.1177/09636625221141862>.
- „A Magyar Nemzeti Levéltár küldetésnyilatkozata”. *Magyar Nemzeti Levéltár* (letöltés: 2025. júl. 16.). <https://mnl.gov.hu/mnl/ol/rolunk>.
- „Memorial Center Srebrenica”. *Memorial Center Srebrenica* (letöltés: 2025. júl. 17.). <https://srebrenica-memorial.org/en>.
- „Methods and Tools”. *Syrian Archive* (letöltés: 2025. júl. 16.). <https://syrianarchive.org/en/about/methods-tools>.
- Muller, Samuel – Feith, Johan – Fruin, Robert (1898, 1940). *Manual for the Arrangement and Description of Archives*. Ford. Leavitt, Arthur H. New York, NY: H. W. Wilson Co. [Magyar kiadása: Muller, Samuel – Feith, Johan Adrian – Fruin, Robert (2019). *A levéltári rendszerezés és iratleírás kézikönyve*. ford. Trostovszky Gabriella, bev. Horváth J. András. (Budapest): Magyar Nemzeti Levéltár].
- „Our Vision Statement”. *Community Archives and Heritage Group* (utolsó szerkesztés: 2021. okt. 19.). <https://tinyurl.com/ydxk3hhe>.
- „Overview” (a). *AI & Society* (letöltés: 2025. júl. 17.). <https://link.springer.com/journal/146>.

- „Overview” (b). *Archival Science* (letöltés: 2025. júl. 29.). <https://link.springer.com/journal/10502>.
- „Recommendation No. R(2000)13 of the Committee of Ministers to Member States on a European Policy on Access to Archives” (2000). *Council of Europe Committee of Ministers* (2000. júl. 13.). <https://rm.coe.int/16804cea4f>.
- Roberts, John (1987). „Archival Theory: Much Ado About Shelving”. *The American Archivist*, 50/1, 66–74. <https://doi.org/10.17723/aarc.50.1.1357257455776g52>.
- Schellenberg, Theodore R. (1956). *Modern Archives: Principles and Techniques*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- „See It. Film It. Change It.”. *Witness* (letöltés: 2025. júl. 17.). <https://www.witness.org/>.
- Shinde, Gaurav et al. (2024). „AI in Archival Science – A Systematic Review”. *Cornell University arXiv*. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2410.09086>.
- Székely Iván (2017). „Kellenek-e archívumok a digitális korban?” *Információs Társadalom*, 17/3, 55–70. <https://doi.org/10.22503/inftars.XVII.2017.3.3>.
- Terras, Melissa et al. (2021). „The Value of Mass-Digitised Cultural Heritage Content in Creative Contexts”. *Big Data and Society*, 8/1. <https://doi.org/10.1177/20539517211006165>.
- „The Burning of Displaced Persons’ Shelter Centers in El Geneina”. *Sudanese Archive* (letöltés: 2025. júl. 17.). <https://sudanesearchive.org/>.
- „The History of Europe – One Click Away”. *Archives Portal Europe* (letöltés: 2025. júl. 16.). <https://www.archivesportaleurope.net/>.
- „The U.S. Airstrike on Ras Isa Oil Port”. *Yemeni Archive* (letöltés: 2025. júl. 17.). <https://yemeniarchive.org/>.
- Upward, Frank (2004). „The Records Continuum and the Concept of an End Product”. *Archives and Manuscripts*, 32/1, 40–63.
- „We Build...”. *Mnemonic* (letöltés: 2025. júl. 17.). <https://mnemonic.org/>.

A mesterséges intelligencia és a levéltári iratok tömeges feldolgozása

Artificial Intelligence and the Mass Processing of Archival Materials

Hegedűs István

igazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Fejlesztési és Állományvédelmi Igazgatóság, Budapest
hegedus.istvan@mnl.gov.hu

Összefoglalás

Noha a mesterséges intelligencia a tudományos-fantasztikus irodalom terméke, jelenleg a számítástechnika jelentős ágát képviseli, amely az intelligens viselkedéssel, gépi tanulással és gépi alkalmazkodással foglalkozik; önálló tudománygá vált, amely valós és mindennapi problémákat próbál megválaszolni. A mesterséges intelligencia rendszereit manapság széles körben használják a gazdaságban, az orvostudományban, a tervezésben és a hadiiparban is. A levéltárak szerepe világszerte változik. Ebben a nagyszabású átalakulásban a levéltáraknak a fejlődés élvonalában kell lenniük, hogy irányíthassák azt, és iránymutatást adjanak a közgyűjteményi szektor más szereplőinek. A levéltárakban található hatalmas információtömeg kiváló alapot kínál a mesterséges intelligencia megoldásainak kiaknázásához. Az adatok nagy tömege segítséget jelenthet nemcsak a múlt kutatásában, hanem a politikai döntéshozatalban, adatelemzésben és akár a közigazgatás egyes területein is.

Abstract

Although artificial intelligence originated in science fiction literature, it currently represents a significant branch of computer science dealing with intelligent behaviour, machine learning, and machine adaptation. It is now an independent discipline attempting to solve real-world problems. AI systems are now widely used in economics, medicine, design, and the military. The role of archives is changing worldwide. To drive this major transformation and provide guidance to other players in the public collection sector, archives need to be at the forefront of development. The vast amount of information contained in archives provides an excellent basis for exploiting artificial intelligence solutions. This data can be helpful not only in researching the past, but also in preparing policies, analysing data, and even in certain areas of public administration.

Kulcsszavak: Big Data, gépi tanulás, mesterséges intelligencia, számítógépes levéltártudomány

Keywords: Big Data, machine learning, artificial intelligence, computational archival science

Bevezetés

A levéltárakban található hatalmas információmennyiség kiváló lehetőséget biztosít a mesterséges intelligencia sokrétű kiaknázásához. A nem túl távoli jövőben az adatok tömegének automatikus feldolgozása átalakíthatja nemcsak a kutatást, hanem a politikai döntések előkészítését és a közigazgatás egyes területeit is. A mesterséges intelligencia egykor a sci-fi-irodalom terméke volt, kutatása és alkalmazása jelenleg a számítástechnika egyik jelentős ágát képviseli, amely intelligens viselkedéssel, gépi

tanulással és gépi adaptációval is foglalkozik. A mesterséges intelligencia által szabályozott rendszereket ma már széles körben használják a közgazdaságtantól az orvostudományig, a *design* területén csakúgy, mint hadiipari célokra.

Rendkívüli értékek és felfoghatatlan mennyiségű információ, adat rejtőzik a gyűjteményeinkben őrzött levéltári iratokban. A levéltári adatok a civilizációnk által felhalmozott értékek, amelyek a „múlt bölcsessége” révén az emberi tudás és tapasztalat jelentős részét képezik le (Bögel 2015, 23). Nem kétséges, hogy az adatok valódi értékét azok feldolgozása határozza meg. Ebben nyújt új lehetőségeket a mesterséges intelligencia felhasználása a levéltárak számára, amely egyúttal új lökést is adhat a közgyűjtemények fejlődésének, a levéltárosok „alanyai” a „nyomtatott ipari társadalomról” a „tech-alapú internetes társadalomra” való nagy áttérésnek (Theimer 2018, 4).

Big Data, mesterséges intelligencia (MI), gépi tanulás (GT) és a levéltárak

Statisztikák szerint az intézmények (akár a köz-, akár a magánszektorban) csak adataik 20%-át használják fel a gyakorlatban, a fennmaradó 80% pedig mind az operatív, mind a döntéshozatali eljárásokból egész egyszerűen kimarad. A *Big Data* és a gépi tanulás közötti szorosabb együttműködés a jövőben áttörést hozhat ezen a területen. A fő kérdés talán az, hogy a mesterséges intelligencia miként támogatja ezt a folyamatot, és hogyan segíti az adatelemzést. Úgy vélem, hogy az MI és GT fontossága abban rejlik, hogy képes létrehozni a releváns korrelációkat, a kapcsolódó szálakat, kimutatja a két különböző adatcsoport közötti apró különbségeket, és azokat további elemzésre bocsátja.

Ahogy egy közelmúltbeli ICA (International Council of Archives, Levéltárak Nemzetközi Tanácsa) *webinárium*ban felmerült, a kérdés az, hogy a levéltárosok mennyi hozzáférést szeretnének biztosítani a kutatóknak a nyilvántartásokhoz és az adataikhoz (Seles 2020). Az előadó véleménye szerint nem szabad túlságosan megmérítkezni az MI adta lehetőségekben, ugyanakkor fontos, hogy figyelmet fordítsunk a csatlakoztatott adatkészletek fejlesztésére és a szemantikus webre is. A profitorientált gazdasági társaságok, amelyek gyakran teljes gyűjtemények digitalizálásáért cserébe egy-egy ingyenes mesterpéldányt is kaptak, rájöttek, hogy ezen tartalmakban hatalmas információ és érték rejlik.

A gépi tanulás lehetőségei a levéltárakban

A levéltárak az egyik legrégebbi példái az információk és adatok összegyűjtésére irányuló emberi erőfeszítésnek. Az adatok és/vagy információk gyűjtésének közös célja ellenére a levéltárak és a gépi tanulásos rendszerek adatkészletei eltérőek. Ennek felismerése arra sarkallja a GT-kutatókat, hogy olyan programnyelveket és algoritmusokat építsenek, amelyek képesek kommunikálni a levéltári rendszerekkel is (Seo Jo–Gebru 2020).

A kutatás és fejlesztés másik izgalmas területe az úgynevezett számítógépes levéltártudomány, amely ténylegesen egyesíti a Big Data- és MI/GT-irányokat és módszereket a teljesebb és még relevánsabb adatbázisok létrehozása érdekében. A közelmúltból két nagyszerű amerikai program is említhető, az egyik a Morgenthau Holokauszt Gyűjtemények Projekt (Morgenthau Holocaust Collections Project), míg a másik a Rabszolgaság Örökségének Számítástudományi Kezelése (Computational Treatments to re-member the Legacy of Slavery) munkacímet viselte (Marciano–Greenberg 2020). Ugyancsak kiváló eredményeket értek el kutatók a biotechnológia területén középkori levéltári szövegek elemzésével (Connelly–del Genio–Harrison 2020).

Az Egyesült Királyság Nemzeti Levéltárában számos párhuzamos projekt zajlott a közelmúltban, vagy zajlik jelenleg is, amelyek szorosan kapcsolódnak a Big Data- és az MI/GT-tudományokhoz. A gépi tanulási technológiában rejlő lehetőségek feltárására indított számos kezdeményezés között („Digital Projects...”) olyanokat is találhatunk, mint például az úgynevezett eDiscovery-eszközök az adatok értékeléshez és a releváns találatok kiválasztáshoz (az Egyesült Királyság Nemzeti Levéltárának katalógusa, „What Is Discovery?”). Említendő továbbá az Innsbrucki Egyetem által fejlesztett Transkribus kézírás-felismerő alkalmazás;¹ a számos doktori kutatás a webes adatok nagy sebességű megértésére és felülvizsgálatára vagy az úgynevezett „crowdsourced”² adatok tisztításának nehézségeivel kapcsolatban. 2017-ben az angol National Archives még egy hackatlont³ is szervezett, amelyben 35 kollégájuk vett részt. A különböző csapatok gyakorlatba ültették át a korábbi tapasztalataikat, egyúttal sokféle adattal

¹ Az OCR (optical character recognition, *optikai karakterfelismerés*) mellett napjaink legizgalmasabb területe a HTR (handwritten text recognition), tehát a kézírást is felismerni tudó alkalmazások fejlesztése. Világos, hogy az OCR újradefiniálta és megváltoztatta a szöveges adatokról való gondolkodásunkat. Forradalmi hatással van a történelmi, néprajzi kutatásokra. A következő lépés azonban a kézzel írt szövegek felismerése. A kézzel írt szövegek felismerésének kétségtelenül nagy jövője van, de itt talán még nagyobb a felelőssége az algoritmusok tanítását végző emberi csapatnak, amely megtaníthatja a gépeket bizonyos típusú írott dokumentumok felismerésére (Fényes 2021; Dunley 2018).

² A *crowdsourcing* során egy szervezet a hagyományos esetben belsőleg, saját dolgozók vagy alvállalkozók által elvégzendő feladatokat a szervezettől független személyek nagy csoportjának szervezi ki többnyire online formában. Jellemzője, hogy a *crowd* (angolul tömeg) minden tagja csak egy kis részlettel járul hozzá a teljes feladat elvégzéséhez. Számos altípusa alakult ki („crowdsourcing”).

³ A verseny egy napindító (bootphase) előadás-sorozattal indul, amely kiválóan alkalmas az egyetemen megszokottól eltérő képzési környezet kialakítására. Az előadások után következő „Kérdezz, felelek” blokkok a felvetődő problémák és kérdések megválaszolásával segítik a versenyzőket az elindulásban és ötleteik kidolgozásában. A második fázisban a résztvevők egy közös, plenáris ötletbörzén prezentálják az ötleteiket, amelyek közül a legjobbakat szavazással választják ki, majd a legjobb ötletek gazdái csapatokat kapnak oly módon, hogy a résztvevők megjelölik a nekik legjobban tetsző ötletet, és így csatlakoznak valamelyik csapathoz. A kialakuló *ad hoc* csapatok a rendelkezésükre álló időben kidolgozzák, élet- és versenyképessé alakítják az ötletet. Azaz a résztvevőket játékos módon, élményalapú, korszerű és hatékony eszközökkel – játék- és tapasztalati alapon – képezzük, miközben jobban megismerjük érdeklődési köreiket és a szokásostól eltérő csoportban mutatott attitűdjeiket, az ilyen szituációkban jelentkező kreativitásukat.

kísérleteztek. Az esemény segítségével két főbb jövőbeni kutatási területet azonosítottak a további vizsgálatokhoz: a kódolt nyelvek automatizált felismerését, valamint katalógusleírások témamodellezését (Bell 2018).

Ausztráliában, az Új-Dél-Wales-i Állami Levéltár Digitális Állami Levéltárában a gépi tanulást vizsgálták, különös tekintettel annak a nyilvántartás-kezelésben és az elektronikus iratok selejtezésében való alkalmazására. 2017-ben és 2018-ban két pilotprojekt indult azzal az elsődleges céllal, hogy feldolgozzák a miniszterelnöki kabinet elektronikus iratait. Konkrét céljuk volt egy olyan MI eszköz kifejlesztése, amellyel egy klasszifikációs eszközt hozhatnak létre az igazságszolgáltatás számára (Humphries 2018).

Történeti adatok automatizált összekapcsolása

A történeti forrásokban (összeírásokban, népszámlálásokban, anyakönyvekben) található, személyekre és egyéb entitásokra vonatkozó adatok számítástechnikai módon történő összekapcsolásának vágya a kutatók részéről már az 1960-as években megfogalmazódott. Ezek nagy adatkészleteken történő elemzése azonban, csak részben a technológiai korlátok miatt, egészen a 2000-es évek közepéig váratott magára. Ezt követően a legtöbb próbálkozás a már digitalizált és szövegfelismert censzusok kapcsán született, de felekezeti anyakönyvekből és holokauszt-dokumentumokból kinyert adatok összekapcsolására is vannak példák.⁴

A Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) 2019-től foglalkozik intenzívebben a történeti adatok automatikus összekapcsolásának megoldásával (részben mesterséges intelligencia által megtámogatva), legyen szó akár földrajzi nevek, akár személynevek összekapcsolásáról. Mindez lehetővé teszi például az egy időszakban élt személyek adatainak egymás mellé rendezését függetlenül attól, hogy akár néhány évtizeden belül készült összeírásokban vagy más levéltári iratokban bukkannak fel, legyen szó akár a török hódoltság vagy a pártállam időszakáról.

A második világháborús hadifogolykartonok feldolgozása mesterséges intelligencia segítségével a Magyar Nemzeti Levéltárban

A Magyar Nemzeti Levéltár és az Orosz Állami Hadilevéltár (RGVA) 2019. április 8-i megállapodása alapján került a II. világháború alatt és után a Munkás-paraszti Vörös Hadsereg által foglyul ejtett, internált, illetve letartóztatott és ezt követően a Szovjetunióban hadifogolyként nyilvántartott magyar nemzetiségű személyek (katonák és civilek) úgynevezett nyilvántartó kartonjainak (oroszul: учётная карточка) digitális

⁴ A történeti adatok összekapcsolásával foglalkozó szakirodalom igen bőséges az elmúlt hét évtizedben. Példának néhány kiemelt, a témával foglalkozó munka: Colavizza et al. (2021); Abramitzky et al. (2021); Price et al. (2021); Revuelta-Eugercios–Robinson–Løkke (2021); Erez et al. (2020); Winchester (1970).

másolata az MNL őrizetébe (Fényes 2021). Az RGVA 2019. december végéig közel 682 000 nyilvántartó karton másolatát adta át, valamint elkészítettek és átadtak egy orosz nyelvű, cirill betűs adatbázist is, amely a nyilvántartó kartonokon szereplő, az egyes személyekhez köthető legfontosabb információkat tartalmazza: a hadifogolyként nyilvántartott személy vezeték- és keresztnévét, születési adatait, a fogságba esésének helyét és idejét, nemzetiségét, a tábor elhagyásának okát és idejét, illetve amennyiben az illető személy elhunyt a hadifogolytáborban, elhalálozásának időpontját és annak okát is.

Ezek a kartonok kizárólag azon személyek adatait tartalmazzák, akik valamilyen formában szovjet munka- vagy gyűjtőtáborban regisztrálva lettek; tehát azok adatait, akik ütközetben estek el, vagy még a regisztráció előtt elhunytak, nem. Előfordulhat, hogy egyes személyeknek két-három kartonja is megtalálható az adatbázisban, sőt magas rangú katonatiszteknek, jelentős beosztásban lévő foglyoknak akár több is. A fogság időtartama néhány hónaptól akár tíz évig is terjedhetett, a fogva tartás helyszíne általában a Szovjetunió területén működő GUPVI- (Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság) vagy GULAG- (Táborok Főparancsnoksága) táborok/altáborok egyike volt, de találkozhatunk a kartonok közt több olyan esettel is, hogy valakit pár hetes rabság után már a magyarországi gyűjtőtáborból hazaengedtek.

A kartonokon szereplő adatokat vagy magyarul nem tudó szovjet katonák, vagy a fogság alatt oroszul többé-kevésbé megtanuló magyar és más nemzetiségű (német, olasz, román stb.) foglyok vették fel, és írták le kézírással, amelyeket összegyűjtöttek, és másoltak át szintén kézírással a nyilvántartó kartonokra. Vagyis – a már elsődlegesen is pontatlanul leírt – adatok tovább sérültek az átírás során, valamint az orosz nyelvű, cirill betűs adatbázis készítésekor úgyszintén.

Az orosz nyelvű adatbázis, illetve a digitális kollekció feldolgozása jelentős kihívások elé állította a magyar levéltárosokat. A levéltár szakembereinek először egy adatbázisba kellett betölteniük a több részletben átvett adatállományokat és képfájlokat. A hivatalos állományba vételt követően a cirill–magyar betűhív átírás (transzliteráció) jelentette az első kihívást. A közel 682 000 foglyokarton 17 adateleme összesen 11 és fél millió adatot jelent, amelynek manuális feldolgozása évekig tartott volna. Ezért az a döntés született, hogy a személynevek és a földrajzi nevek esetében az átírás és a fordítás nyelvi feldolgozáson alapuló gépi algoritmusok segítségével történjen. Ennek megvalósításához az MNL az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat (ELKH, később Magyar Kutatási Hálózat [HUN-REN] Nyelvtudományi Intézetének, később az Eötvös Loránd Tudományegyetem [ELTE] Nyelvtudományi Kutatóközpontja) segítségét kérte (Sass et al. 2021). Az adatok további feldolgozásában magyar partnerszervezetként a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, valamint a Nemzeti Emlékezet Bizottsága vett részt.

2020 végéig a fordító algoritmus számos finomhangoláson esett át, amelyek eredményeként 2021-re a személyneveknél 90% feletti, míg a földrajzi neveknél 70%-ot meghaladó találati eredményt sikerült elérni. Az adatbázis néhány elemének – mint például a tábor neve, a távozás vagy halálozás oka – feldolgozását a levéltárosok hu-

mán erő alkalmazásával végezték. A szakemberek által lefordított adatelemek száma meghaladta az 50 000-et, és ezeknek döntő része speciális nyelvtudást, a katonai rangok változásainak, a betegségeknek, az orvosi szakkifejezéseknek az ismeretét, széles történeti és földrajzi tájékozottságot igényelt.

A kommunizmus áldozatainak emléknapiján a Magyar Nemzeti Levéltár első változatában adta közre a „Szovjet táborok magyar foglyai” című adatbázisát. A közel 682 000 fogolykarton adatbázisában jelenleg a legfontosabb személyes adatok alapján lehet keresni a hozzátartozókra, és megtekinthetők a kartonok orosz nyelvű másolatai is. A „Szovjetunióba elhurcoltak” című gyűjteményt jelenleg már tíz további, hadifoglyokra és elhurcoltakra vonatkozó adatbázis és periodika egészíti ki.

A kartonok feldolgozásának második szakasza

A „Szovjetunióba elhurcoltak” című gyűjteményben található adatbázisok feldolgozása a közzétételt követően is folytatódott. A 2021. augusztus végétől 2022. március végéig tartó második szakasz fő célja az volt, hogy gépi tanulás és mesterséges intelligencia támogatásával tárja fel és kapcsolja össze több adatbázis személyrekordjait.

A megoldani kívánt probléma kettős volt. Célunk volt egyrészt az, hogy a „Szovjet táborok magyar foglyai” című adatbázisban azonos személyre vonatkozó kartonokat azonosítsuk, és a rekordokat összekapcsoljuk a hiányzó adatok kiegészítése és az elhurcoltak számának pontosítása érdekében. Másrészt, a különböző célból készült más adatkészletek rekordjainak összevetése megteremtette a lehetőségét, hogy a születés dátumát, helyét, a fogságba esés dátumát, helyét, az egyes táborok közötti áthelyezés adatait és az elhalálozás vagy repatriálás adatait felhasználva pontosítsuk vagy kiegészítsük az adott személy életútjára vonatkozó információkat.

Az adatok tisztítása, elemzése és validálása

A már publikált hadifogolykartonok egymással történő összekapcsolása több egymásra épülő lépésből állt. Mindenekelőtt szükséges volt a rendelkezésre álló adatbázisok felmérése, adatstruktúráik feltérképezése, a lehetséges adattisztítási lépések megtervezése és végrehajtása. Ezek érintették többek között a tábornevek folyó szövegből történő kinyerését, a nemek meghatározását (mivel a közvélekedéstől eltérően nem kizárólag férfiak kerültek internálásra), a nemzetiségek kategorizálását, a földrajzi helyszínek neveinek adattisztítását, illetve a katonai beosztások hierarchiájának megállapítását is.

A kartonok (és az azokon szereplő személyek) tömeges összekapcsolását elvégző modell létrehozásához egy ciklikusan futó, tanítható és újratanuló, továbbfejleszthető munkafolyamatot (algoritmust) hoztunk létre.

A gépi tanulás során a hagyományos szabályalapú döntéshozatalt váltja ki egy bemeneti értékeken alapuló gépi döntés. Egy gépitranulás-alapú modell létrehozása-

kor nem szükséges előre deklarálni a döntés meghozásához szükséges szabályokat, mindössze megfelelően nagy méretű, úgynevezett tanítóhalmazt kell előállítani. Ezen tanítóhalmazban különböző bemeneti példák mellett megtalálható az elvárt kimenet, jelen esetben az azonos személy adatait tartalmazó összekapcsolt karton formájában. Ezek segítségével a gép a tanulás során ezen példákból automatikusan állítja elő a döntési folyamathoz szükséges szabályokat. Minél jobb minőségű és nagyobb méretű a tanítóhalmaz, annál pontosabb lesz az eredmény is.

A kartonok közötti (és más adatbázisok adatai/rekordjai közötti) azonosság megállapítása során figyelembe veendő szempontokat az első körös validálás tapasztalatai nyomán egy útmutatóban rögzítettük a validálást végző levéltárosok és szakemberek számára. Az azonosság vagy éppen a különbözőség megállapításához a következő szempontokat vettük figyelembe: névegyezés, születési év egyezősége, születési hely és lakhely mezők egyezősége, hazaérkezés és táborokból történt távozás dátumának egyezősége, fogolytáborok azonosítójának egyezősége. További adatmezők, így a rendfokozat, forrás és fordítás mezők bírálata és azonosítása adhatott lehetőséget további következtetések levonására. A megfelelő mennyiségű validált rekordpárt tartalmazó tanítóhalmaz létrejöttét követően a folyamat átadta az adatokat a gépi tanulással támogatott alkalmazásnak.

A projekt tanulságai és eredményei

Munkánk során egyértelművé vált az előzetes adatelemzés fontossága. Kiemelt jelentősége van az adatkészletek adattisztítási lépéseinek a jobb összehasonlítási eredmények elérése érdekében. Mindezeket túl olyan felhasználói felületet kellett létrehozni, amely gyorsan elérhető, könnyen kezelhető és használható a levéltárosok számára a validálás és minőség-ellenőrzés folyamán.

A fentebb részletezett tapasztalatok felhasználásával sok részfeladatot kellett újraterveznünk annak érdekében, hogy a modell végső futtatásakor az elvárt minőségben történjék meg az adatok összekapcsolása. Az újratervezett munkafolyamat és modellezés eredményeként már 98%-ban releváns, beazonosított rekordpárokat kaptunk.

A munka természetesen nincs lezárva, hiszen a kutatók és állampolgárok maguk is gazdagíthatják, pontosíthatják a gyűjteményt saját adataikkal. A kutatás és fejlesztés legfőbb eredménye az, hogy olyan nagy elemszámú adathalmazban vált lehetségessé kapcsolatok beazonosítása, amelyben emberi munkaerővel nem, vagy csak rendkívül hosszú idő alatt lettek volna ezek a feladatok elvégezhetőek. Az adatok automatikus összekapcsolásával előállított új adatbázis minőségileg más lehetőséget nyújt az érdeklődők és a kutatók számára, mint a 2019-ben átvett kartonok egyszerű közzététele. Az MNL oldaláról pedig az elkészült összehasonlító alkalmazás és modell kiindulópontja azoknak a fejlesztéseknek, amelyekkel a Magyar Nemzeti Levéltár a más adatbázisaiban, nyilvántartásaiban és segédleteiben található adatok további tisztítását, validálását, hasonlóságok felismerését és rejtett kapcsolatok feltárását kívánja elvégezni.

Következtetések

Kétségtelen, hogy a levéltárak szerepe világszerte változik. Ebben az átalakulásban a levéltáraknak az élen kell járniuk a saját jövőjük érdekében is, hogy képesek legyenek irányítani azt, és ne veszítsenek teret.

Mivé válhat a levéltáros szakma a jövőben? Egyesek szerint a levéltártudomány inkább egyfajta módszertan lesz, semmint önálló tudományág, amellet, hogy az interdiszciplinaritás még komolyabb teret fog nyerni ezen a területen is. A levéltárak elsődleges feladata (a közigazgatási és közszolgáltatási funkciók mellett) a kutatás, a kutatás támogatása és az oktatás lesz a megőrzendő és digitalizálandó gyűjtemények bővítése mellett. Az intézményi modellek teljesen átalakulnak, a gyűjtemények pedig digitálisan egy helyen lesznek elérhetőek, még akkor is, ha fizikailag máshol/más intézményben tárolják őket. A digitális tárgyak közötti kapcsolatokat nemcsak a kúrátorok, hanem maguk a felhasználók is létrehozhatják majd (ahogy erre már láthatunk is példákat), természetesen szigorú minőség-ellenőrzési és moderálási szabályok mentén.

A levéltárak hasznossága egyáltalán nem temetendő, mivel az új technológiák új lehetőségeket jelentenek, és ezek a levéltárosi munka fontosságának újraelismerését (és elismertetését) is magukban hordozzák. A jövőben az eddigi tapasztalatokra és készségekre is szükség lesz, de alkalmazkodóképesnek kell lenni, és újra meg újra az új körülményeknek, kihívásoknak kell megfelelni. A levéltárnak növekvő mértékben kell a felhasználóra összpontosítania (legyen az egy professzionális kutató, egy érdeklődő állampolgár vagy az államigazgatás egy intézménye), és a tartalom fejlesztését kell szolgálnia amellet, hogy ellátja alapfeladatait.

Irodalomjegyzék

- Abramitzky, Ran et al. (2021). „Automated Linking of Historical Data”. *Journal of Economic Literature*, 59/3, 865–918. <https://doi.org/10.1257/jel.20201599>.
- Bell, Mark (2018). „Machine Learning in the Archives”. *The National Archives* (2018. jún. 7.). <https://blog.nationalarchives.gov.uk/machine-learning-archives/>.
- Bögel György (2015). *A Big Data ökoszisztémája*. Budapest: Typotex eKiadó.
- Colavizza, Giovanni et al. (2022). „Archives and AI: An Overview of Current Debates and Future Perspectives”. *Journal on Computing and Cultural Heritage*, 15/1, 1–15. <https://doi.org/10.1145/3479010>.
- Connolly, Erin – del Genio, Charo I. – Harrison, Freya (2020). „Data Mining a Medieval Medical Text Reveals Patterns in Ingredient Choice That Reflect Biological Activity Against Infectious Agents”. *mBio*, 11:e03136–19. <https://doi.org/10.1128/mBio.03136-19>.
- „crowdsourcing”. *Merriam-Webster Dictionary* (letöltés: 2024. jan. 23.). <https://www.merriam-webster.com/dictionary/crowdsourcing>.
- „Digital Projects at The National Archives”. *The National Archives* (letöltés: 2025. júl. 24.). <https://www.nationalarchives.gov.uk/documents/digital-projects-at-the-national-archives.pdf>.
- Dunley, Richard (2018). „Machines Reading the Archive: Handwritten Text Recognition Software”. *The National Archives* (2018. márc. 19.). <http://blog.nationalarchives.gov.uk/blog/machines-reading-the-archive-handwritten-text-recognition-software/>.

- Erez, Sigal Arie et al. (2020). „Record Linking in the EHRI Portal”. *Records Management Journal*, 30/3, 363–378. <https://doi.org/10.1108/rmj-08-2019-0045>.
- Fényes Erika (2021). „Elérhető a Szovjetunióba elhurcoltak adatbázisa”. *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára* (2021. febr. 25.). https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/elerheto_a_szovjetunioba_elhurcoltak_adatbazisa.
- Humphries, Glen (2018). „Case Study – External Pilot – Machine Learning and Records Management”. *Future Proof – Protecting Our Digital Future* (2018. szept. 24.). <https://futureproof.records.nsw.gov.au/case-study-external-pilot-machine-learning-and-records-management/>.
- Marciano, Richard – Greenberg, Jane (2020). „Computational Archival Science (CAS): A Paradigm Shift Across the Data”. *CLIR & AERI* (2020. júl. 6). http://aeri.website/wp-content/uploads/2020/06/CLIR-AERI2020_Marciano-Greenberg-Students.pdf.
- Price, Joseph et al. (2021). „Combining Family History and Machine Learning to Link Historical Records: The Census Tree Data Set”. *Explorations in Economic History*, 80, 101391. <https://doi.org/10.1016/j.eeh.2021.101391>.
- Revuelta-Eugercios, Barbara A. – Robinson, Olivia – Løkke, Anne (2021). „Link-Lives, Historical Big Data: Reconstructing Millions of Life Courses from Archival Records Using Domain Experts and Machine Learning”. *CEUR Workshop Proceedings*, 3019, 135–143.
- Sass Bálint et al. (2021). „Magyar hadifoglyok adatainak orosz–magyar átírása és helyreállítása, és a szabadszöveges adatbázisok tulajdonságai”. In: Berend Gábor – Gosztolya Gábor – Vincze Veronika, szerk. XVII. *Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem TTIK Informatikai Intézet, 39–51.
- Seles, Anthea (2020): „Artificial Intelligence and Archives. Presentation at Emerging Technologies, Big Data and Archives”. *YouTube CLIRDLF* (2020. jún. 9.). <https://www.youtube.com/watch?v=noxwKS-cPh0>.
- Seo Jo, Eun – Gebru, Timnit (2020): „Lessons from Archives: Strategies for Collecting Sociocultural Data in Machine Learning”. In: *FAT* ’20: Proceedings of the 2020 Conference on Fairness, Accountability, and Transparency, January 27–30, 2020, Spain, Barcelona*. New York, NY: Association for Computing Machinery, 306–316. <https://doi.org/10.1145/3351095.3372829>.
- Theimer, Kate (2018). „It’s the End of the Archival Profession As We Know It, and I Feel Fine”. In: Brown, Caroline, szerk. *Archival Futures*. Facet, 1–18. <https://doi.org/10.29085/9781783302192.002>.
- „What Is Discovery?” *The National Archives* (letöltés: 2025. júl. 24.). <https://www.nationalarchives.gov.uk/help-with-your-research/discovery-help/what-is-discovery/>.
- Winchester, Ian (1970). „The Linkage of Historical Records by Man and Computer: Techniques and Problems”. *The Journal of Interdisciplinary History*, 1/1, 107–124.

Időgép és levéltár: térbeli adatok a levéltárakban és felhasználásuk lehetőségei

Time Machine and Archives: Geospatial Data in Archives and Their Potential for Utilization

Sipos András¹ – Telek Ágnes²

¹ főlevéltáros, főosztályvezető, Budapest Főváros Levéltára, Budapest
sipos.andras@bparchiv.hu

² főlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára, Budapest
teleka@bparchiv.hu

Összefoglalás

A levéltári anyagban rejlő vagy hozzá kapcsolódó térbeli információ közvetlenül és széles körben válik hasznosíthatóvá, ha digitális térbeli adattá, geoadattá alakítjuk, szabványos kódolásban kapcsolva hozzá a földrajzi fekvés adatait, ami lehetővé teszi, hogy a levéltári adatok térinformatikai rendszerekben (GIS) jelenjenek meg. A napjainkban tömegesen keletkező térinformációs iratok mellett nagy lehetőségek rejlenek a hagyományos, analóg levéltári anyag geokódolásában és a térképek georeferálásában is. Ennek egyik működő példája a Budapest Időgép.

Abstract

Geospatial information embedded in or related to archival holdings has great potential for utilization, which can be exploited by extracting the information and transforming it into standardized geodata, enabling its integration into Geographic Information Systems (GIS). Geospatial records are now being created and archived on a massive scale. Conversely, geocoding analogue sources and georeferencing digitized paper maps offer new ways of creating Historical Geographic Information Systems (HGIS). The Budapest Time Machine is one working example of this.

Kulcsszavak: levéltár, térbeli adatok, térinformációs rendszer (GIS), Budapest Időgép, történeti épület tervrajzok

Keywords: archives, geospatial data, geographic information system (GIS), Budapest Time Machine, historical building drawings

A levéltárakban őrzött iratoknak, amelyek alapvetően valamely szerv vagy személy működése, tevékenysége során, ennek lecsapódásaként keletkeztek, szinte minden esetben van(nak) térbeli vonatkozása(i), amelyek azonban nem mindig jelentkeznek explicit módon. Az iratképzők működése eleve helyhez köthető, például van székelyük, a szerveknek illetékességi területük, a személyeknek és családoknak lakhelyük, mindezekről eltérő lehet ugyanakkor a konkrét iratok keletkezési helye. Az iratok tartalma is sokszor utal hely(ek)re vagy térben elhelyezhető objektum(ok)ra, de a bennük

megemlített események és szereplők is köthetők helyhez. Jellegzetes és tömeges levéltári irattípust képez a kartográfiai jellegű források széles köre, amelyek a földfelszín meghatározott részének valamiféle ábrázolását nyújtják, s explicit vagy implicit módon (feliratokkal, szimbólumokkal, színezéssel, grafikai elemekkel) számos információt nyújtanak a helyekről. A tervrajzok nemcsak konkrét és helyhez köthető épített vagy tervezett objektumok – megvalósult vagy meg nem valósult – rajzi lenyomatait, hanem kapcsolati információkat is tartalmaznak tervezők, megbízók, használók, építési hatóságok között.

A helyre vonatkozó adatok a levéltári anyagban történő keresés leggyakoribb szempontjai közé tartoznak, ennek megfelelően a hagyományos (papíralapú) és digitális segédletek (adatbázisok) fontos eleme az egységesített, szabványosított helynevek szerinti kereshetőség biztosítása. A levéltári anyagban rejlő vagy hozzá kapcsolódó, jellegét és kifejezési formáit tekintve is roppant heterogén térbeli információ közvetlenül és széles körben válik hasznosíthatóvá, ha digitális térbeli adattá, geoadattá alakítjuk, szabványos kódolásban kapcsolva hozzá a földrajzi fekvés adatait, ami lehetővé teszi, hogy a levéltári adatok térinformatikai rendszerekben (geographic information system, GIS) jelenjenek meg.

A levéltárak Janus-arcú intézmények, amelyek egyaránt fordulnak a múlt és a jövő felé. Biztosítaniuk kell a múltból ránk hagyományozott iratok fennmaradását és használhatóságát a jelen és a jövő igényeinek megfelelően, ugyanakkor fel kell készülniük a mindenkori jelenben keletkező források archiválására, maradandó értékű információtartalmuk megőrzésére. Talán felesleges külön hangsúlyozni, hogy az elektronikus iratok¹ hosszú távú megőrzése,² amely a hardver- és szoftverkörnyezet, a formátumok életciklusától, avulásától függetlenül biztosítja nemcsak az iratok „olvashatóságát”, de hitelességük, integritásuk és értelmezhetőségük³ csorbítatlan fenntartását is, igen nagy kihívást jelent. A fentiek megvalósulását támogató legelterjedtebb alapmodell a hazai elektronikus levéltári rendszerben is alkalmazott OAIS (Open Archival Information System) referenciamodell („OAIS Reference Model...”). A hosszú távú megőrzés követelményeit és módszereit illetően nincs lényeges elvi különbség

¹ Az 'irat' a köznyelvi jelentésétől eltérően a levéltár számára minden „valamely szerv működése vagy személy tevékenysége során keletkezett vagy hozzá érkezett, bármely jelrendszerrel és adathordozón rögzített, egy egységként kezelendő rögzített információ, adategyüttes”. (A definíció forrása az 1995. évi LXVI. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről 3. § c) pontja; vö. Bényei 2022).

² Hosszú távú megőrzés alatt a digitális adatvagyonnak a hardver- és szoftverkörnyezet változási ciklusán túlnyúló megőrzését értjük, amely az elsődleges adattartalom, a kapcsolódó metaadatok és dokumentációk fenntartását, hitelességét, integritását, értelmezhetőségét és felhasználhatóságát egyaránt teljes értékűen biztosítja, tehát jóval túlmutat a fájlformátumok problémakörén.

³ Az értelmezhetőség követelménye az irat által hordozott adatok és információk teljes körű megérthetőségét követeli meg, tehát nemcsak a tartalom olvashatóságát, hanem az irat keletkezésének és használatának kontextusára vonatkozó minden releváns információt, például helyét az iratkezelési rendszerben, az adott ügy intézésének folyamatában, az irat szerzőjére, keletkeztetőjére, a kezelésében közreműködőkre vonatkozó hiteles információkat stb. jelenti.

a digitálisan keletkezett (e-born) és az analóg források digitalizálásával előállított iratok között.

Napjainkban tömegesen keletkeznek olyan elektronikus iratok (beleértve az adatbázisokat, szakrendszereket, GIS-rendszereket, a digitális tervezés, így a BIM-[Building Information Modeling, épületinformációs modellezés] alapú tervezés anyagain, de különböző célú szenzoros megfigyelések hosszú távú megőrzésre érdemes eredményeit is), amelyek eleve tartalmazznak geoadatokat (ezeket nevezzük térinformációs iratoknak⁴), így ezek hosszú távú megőrzése magában foglalja a teljes komplex adattartalom részeként a térbeli információ megőrzését is. Az Európai Unió (EU) E-ARK (European Archival Records and Knowledge Preservation) projektje keretében külön szabvány készült a térinformációs iratok hosszú távú archiválását („levéltárnak történő átadását”) szolgáló információs csomagokra vonatkozóan.⁵ A szabvány előírásai alapján képzett információs csomag rendeltetése, hogy az adattartalom szoftver- és platformfüggetlen módon legyen megőrizhető a teljes értékű értelmezéshez szükséges minden további adattal együtt. Tehát nemcsak az egyes iratokhoz, adatokhoz tartozó térbeli koordinátákat kell tárolni, hanem azt is, hogy ezek milyen rendszerben értelmezendők; a térinformatikai adatbázis teljes logikai struktúráját, a kartográfiai információt, vizualizációra vonatkozó utasításokat, attribútumdefiníciókat, a kontextusinformációkat (például az adott térinformatikai rendszer keletkezését, használatát és történetét megvilágító adatokat és dokumentációt). A szabvány rögzíti a fenti típusú adatok átadásához és tárolásához elvárt adatszerkezetet és formátumokat, valamint a geoadatokra nézve specifikus metaadat-struktúrát, megfeleltetést létesítve az EU Infrastructure for Spatial Information in Europe („INSPIRE...”) és az Encoded Archival Description („EAD3, Encoded...”) metaadatai között.

Másik irány a hagyományos, analóg levéltári anyagban rejlő térbeli információk azonosítása, térbeli koordinátákkal való ellátása (geokódolás) és hasznosítása GIS-alapú rendszerekben. Elterjedt megközelítés szerint a GIS-rendszereken belül a történeti térinformatikai rendszerek (H[istorical]GIS) egyik fő megkülönböztető jegye, hogy általában magukban foglalnak analóg levéltári forrásokból származó adatokat, s fontos szerepük van abban, hogy a történeti múlt vizsgálatában az időbeliség mellett a térbeli szempont végre jelentőségének megfelelően jusson érvényre (Owens et al. 7–9).

A digitalizált papíralapú régi térképek georeferálás révén illeszthetők térinformatikai rendszerbe, amely folyamat során a digitalizált térkép minden képpontjához hozzárendelünk egy földrajzi koordinátát (Owens et al. 151–155). A régi térkép

⁴ Térinformációs iratok (geospatial records) olyan elektronikus iratok, amelyek valamely objektumot a térben elhelyezve, szabványos földrajzi koordináta-rendszerben értelmezett koordinátákkal és attribútumoknak nevezett leíró elemkészlettel írnak le.

⁵ European Archival Records and Knowledge Preservation Project. Az ennek keretében kidolgozott szabványok meghatározzák az OAIS-moddellen alapuló információs csomagokra vonatkozó részletes követelményeket. A térinformációs iratokra vonatkozó szabvány: Specification for the E-ARK Content Information Type Specification for Digital Geospatial Data Records Archiving („CITS Geospatial”).

így bármely szabványos térinformatikai megjelenítő eszközzel földrajzilag a helyére kerül, lehetővé teszi, hogy adott terep régi és mai állapotát több idősíkbán – egymásra vetítve vagy szinkronizált nézetben – összevegyük. A georeferált térképen azután navigálhatunk, vagy kereshetünk helyeket mai cím, földrajzi név alapján úgy, hogy közben a tényleges terepi helyzetnek megfelelő régi térképi ábrázolást látjuk. A georeferált térképek vektorizálhatók, ezáltal „berajzolhatók” utcák, terek, városrészek, egyéb térképen ábrázolt objektumok, de kellően részletes térképen akár telekhatárok, házak körvonalai is, bármely térbeli entitás, amely pont, vonal vagy poligon formájában ábrázolható – ezek immár nemcsak különböző színű képpontokkal ábrázolva a szemünk számára rajzolódnak ki, hanem koordinátákkal leírt geometriai entitásként rögzülnek is a térinformatikai rendszerben.

A georeferáláshoz terepi illesztőpontok szükségesek, olyan tereptárgyak (például torony), amelyek egyértelműen jelölve vannak a régi térképen, és mai helyzetük is pontosan ismert. Ismerni (vagy modellezni) kell az eredeti térkép készítésekor használt vetületi rendszert. A georeferálásból eredő további lehetőség nagy felbontású, sok szelvényen ábrázolt térképek szelvényeinek összeillesztése, amelynek köszönhetően azon úgy navigálhatunk és kereshetünk, mint egy egységes térképen. Az Arcanum Térképek szolgáltatásban ilyen módon érhető el a Habsburg Birodalom 19. századi kataszteri felméréseinek térképe, amelyet több ország számos gyűjteményében őrzött több százezer szelvény georeferálásával sikerült összeilleszteni. A szelvények nagy mérete miatt eredetiben még egy átlagos település térképét sem tudnánk magunk előtt kényelmesen „kiteríteni” és tanulmányozni. A föld utáni adózás alapját jelentő kataszteri felmérések a Birodalom német és olasz tartományaiban 1817-től, Magyarországon 1856-tól indultak meg. A külterületeken 1:2880, a belterületeken 1:1440, a sűrű városi területeken pedig 1:720 méretarányú térképek olyan részletes ábrázolást nyújtanak az egyes telkek, ingatlanok szintjéig, amely bármilyen szempontú történeti vizsgálat mellett a település- és területi tervezés, a környezet- és örökségvédelem, a táj- és vízépítés, sőt a távoli múltba visszanyúló jogi kérdések tisztázása szempontjából is rendkívül sokrétű felhasználási lehetőséget biztosít.⁶ A hatékony tömeges georeferálást a szelvényezési és vetületi rendszer komoly háttérkutatáson alapuló rekonstruálása tette lehetővé, amelynek köszönhetően a térképekről leolvasható szelvényszám alapján azok elhelyezhetők voltak ismert koordináta-rendszerben, így a szelvények sarokpontjai koordinátáinak kiszámításával azok szolgálhattak illesztőpontok gyanánt (Timár–Reisz 2022).

A térképek georeferálása és vektorizálása képezi a Hungaricana Közgyűjteményi Portál integráns részét alkotó Budapest Időgép („Budapest Időgép”; „Budapest Időgép. Ismertető”) alapját, amelynek segítségével térben és időben is navigálhatunk,

⁶ A hazai kataszteri örökség feltárásával és digitalizálásával az utóbbi időben legkiterjedtebben a „Négyzetkataszter: A magyarországi kataszterfelmérés térkép- és iratanyagának katasztere, 1850–1918” című, 132723 számú NKFI projekt foglalkozott Reisz T. Csaba vezetésével („Négyzetkataszter”). Számos idevágó szakmai anyagot közöl a 2014 óta megjelenő *Catastrum* című folyóirat („Catastrum”).

valamint az egyes ingatlanokról kiindulva kattintással elérhetővé válnak a geokódolás alapján hozzájuk linkelt történeti adatok és levéltári források.

A 2014-ben debütált Időgép (Time Machine) elnevezés nemzetközi *brand*, amely mára széles körű szakmai tudományos kezdeményezéseket és szervezeteket fog össze informatikusoktól kezdve digitális bölcsészeken keresztül a felhasználókig Európa-, sőt világszerte. A Budapest Időgép, illetve annak 2017-es bemutatása előtt annak előzményein dolgozó kollégák kezdetektől részesei ennek a szakmai együttműködésnek, mely 2019-ben hivatalosan is nemzetközi szervezetté alakult (Time Machine Organisation, TMO) és jelenleg 700-nál is több tagot számlál (timemachine.eu).

A TMO által megfogalmazott vízió szerint az Időgép olyan összetett technológiai környezet és szolgáltatásrendszer fantázianeve, amely a digitális világ előtti időkre – a történelmi múltra vonatkozóan is lehetővé teszi *Big Data* előállítását és felhasználását (*Big Data cf the Past*). Ennek csak alapja és kiindulópontja a források tömeges digitalizálása és közzététele – az adatok, információk kinyerésének a mindenkorai technológia nyújtotta lehetőségek mértékéig történő automatizálása, adatbázisba szervezése, értelmezése, és erre épülve a múlt négydimenziós rekonstrukciója, azaz a háromdimenziós valóság időbeli változásában történő megjelenítése (spatio-temporal reconstruction) az Időgép keretében folyamatba szervezve, egymásra épülő lépésekben valósulna meg. Ez helyi időgépekre (Local Time Machine, LTM) épülne, amelyek a TMO értelmezésében meghatározott térbeli helyre, geográfiai egységre vonatkozóan összegyűjtött *Big Data cf the Past* reprezentációk, amelyekben különböző szereplők és projektek által szolgáltatott adatok, tartalmak adódnak össze („Time Machine”). A szervezet működésének egyik legkézzelfoghatóbb eddigi eredménye a honlapján elérhető projekt adatbázis („Time Machine Projects”) az *online* elérhető szolgáltatásaikhoz, s így mind az egy földrajzi térben érdekelt, mind az egymástól távol eső, de hasonló módszerekkel próbálkozó szereplők könnyen kapcsolatot találhatnak egymással. Az adatbázisban található külföldi projektek jelentős része az elsüllyedt múlt egy-egy darabjának virtuális rekonstrukciójára (VR) és a kiterjesztett valóságként (augmented reality, AR) kínált élményszerű behelyezkedés lehetőségére irányul, de nő a tömeges forrásokból újszerű technikákkal kinyert adatok térinformatikai rendszerbe illesztésére irányuló projektek száma is.

A Budapest Időgép alkalmazást Budapest Főváros Levéltára (BFL) – a TMO tággabb értelmezését nem tagadva, de annak egyelőre a gyakorlatba a mi lehetőségeink figyelembevételével jól átültethető, szűkebb szegmensére szorítkozva – inkább a levéltári adatbázisok egy új „generációjaként” kezeli, amely már nemcsak kulcsszavak, szövegelemek, adatmezők szerinti keresésre ad lehetőséget, hanem arra is, hogy a forrásokhoz, illetve a rájuk vonatkozó adatokhoz interaktív térképeken barangolva is hozzáférjünk, gyors és egyszerű váltással a különböző időmetszetek között. Mintegy 30, a 18. század végétől az 1980-as évekig terjedő időkörből válogatott, a város egészéről vagy valamely nagyobb részéről fennmaradt részletes, nagy felbontású térképmű adja a térinformatikai alkalmazás rétegeit (1:10 000-től 1:720 felbontásig). Vektoros rétegek a 19. század és 20. század első felének legrészletesebb, legnagyobb felbontású – az 1870-es évektől már kataszteri részletességű, telekszintű ábrázolást nyújtó – egy-

korú várostérképei alapján készültek öt időmetszetben, amelyeket a rendelkezésre álló részletes térképek jelöltek ki (1837, 1872/73, 1908, 1916, 1937).

A Budapest Időgép mögött a Hungaricana hatalmas adatbázisa áll, amely több milliárd oldalnyi digitalizált forrásanyagot tartalmaz a város lakóira és épületeire vonatkozó, pontosan helyhez és időhöz köthető adatok tömegét nyújtva. Az a célkitűzésünk, hogy folyamatos fejlesztéssel mindez a történeti térképeken navigálva is, könnyen, gyorsan, szórakoztató formában legyen elérhető. Amikor a szolgáltatás 2017-ben elindult a Hungaricanán, számunkra is meglepetést okozott, hogy a nagyszabású víziók és *pilot*projektek között ez volt talán az egyik első, amely működő szolgáltatásként valóban tömeges méretben nyújtott adatokat és sokrétű digitalizált levéltári forrásegyütteseket.⁷

Annak, hogy a BFL a nemzetközi szintet tekintve is korán jelentkezett az Időgép-pel, tágabb értelemben több évtizedre visszanyúló munka adja a hátterét. A történeti városrészekre vonatkozóan, a mindennapi kutatószolgálati munka gyakorlati igényeit szolgálva, az 1970-es évektől készültek a topográfiai mutatók, amelyek az épületek és telkek azonosító adatait az akkori helyrajzi számoktól a 17. század végéig, a török uralom alóli felszabadítás utáni első összeírásokig visszavezették. A 2000-es évek elején kezdődött a hagyományos segédletek mellett, majd egyre inkább ezeket felváltva a különböző tömegesen előforduló irattípusok tartalmi feltárását szolgáló adatbázisok építése, és ennek során fokozatosan megvalósult a különböző forrástípusokból felvett alapadatok egységesítése. Ezzel párhuzamosan, de eleinte ettől függetlenül indult meg a tömeges digitalizálás, állományvédelmi és állománykezelési megfontolásokból is elsőként éppen a térképtár anyagával.

Tömeges méretekben az alább felsorolt fő irattípusok kerültek feldolgozásra, a jobb oldali oszlopban jelzett fő adattípusok egységesített felvételével:

• Közjegyzői okiratok • Kihirdetett végrendeletek • Hagyatéki ügyek • Árvaszéki ügyek • Büntetőügyek • Polgári perek • Fogolytörzskönyvek és nyilvántartások • Telekkönyvi iratok • Lakás-adatszolgáltatási ívek 1944	▪ Jelzet ▪ Személynevek ▪ Szerepkör az ügyben ▪ Foglalkozás ▪ Dátum ▪ Ügytípus ▪ Lakcím (Telephely) (az iratban szereplő és a mai megfelelője) ▪ Helyrajzi szám
---	--

⁷ A Budapest Időgép gyakorlatilag szimbiózisban él a Hungaricanával, attól elválaszthatatlan, intézményi bázisa pedig Budapest Főváros Levéltára. A megvalósítás ugyanakkor projektalapú, magát az alkalmazásfejlesztést a Nemzeti Kulturális Alap (NKA) pályázatai tették lehetővé, a tartalom bővítés mindemelett más támogatók által finanszírozott projektekre is épül (például Budapest Főváros Önkormányzata a Budapest 150 programsorozat keretében nyújt támogatást, a közjegyzői adatbázis jelentős részben a Magyar Országos Közjegyzői Kamara támogatásával készült). A tartalom- és szolgáltatásfejlesztésben évek óta részt vesz a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár is.

Mindegyik forrástípus esetében tehát bekerültek az adatbázisba az iratokhoz kapcsolódó legfontosabb topográfiai adatok: a laccím (az iratban érintett személy laccíme, a vállalkozás telephelye, építési iratok, telekkönyvek esetében a helyszín) gyakorlatilag minden esetben szerepel. Az 1873 előtti építészeti tervek és az Ybl Miklós-hagyaték feldolgozása során, azok kiemelt forrásértékére tekintettel, megtörtént az egyedi topográfiai azonosítás, azaz a forrásokban szereplő helyrajzi adatok mai helyrajzi számokkal történő megfeleltetése, az 1873 utáni tervek leginkább használt együttese, a székesfőváros adminisztrációjának egykori magasépítési tervtára⁸ pedig eleve helyrajzi számok szerint tárolta a terveket. A régi telekkönyvekre és telekkönyvi betétekre vonatkozóan a digitalizálásra történő előkészítés részét alkotta a mai helyrajzi szám megállapítása és rögzítése. Ez azért lényeges, mert az Időgépben a mai helyrajzi szám az a központi adat, amely a különböző típusú iratok geokódolását, térképhez kapcsolását és így az adott helyszínhez rendelését biztosítja.

A Hungaricanán a BFL 30 részadatbázisban 2023-ig mintegy 1,6 millió adatbázisrekordot és 2,5 millió digitális felvételt tett közzé. Ezeknek egyelőre aránylag kis része van geokódolva és térképhez kötve: elsődlegesen a 19. század közepétől vezetett telekkönyvek és az 1870-es évektől őket felváltó, a mai tulajdoni lap őseinek tekinthető telekkönyvi betétek első, az 1920-as évekig vezetett sorozata, amelyek a tulajdonos-változások regisztrálásán túl család-, társadalom- és gazdaságtörténeti adatok tömegét nyújtják Budapest nagyvárossá válásának időszakából. Építészeti tervek szintén a 19. század második feléből és a 20. század elejéről, közjegyzői okiratok az I. világháború időszakából.⁹ 2015 őszén egy Kossuth Lajos téri lakás fala mögül szenzációs módon előkerült az 1944. június elején a zsidók összeköltöztetésére kijelölt sárga csillogos házak előkészítéséhez a lakóházakról és lakóikról felvett adatszolgáltatási ívek egy nagyobb korpusza („Azt hitték, hogy megsemmisült...” 2015), ez is teljességében elérhető az Időgépen keresztül („Holocaust Documents Trove...” 2015).

A források tekintetében visszafelé haladva az időben komoly nehézséget jelent, hogy a bennük található régi helyneveket és címeket is meg kell feleltetni geokódolható földrajzi pontoknak. A régi városi címeket, helymeghatározásokat ehhez jellemzően egy mai ingatlannak, illetve helyrajzi számnak kell megfeleltetni, egy azóta sok esetben teljesen átalakult városi térben. A ma érvényes helyrajzi számozás fokozatosan lett bevezetve, Budapest 1945. évi területén is csak az 1910/20-as évektől él, az 1950-ben fővároshoz csatolt kerületekre pedig csak több évtized alatt terjedt ki, akár egy kerület különböző részeiben is eltérő időpontokban. Így gyakorlatilag minden forráscsoport esetében külön-külön kell megtalálni azt a lehetőséget, hogy a bennük szereplő topográfiai adatokat milyen közbeiktatott forrás (például címjegyzékek, helyrajzi szám összehasonlító jegyzékek, történeti topográfiai adatbázisok) segítségével lehet hatékonyan mai helyrajzi számokra váltani. Az azonosítást az említett

⁸ HU BFL XV.17.d.329.

⁹ Azért ebből az időszakból, mert ezt a tartalom bővítést 2018-ban az I. világháború lezárásának évfordulójához kapcsolódó pályázat segítségével sikerült megvalósítani.

I. világháború alatti közjegyzői iratok esetében a térképeken szereplő régebbi helyrajzi számok geokódolt adatbázisa is segítette, amellyel az 1916. évi cím- és lakásjegyzék adatai összefuttathatók voltak, a levéltárosi ellenőrzés és javítás pedig tovább emelte az eredményes azonosítás arányát. Az adatbázisban az ügyek résztvevői szerepelnek. 109 644 résztvevő (személy vagy cég) adata volt rögzítve, ezek közül 108 561 rekordnál volt a lakhely mező kitöltve. A térképen való megjelenítéshez ezeknek a megfelelő geokódokkal való összekapcsolása volt a feladat. Az adatok javítása, szűrése után 28 547 lakhelyként előforduló címet lehetett azonosítani az iratokban. Ebből 20 096 cím volt budapesti, ezekből 18 815 esetben sikerült geokódot társítani a címhez (93,6%), a 8451 nem budapesti címből pedig 6243 esetben (73,87%).

Ahány különböző geokódolt lakhellyel rendelkező résztvevője van egy ügynek, annyi helyen jelenik meg az ügyirat adata a térképen. A geokódolt rekordok segítségével könnyen felderíthetők akár Budapestnek egy másik várossal közjegyzői iratokban tükröződő kapcsolatai, akár egy budapesti helyszín vagy városrész lakóinak közjegyzői iratokban lecsapódó kapcsolatrendszer. Az Időgép jelentősége, azon felül, hogy történeti térképeken barangolva, könnyen, gyorsan, szórakoztató formában érhetők el a helyhez köthető források, abban is áll, hogy máris tömegesen tartalmaz olyan pontos tér- és időkoordinátákkal ellátott kapcsolati adatokat a régi kor szereplőiről, amelyek alapján az egyes iratok tartalmi használatától független elemzések végezhetők (ahhoz hasonlóan, ahogy napjainkban a mobiltelefon-hívások és közösségimédia-kapcsolatok mintázatai árulnak el sok mindent a társadalom valóságos térbeli szerveződéséről), megvalósítva a Time Machine vízióját: *Big Data cf the Past*.

A további tartalom bővítés lehetőségei tematikailag és időben is szinte korlátlanok. A Hungaricana levéltári adatbázisa máris több százezer laccímet tartalmazó, de még nem georeferált rekordot tartalmaz. A térképi rétegek egyelőre a 18. század végétől a 20. század végéig terjednek. A Habsburg Birodalom 18. század végi katonai felméréseinél korábbi időből mai értelemben vett térképekre nem számíthatunk, viszont a Magyar Várostörténeti Atlasz projekt („Magyar Várostörténeti Atlasz projekt”) keretében részben elkészült, részben készülő Buda, Óbuda és Pest városatlaskok rekonstruált térképei integrálhatóak lesznek az Időgéphez, biztosítva az akár a közép-korig visszanyúló időrétegeket.

Milyen szakmán kívüli, integrált lehetőségei lehetnek egy ilyen adatbázisnak? Az ennyire könnyen elérhető, szakmai tudás nélkül is értelmezhető történeti források és dokumentumok ugyanis demokratikus és nyílt hozzáférést biztosítanak a *citizen science*, a közösségi tudomány képviselői és bármely érdeklődő számára.

A térbeli adatok, illetve az azokhoz kapcsolható építészeti dokumentumok univerzalitását és népszerűségét mi sem illusztrálja jobban, mint az, hogy a levéltár legfontosabb együttműködései közül több is e köré épül, amelyek közül két példát említünk meg.

Mindkét esetben olyan úttörő együttműködés és annak eredménye jelenik meg, amelyre levéltárunkban korábban nem volt példa, és jelen ismereteink szerint nemzetközi levéltárügyben sem elterjedt. A *data circulation*, vagyis adatkörforgás a digi-

tális környezetben működő levéltár újszerű lehetősége. Ennek során a levéltár és partnerei között olyan szervezett együttműködés valósul meg, amelynek során utóbbiak a hagyományos levéltári iratok digitális másolatainak felhasználásával új tartalmakat állítanak elő, amelyeket immár mint tisztán elektronikus állományokat a levéltár átvesz, archivál, és mint önálló levéltári iratok újabb felhasználók számára még komplexebb tartalmak előállításának kiindulópontjaként szolgálhatnak a jövőben, amelyeket a levéltár majd szintén megőriz, rendelkezésre bocsát, és így tovább...

Az Óbudai Egyetem Ybl Miklós Építéstudományi Karával folyó együttműködés keretében a Történeti épületek digitális modellezése tantárgy keretében a hallgatók a pesti történeti városrészek jelenleg elsősorban dualizmus kori épületterveiből Archicad tervezőprogrammal rekonstruálják az épületeket, egyszerre fejlesztve szoftvertudásukat és mélyítve el az építészettörténet, a hajdani tervezők gondolkodásának és munkamódszerének megértését. Az elkészülő modelleket a levéltár nemcsak archiválja, hanem a Budapest Időgépen is közzétenni tervezi (az első 31 modell már megtalálható a felületen), és ezek szaporodásával fokozatosan „megépülhet” akár egész tömbök, városrészek eredeti terveknek megfelelő háromdimenziós képe. (Ismereteink szerint ez a módszer is kivételszámba megy, mivel a régi városok, városnegyedek digitális modelljei általában képeken, illetve a meglévő struktúrák szkennelésén alapuló pontfelhő modellezéssel készülnek.)

Egy másik együttműködésünk a citizen science egyik kiemelkedő hazai példája. A Budapest100 neve a várostörténet, illetve Budapest története iránt érdeklődők számára bizonyára ismerősen cseng. A szervező Kortárs Építészeti Központ (KÉK) minden évben nagyrészt visszatérő, lelkes önkéntesek segítségével szervez programokat, és kutatja a házak történetét, többek között a levéltár gyűjteményében. Az először 2011-ben megrendezett esemény az utóbbi években komoly és átgondolt módszerrel dolgozik együtt az intézményekkel, illetve a civil kutatókkal, hogy minél többet kiderítsenek Budapest épületeiről, hiszen a mottójuk: „Minden ház érdekes.” A nyitott házak hétvégéjén házsetákkal, kulturális és zenei programokkal várják az érdeklődő közönséget. Visszatérő és közkedvelt programpontok a házak történetét felidéző, udvarokban, kapualjakban, lépcsőházakban installált mini *pop-up* kiállítások, amelyek nagyrészt a levéltár tervrajzaiból rekonstruálják az épület korábbi vagy építés korabeli állapotát. A kutató önkéntesek munkájának eredménye azonban szerencsére nemcsak ebben a pár napban érhető el, hanem az évek gazdag eredményeit felvonultató adatbázisban is megtalálható („Budapest100”). A házadatlapokon a levéltári adatbázisokhoz hasonló metaadatokon túl gyakran szöveges, leíró történettel is találkozunk, amely potenciálisan levéltári, de nagyon gyakran további közgyűjteményi, sőt akár privát/civil forrásból származó információkat tartalmaz. A levéltári kutatás során feltárt iratok, tervek és egyéb dokumentumok tehát sok esetben kiegészülnek további értékes forrásokkal, így az ez úton megszülető új dokumentum, a házadatlap igen gazdag történeti forrás lehet a laikus, de sokszor a szakmabeli érdeklődők számára is. Ehhez járulnak a házak aktuális állapotát rögzítő fényképsorozatok. Mindezek szintén a levéltári tervanyag felhasználásával készült olyan új értékes

tartalmat jelentenek, amelyeket a levéltár archivál, és tervezi az Időgépen történő közzétételét is.

Ezen együttműködések jelentőségét és újszerűségét mi sem illusztrálja jobban, mint hogy 2021-ben a Stockholmi Városi Levéltár felkérte a BFL-t, hogy a Creative Europe pályázat keretében működjön együtt velük és a Koppenhágai Városi Levéltárral, az építészeti tervrajzok kutatásának és felhasználásának új innovatív módszerei kutatásában és elterjesztésében. A „City Memories Visualizing Change in Three European Capitals” projekt („City Memories...”) egyik legfontosabb eredménye, hogy *Best Practice Guide*-ok formájában elkészültek az együttműködéseink tanulságait összegző módszertani anyagok, hogy más társintézmények is hasznosítani tudják ezeket a tapasztalatokat saját felhasználói köreikkel.

Irodalomjegyzék

- „Adding a New Dimension to the Past”. *Time Machine* (letöltés: 2025. júl. 26.). <https://www.timemachine.eu/>.
- „Azt hitték, hogy megsemmisült, de megtalálták egy budapesti lakásfelújításkor” (2015). *HVG* (2015. szept. 25.). https://hvg.hu/kultura/20150925_Azt_hittek_hogy_megsemmisult_de_megtalalt.
- Bényei Balázs István (2022). „Az irat fogalmának átalakulása a 19. századtól napjainkig”. *Levéltári Közlemények*, 93, 143–156.
- „Budapest100” (letöltés: 2025. júl. 26.). www.budapest100.hu.
- „Budapest Időgép”. *Hungaricana* (letöltés: 2025. júl. 26.). <https://www.hungaricana.hu/hu/budapest-idogep/>.
- „Budapest Időgép. Ismertető”. *Hungaricana* (letöltés: 2025. júl. 26.). <https://www.hungaricana.hu/hu/adatbazisok/budapest-idogep/>.
- „Catastrum” (letöltés: 2025. júl. 26.). <http://catastrum.hu/index.php/hu/>.
- „CIT Geospatial”. *DILCIS Board* (letöltés: 2025. júl. 26.). <https://dilcis.eu/content-types/cs-geospatial-data>.
- „City Memories – Visualizing Change in Three European Capitals”. *BFL Budapest Főváros Levéltára* (letöltés: 2025. júl. 26.). <https://bparchiv.hu/city-memories/>.
- „Encoded Archival Description Official Site”. *The Library of Congress EAD Standard Pages* (letöltés: 2025. júl. 26.). <https://www.loc.gov/ead/>.
- „Holocaust Documents Trove Unearthed in Budapest Apartment” (2015). *The Guardian* (2015. nov. 21.). <https://www.theguardian.com/world/2015/nov/21/holocaust-documents-trove-unearthed-in-budapest-apartment>.
- „INSPIRE Knowledge Base”. *European Commission* (letöltés: 2025. júl. 26.). https://knowledge-base.inspire.ec.europa.eu/index_en.
- „Magyar Várostartörténeti Atlasz”. *Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet* (letöltés: 2025. júl. 26.). <https://www.varosatlasz.hu/hu/>.
- „Négyzetkataszter” (letöltés: 2025. júl. 26.). www.negyzetkataszter.hu/.
- „OAIS Reference Model (ISO 14721)”. *OAIS* (letöltés: 2025. júl. 26.). <http://www.oais.info>.
- Owens, J. B. (Jack) et al. *A Geographic Information System (GIS) Training Manual for Historians and Historical Social Scientists*. H. n.: NSF (letöltés: 2025. júl. 26.). <http://idahostate.academia.edu/JBJackOwens/Books>.
- Timár Gábor – Reisz T. Csaba (2022). „A kataszteri térképek szerepe a térinformatikai vizsgálatokban”. *Catastrum*, 9/1, 45–58. „Time Machine” (letöltés: 2025. júl. 26.). <https://www.timemachine.eu/ltmls/>.
- „Time Machine Projects”. *Time Machine* (letöltés: 2025. júl. 26.). <https://www.timemachine.eu/ltmls-projects/>.

Történeti források kiadása a digitális világban – lehetőségek és gyakorlat

The Publication of Historical Sources in the Digital World: Opportunities and Practices

Ring Orsolya

egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Történeti Intézet, Budapest;
tudományos főmunkatárs, Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest
ring.orsolya@btk.elte.hu

Összefoglalás

A tanulmány a történeti források kiadásának lehetőségét és gyakorlatait járja körül, áttekintve a forráskiadások különböző típusait, illetve összevetve a források publikálására kialakult különböző papíralapú kiadási szokásokat és a digitális gyakorlatokat. Részletesen bemutatja a tudományos igényű digitális forráskiadás elkészítésének lehetőségeit, követelményeit, előnyeit és hátrányait. Bár a történeti források digitális formában történő publikálásának áttekintése során röviden kitér a különböző adatbázisokra, nem célja ezek részletes bemutatása, mivel ezeket még akkor sem tekinti digitális forráskiadásnak, ha tartalmazzák valamely történeti forrás digitális másolatát. A tanulmány mellett érvel, hogy a két formát, azaz a források adatbázisba rendezését és a tudományos igényű digitális forráskiadást határozottan szét kell választani, és ki kell dolgozni az utóbbira vonatkozó, jelenleg teljesen hiányzó szakmai ajánlásokat és szabályokat, amelyek igazodnak a nemzetközi szabványokhoz, de figyelembe veszik a történeti források hazai kiadási gyakorlatának sajátosságait is.

Abstract

This study examines the potential and current practices of publishing historical sources by reviewing the different types of source publication and comparing paper-based and digital publishing methods. It provides a detailed description of the opportunities, requirements, advantages, and disadvantages of digital scholarly editions of historical sources. Although it briefly discusses databases, it does not aim to describe them in detail, as they are not considered digital publications even if they contain digital copies of historical sources. The article argues that a clear distinction needs to be made between the organization of historical sources in databases and their publication in digital scholarly editions. Furthermore, professional recommendations must be developed that align with international standards while taking into account the specificities of Hungarian publishing practices for historical sources.

Kulcsszavak: történeti forráskiadás, papíralapú forráskiadási gyakorlat, tudományos igényű digitális forráskiadás, nemzetközi szabványok

Keywords: publishing historical sources, paper-based publishing methods, digital scholarly edition, international standards

Bevezetés

Az 1999-ben a történeti források kiadásának módszertani kérdéseiről megrendezett nagyszabású konferencia célkitűzése az volt, hogy közös gondolkodást kezdeményezzen a történész- és levéltárosszakma képviselői között arról, hogyan kell a különböző korszakokban keletkezett történeti forrásokat szakszerűen kiadni (Kenyeres 2000). Erre azért is volt szükség, mert a történeti forráskiadás lényegében egyetlen hivatalos szabályzata 1920-ban látott napvilágot (*Századok*, 1920–1921).

A forráskiadásról szóló konferencia óta eltelt közel negyedszázadban a digitalizáció területén bekövetkezett technikai változások nagyban befolyásolják a történeti források kiadásának lehetőségeit, ezért hasznos, ha folyamatos a szakmai diskurzus arról, mit és milyen feltételek teljesülése mellett tekintünk forráskiadásnak. Ennek jegyében rendezett konferenciát 2017-ben a Magyar Nemzeti Levéltár „Történelem egy kattintásra? Klasszikus forráskiadás és/vagy levéltári adatbázisok” címmel, hogy többek között a forráskiadás klasszikus módszereit járja körül az akkori legújabb technikai adottságoknak megfelelően (Reisz 2018). Tanulmánykötetekben (Sipos 2014), a *Levéltári Közlemények* (Ress 2006; Nagy 2007) és a *Turul* hasábjain (Kóta 2015) is jelentek meg a digitális forráskiadással kapcsolatos gondolatébresztő publikációk, a digitális eszközök fejlődése azonban rákényszeríti a szakmát arra, hogy rendszeresen számot vessen a legjobb szakmai és technikai színvonalon történő forráskiadás kihívásaival.

Jelen írás célja nem az, hogy alapelveket fektessen le, sokkal inkább egy áttekintés és problémafelvetés kíván lenni, bízva abban, hogy a forráskiadások közreadói a közeljövőben újabb konferencián vitathatják meg a 21. században követendő gyakorlatot. Ugyancsak nem célom elmélyülni a különböző történelmi korszakokban keletkezett források kiadási elveiben és szokásaiban, ehelyett igyekszem a digitális forráskiadásról általában gondolkodni. A tanulmány elsődlegesen az írott források témáját igyekszik körüljárni.

A következőkben először röviden összefoglalom a történeti forráskiadások különböző típusait, majd áttekintem a források publikálására kialakult különböző digitális gyakorlatokat a papíralapú kiadási szokásokkal történő összevetés révén, majd részletesen bemutatom a tudományos igényű digitális forráskiadás elkészítésének lehetőségeit, követelményeit, előnyeit és hátrányait. Bár a történeti források digitális formában történő publikálásának áttekintése során röviden kitérek a különböző adatbázisokra, célom nem ezek részletes bemutatása, mivel az adatbázisokat még akkor sem tekintem digitális forráskiadásnak, ha tartalmazzák valamely történeti forrás digitális másolatát. Amellett érvelek, hogy a két formát, azaz a források adatbázisba rendezését és a tudományos igényű digitális forráskiadást határozottan szét kell választani, és ki kell dolgozni az utóbbira vonatkozó, jelenleg teljesen hiányzó szakmai ajánlásokat és szabályokat, amelyek igazodnak a nemzetközi szabványokhoz, de figyelembe veszik a történeti források hazai kiadási gyakorlatának sajátosságait is.

Az írott történeti források papíralapú kiadásának is több típusát különböztetjük meg, amelyek befolyásolják a megjelenés formáját, a hozzáfűzött kísérszövegek és jegyzetapparátus mennyiségét és milyenségét. Ezek alapján beszélhetünk fakszimile

kiadásról, amikor az eredeti dokumentummal teljesen megegyező tartalmi és formai jegyekkel rendelkező hasonmást jelentetünk meg, azaz az ilyen kiadások esetén a tartalmi jegyek mellett a formai és az anyagi hűségnek is kiemelkedő szerepe van. A faksimile kiadások leggyakoribbak a középkori, illetve kora újkori iratok esetén, ahol az irat képi megjelentetésének valódi forrásértéke lehet, szemben a tömegesen keletkezett, írógéppel írt vagy stencilezett 20. századi iratokkal. Ugyancsak a középkori oklevelek publikálásának bevett gyakorlata a regeszták készítése, amelyek az okleveleket kivonatosan közlik, és tudományos apparátussal rendelkeznek. Egy irat teljes szövegű közlése esetén az eredeti forrás teljes szövegét publikálják, de ebben az esetben a szöveget átírják, előre meghatározott elvek szerint normalizálják. A kiadás alapjául az adott irat eredetije, illetve, ha az elveszett, az ahhoz legközelebb álló szövegváltozat szolgál. Az eredeti dokumentumhoz jelentős mennyiségű kiegészítő szöveg kapcsolódhat. Elvárás, hogy ebben megjelenjenek a szövegkiadás alapelvei, a válogatás szempontjai, a dokumentumok jelentősége, keletkezésük körülményei. A kritikai szövegkiadás annyiban különbözik a teljes szövegű közléstől, hogy a közreadó kritikai apparátusban közli a közreadott irat szövegbeli (íraskép, betűhasználat, hibák, javítások), illetve az esetleges példányok közti szövegbeli és tartalmi különbségeket. Minden esetben le kell írni az eredeti példány fizikai jellemzőit, illetve minden kapcsolódó információt, amely az iratok értelmezéséhez szükséges. A forráskiadások speciális fajtáját alkotják a fordítások, amelyek esetén szintén kiemelkedően fontos a megfelelő jegyzetapparátus a szövegek értelmezéséhez.

Mindezekből látható, hogy a történeti források kiadása szakértelmet, időt és anyagi ráfordítást igényel. A 21. századi digitális technikák számtalan olyan lehetőséget teremtenek, amelyeket megfelelően használva a korábbi szakmai elvek mentén színvonalas forráspublikációk készítésére nyílik lehetőség.

Miért ne tekintsünk forráskiadásnak egy levéltári adatbázist?

A korábban a levéltári adatbázisok és a forráskiadás témájában megjelent publikációk gyakran tárgyalják együtt a levéltári adatbázisokat és a digitális forráskiadást, elmosva a határt a két fogalom között. Jelen tanulmány amellett érvel, hogy helyesebb a két formát különválasztani egymástól, mint ahogyan egy mikrofilmtekercset sem tekintünk forráskiadásnak. Egy adatbázis ugyanis mindig egy adatstruktúra felől szerveződik. Ennek alapja általában valamilyen szabvány vagy más előre rögzített elv, amely mentén a változókat meghatározzák, ezáltal pedig előre rögzítik azokat az adattípusokat, amelyeket a kialakított adatbázis tartalmaz majd. Így egy adatbázis célja és rendeltetése nem az, mint egy (digitális) forráskiadásé, ami az adott forrásból, forráscsoportból indul ki, és bár egységes elvek szerint, de az egyedit kezeli. A két típust azonban nehéz elválasztani egymástól, mert – mint később látni fogjuk – a digitális forráskiadások készítése esetén is beszélünk adatbázisról, rendelünk metaadatokat a dokumentumokhoz, sőt ezeket össze is kapcsoljuk egymással.

A levéltárak egyik fő szakmai feladata, hogy különböző segédleteket készítsenek az általuk őrzött iratanyagról, amelyek támogatják annak nyilvántartását

és használatát.¹ Az elmúlt évtizedekben több nagyszabású levéltári adatbázis készült, amelyek döntő többsége a Hungaricana Közgyűjteményi Portál, az Elektronikus Levéltári Portál („Részletes keresés”), illetve az Adatbázisok Online („Adatbázisok”) felületén érhető el. Ezek az adatbázisok a levéltárak szakmai feladatait szem előtt tartva az iratanyagot vagy annak levéltári rendszere szerint írják le elsődlegesen nyilvántartási célból, vagy több irategyüttest előre meghatározott szempontok szerint feldolgozó tematikus adatbázisok, amelyek elsődlegesen kutatási segédletek. A levéltári adatbázisok többnyire különböző levéltári szabványokhoz igazodó metaadat-struktúrát követnek, amelyekhez a tömeges digitalizálási projektek lehetőség szerint (de nem minden esetben) az iratok digitális képét is hozzákapcsolják. Az iratok képét (amely néha valóban kép és nem kereshető dokumentum) azonban nem látják el olyan tudományos apparátussal, amely forráskiadásnál megszokott, hiszen az adatbázisnak nem ez a célja, és az ilyen iratmásolat megegyezik papíralapú változatával. Ebből a szempontból az adatbázis nem más, mint egy segédlettel ellátott mikrofilmtekercs, még ha a technikai adottságok révén többet is nyújt a kutatónak. Önmagukban az adatbázisban tárolt adatok nem informatívabbak az eredeti iratban fellelhetőknél. Az adatbázis fő előnye az egységes adatszerkezetben és ennek révén a különböző adatbázisok összekapcsolhatóságában, valamint az adatok gyors és egyszerű kereshetőségében áll. Egy kereshető PDF, amelyet a kutató a saját számítógépéről is elér, többet nyújt egy mikrofilmfelvételnél; egy jól felépített és más adatbázisokhoz kapcsolódó adatbázis sokkal informatívabb, mint egy papíralapú segédlet. A levéltári adatbázisok rendeltetése az, hogy a kutatók és a levéltárosok számára elérhetővé tegyék az iratokra vonatkozó információkat, és könnyebb hozzáférést biztosítsanak azokhoz.

Mind a levéltári adatbázisok, mind a tudományos igényű digitális forráskiadás szakmai továbbfejlődését szolgálja, ha a két kategóriát nem mossuk össze, hanem külön-külön határozzuk meg igényes elkészítésük feltételeit.

Történeti források internetes közzététele

Az utóbbi évtizedekben nagy lendülettel bontakozott ki a történeti források közzététele az interneten, egyre több internetes felület jött létre történeti források digitális publikálására. Ezt részben a levéltári tömeges digitalizálás, részben a technika fejlődése tette lehetővé. Egy kutató minimális költséggel (levéltártól megvásárolva a szkennelt másolatot vagy saját eszközzel készítve publikálható minőségű digitális másolatot), akár csak minimális hozzáfűzött információval publikálhat egy forrást egy weboldalon – amely lehet egy újságé, egy projekté vagy egy magánszemélyé. Ezzel a gya-

¹ A közlevéltárak és a nyilvános magánlevéltárak tevékenységével összefüggő szakmai követelményekről szóló 27/2015. (V. 27.) EMMI rendelet 40. § (3) szerint: „az iratanyag rendezettségéhez, tartalmi sajátosságaihoz igazodva, a kutatás és tájékoztatás céljainak megfelelően kiegészíti, részletezi, és a használhatóság, a levéltári tájékoztatás érdekében feltáró jellegű segédleteket, adatbázisokat készít.”

korlattel nemcsak kutatók, hanem intézmények is élnek, például a levéltárak gyakran ilyen formában mutatják be irataikat a szélesebb közönségnek.² Szinte valamennyi hazai levéltár rendelkezik a honlapján iratbemutató felülettel, ahol különböző évfordulókhoz kötődően vagy a hónap, illetve hét dokumentumaként publikálnak forrásokat, amelyekhez különböző hosszúságú és színvonalú kommentárt, jegyzetapparátust rendelnek. Ez a forrás publikáció leginkább a faksimile kiadásokra hasonlít, azzal a különbséggel, hogy míg egy faksimile kötetben tematikusan több iratot publikálnak, az interneten egyszerre egyetlen irat nyilvánosságra hozatala is lehetséges alacsony költséggel. Az ilyen típusú irat publikálás veszélye, hogy az irat képe levéltári jelzetétől megfosztva önálló életre kelhet az interneten, ami megnehezíti a rá való hivatkozást vagy egy nagyobb irategység részeként történő értelmezését.

A történeti források digitális formában történő publikálásának fóruma a levéltárak által kiadott *Archívnet* („ArchívNET. XX. századi történeti források”) és *Betekintő* („Rólunk”) internetes folyóiratok. Az előbbi kifejezetten a történeti források online publikálására jött létre, papíralapú változata nem is létezik; az utóbbiban a tanulmányok dominálnak, és nyomtatott formában is megjelenik. Ezekben legtöbbször nem az iratok szkennelt változatát, hanem azok teljes szövegű átiratát jelentetik meg kísérrő tanulmánnyal és jegyzetapparátussal, teljesítve a tudományos igényű forráskiadás alapvető kritériumait, de csak részben használva ki a digitális publikálás nyújtotta technikai lehetőségeket.

Ugyancsak egyfajta digitális forráskiadási gyakorlatnak tekinthető, amikor egy papíralapon is megjelent forráskötetet digitális formátumban (leggyakrabban PDF-dokumentumként) is nyilvánosságra hoznak. Ezek azonban valójában papíralapú forráskiadások másolatai más adathordozón megjelenítve.

A tudományos digitális szövegkiadás a következő módon foglalható össze az angolszász szakirodalom *digital scholarly edition* fogalma (Sahle 2016) és a hazai gyakorlatban használt tudományos forráskiadás elveinek összekapcsolásával: a tudományos kiadás a történeti dokumentum kritikai reprezentációja,³ és mint ilyen, történeti dokumentumokat dolgoz fel, azokat digitális formában jeleníti meg, és metaadatokkal látja el, a forráshoz szövegkritikai megjegyzéseket⁴ fűz. Fontos tehát, hogy nem tekint-

² Természetesen nem szabad megfeledkeznünk az iratok digitális formában történő publikálásának ezt megelőző módjáról, a DVD-n kiadott forrásgyűjteményekről sem, amelyek részletes ismertetésétől itt most eltekintünk.

³ A reprezentáció egy dokumentum újrakódolását és átalakítását jelenti ugyanabban vagy másfajta médiumban. Ez vizuális szinten általában képi reprodukcióval, szöveges szinten pedig átirással történik.

⁴ Szövegkritika alatt azt a folyamatot értjük, amely tudományos céllal foglalkozik a szóban forgó dokumentummal, és segíti annak megértését. Azaz megfelelő szabályokat alkalmaz például az átirás során, amelyek érintik a helyesírást, az írásjeleket, szövegjavítások kérdéskörét, és eldönti, hogy a szöveg mely objektumaihoz kapcsol jegyzeteket. Emellett a szerkesztett szöveget különböző kiegészítő megjegyzésekkel, szövegrészekkel látja el, és ezzel segíti a kontextualizálását, érthetővé és értelmezhetővé teszi azt a mai olvasó számára.

hetjük tudományos digitális szövegkiadásnak azokat a digitalizált dokumentumokat, amelyek nem reflektálnak a szöveg és hordozója sajátosságaira. Ide tartozhatnak ugyanakkor az eleve digitálisan született szövegkiadások, illetve azok az elektronikus formában megjelenített dokumentumok, amelyek a papíralapú dokumentumot szemantikus tartalommal egészítik ki, például a Text Encoding Initiative XML-szabvány segítségével (Maróthy 2018, 351–352).

Digitális forráskiadás – szabványok és alkalmazások: a Text Encoding Initiative szabvány

Ahogy a levéltári iratok leírásának is léteznek nemzetközi szabványai, úgy a szövegek digitális formában való megjelenítésének is. Az 1994-ben létrejött Text Encoding Initiative (TEI) konzorcium („Text Encoding Initiative”) közösen fejleszti és tartja fenn a TEI-szabványt, amelynek legfontosabb eredménye több olyan iránymutatás, amely meghatározza a gépileg olvasható szövegek kódolási módszereit (főként a bölcsészettudományok, a társadalomtudományok és a nyelvészet területén). A TEI-irányelveket széles körben használják közgyűjtemények, egyetemek és kiadók kutatás, oktatás és megőrzés céljából történő digitális szöveg megjelenítésre. Az iránymutatósokon kívül a konzorcium számos forrást és képzési eseményt kínál a TEI elsajátításához, információkat a TEI-t használó projektekről, a TEI-vel kapcsolatos kiadványok bibliográfiáját, valamint a TEI-hez kifejlesztett vagy ahhoz igazított szoftvereket. A TEI azonban csak szövegek kódolására vonatkozó szabvány; nagy hiányosság, hogy jelenleg nem áll rendelkezésünkre történeti források digitális formában történő kiadására szolgáló szabvány, amely minimálisan meghatározná az ilyen kiadványokkal szemben támasztott elvárásokat.

Ahogy a TEI-dokumentum képen (1. ábra) is láthatjuk, a digitális formátumba átkódolt szöveg alapjaiban különbözik egy szkennelés segítségével digitalizált dokumentumtól. A forráskiadás készítőinek különböző segédprogramok állnak rendelkezésükre, a szöveggel kapcsolatos szerkesztési, jegyzetelési feladatok elvégzése megfelelő előkészítés után nem bonyolultabb, mint a szövegszerkesztés vagy a táblázatkezelés.

Az optikai karakterfelismerés

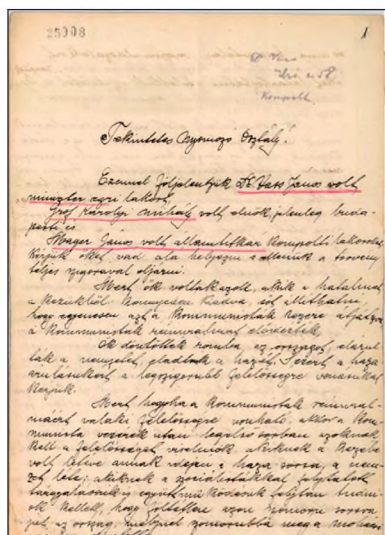
A történeti források digitális kiadásának fő nehézsége a szövegek elektronikus formára történő átírása. Az optikai karakterfelismerés (optical character recognition, OCR) jelentős fejlődésen ment keresztül az utóbbi években. A kutatóknak lehetőségük nyílik olyan mesterségesintelligencia-alapú alkalmazások használatára, amelyeket egy-egy írástípus jellegzetességeire tanítanak meg, így a kézirás OCR-ezése is lehetséges. Az egyik legdinamikusabban fejlődő szövegfelismerő a *Transkribus* („Unlock the Past with Transkribus”), amely két EU-projekt, a „tranScriptorium” és a „READ” keretében jött létre, és alkalmas a dokumentumok szövegfelismerésére, képelemzésére és szerkezetfelismerésére is. Így nemcsak tiszta folyószövegek átírására képes, hanem

a dokumentumba utólag elhelyezett bejegyzéseket is felismeri, illetve kezeli a kézzel írt táblázatos formákat is. Azonban a mesterséges intelligencia ebben az esetben is csak segíti a kutató munkáját, az adott kézírás olvasására az algoritmust meg kell tanítani, ehhez megfelelő mennyiségű szöveget át kell írni. A platform lehetőséget nyújt a kooperációra, akár több kutató is dolgozhat közösen a szövegeken, másrészt projekteinket nyilvánosságra hozva a szélesebb kutatóközösség segítségét is kérhetjük egy nehezebb szöveg átírásában. Az átírt szövegek mindegyike gazdagítja az algoritmust, amely ennek következtében dokumentumról dokumentumra egyre jobban teljesít, akár magyar nyelven is.

```
<TEI xmlns="http://www.tei-c.org/ns/1.0">
<teiHeader>
<!-- ... -->
</teiHeader>
<text>
  <front>
<!-- front matter for composite text -->
</front>
  <group>
    <text>
      <front>
<!-- front matter of first unitary text, if any -->
</front>
      <body>
<!-- body of first unitary text -->
</body>
      <back>
<!-- back matter of first unitary text, if any -->
</back>
    </text>
    <text>
      <body>
<!-- body of second unitary text -->
</body>
      </text>
    </group>
    <back>
<!-- back matter for composite text, if any -->
</back>
  </text>
</TEI>
```

1. ábra. TEI XML-fájl képe („Example: <TEI> (TEI document)”)

Forrás: TEI (utolsó szerkesztés: 2025. jan. 24.)

Sekintetes Ayonozo Otztalz

Exenuel Zöljoltentzük Dt Jass Jano volt

mungter egri lakort,

Grof Karolyi cnhalz voll elnök, jetenleg buda
perti es

Mayer Ganos volt államtitkar Kompolti lakosolles

Kerjük ökes, vad ala helgezin sollenük a törveng
telzes zigoraval eljarin.

Mert ök voltakazolt, abik a hatalmah

a Bezicklöl: Mönnjeden Kiadua, soh állithatmn

hogy egenesen azt a Kommunistäk nezere atjatzoa

a Roimanistak rennralmas előidertell

Ok döntöttek nouba az orszagst, elarul

tak a neuzetet, glastek a hazét. Sezert a haza

2. ábra. A Károlyi Mihály elleni zárlati ügy egy oldalának feldolgozása a Transkribus ingyenes próbafelületén

Forrás: Az 1918–1919-es forradalmak válogatott forrásai Budapest Főváros Levéltárából –
„Károlyi Mihály elleni eljárások – Károlyi Mihály elleni zárlati ügy. BFL VII.18.d.1919-13-8784”
(Hungaricana Könyvtár)

A fenti képen (2. ábra) egy találomra feltöltött magyar nyelvű kézirásos szöveg átírt változatát láthatjuk. Bár ez a szöveg még nagyon sok hibát tartalmaz, ha hasonló írástípussal magyar nyelven készült szövegekkel tanítjuk az algoritmust, hamarosan sokkal használhatóbb eredményt érhetünk el. Angolul és németül jelenleg sokkal pontosabb a kézírás-felismerés, mert ezeken a nyelveken már sokkal több szöveget dolgoztak fel, a háttérben futó mesterségesintelligencia-alapú alkalmazás több forrásból tanulhatott.

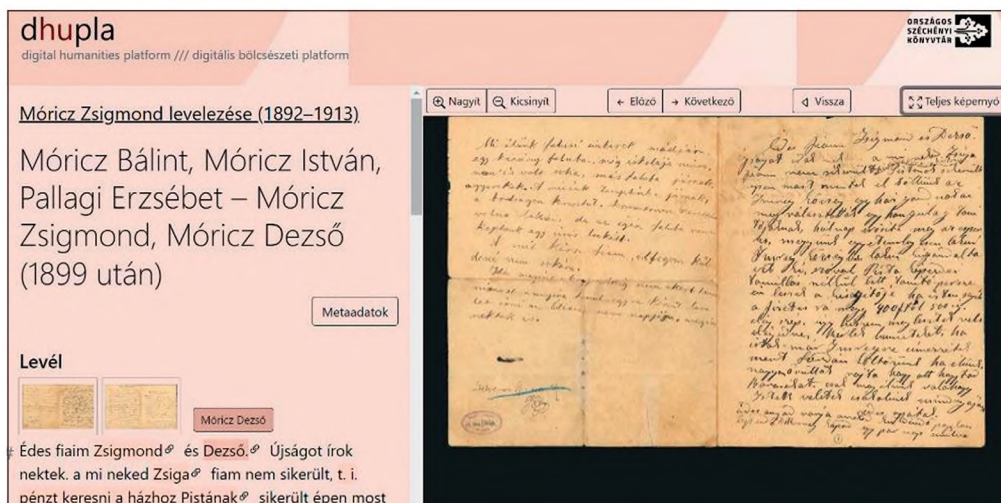
A 20. század második felében géppel keletkezett iratok optikai karakterfelismerése lényegesen egyszerűbb, bár az utólagos kézi betoldások vagy a rosszabb papírmínőség itt is nehézségek elé állíthatja a kutatókat. A (kéziratos forrásokhoz képest) viszonylag könnyű OCR-ezés azonban a digitális forráskiadások rovására is mehet. Kevés erőfeszítéssel készíthetőek olyan kiadványok, amelyek nem estek át alapos szöveggondozáson, ami a kézirásos szövegek átírásánál kényszerűségből megtörténik. Éppen ezért lenne fontos, hogy minél hamarabb lefektessük a tudományos igényű digitális történeti forráskiadás szabályait, amelyek igazodnak az adott történeti korszak forráskiadásának hagyományaihoz, illetve a 21. század lehetőségeihez és követelményeihez igazítják ezeket.

Ha a nyomtatott és digitális forráskiadásokat összevetjük egymással, az alábbi alapvető különbségeket látjuk: a nyomtatott forráskiadások terjedelmi okokból általában nem tartalmazzák az átírás mellett a dokumentum fakszimile változatát is, ezzel szemben a digitális kiadások leggyakrabban a forrás vizuális megjelenítéséből indulnak ki. Míg a nyomtatott kiadások általában egy forrásból csak egy szövegvál-

tozatot jelenítenek meg, a digitális forráskiadások számítógépes szövegváltozó a szöveg többféle nézetét is lefedheti, és különböző algoritmusok segítségével különböző szöveg megjelenítésekre képes. Ez a tulajdonság az, ami miatt célszerű megkülönböztetni egymástól valaminek a digitalizált kiadását és a digitális kiadását. Egy papíralapon megtervezett és elkészített kiadás tartalma és funkciói nem változnak meg annak digitalizálásával, digitális forráskiadás ellenben nem adható ki nyomtatásban a tartalom és a funkcionalitás jelentős csökkenése nélkül. A nyomtatás során elveszik a lehetőség, hogy nagyszámú dokumentumot lényegében korlátlan számú különböző nézetben jeleníthessünk meg ugyanabból az elektronikus kódból generálva.

Hazai gyakorlatok

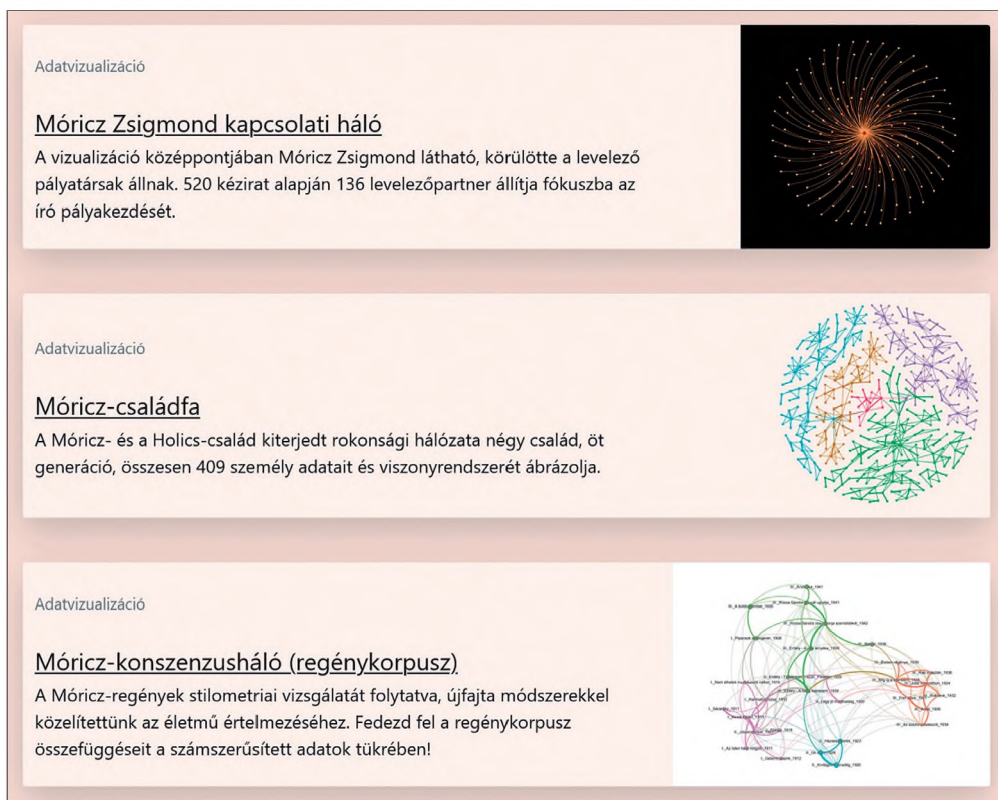
A hazai gyakorlatban elsősorban az irodalomtudomány területén láthatunk példaként a digitális kritikai szövegkiadásokra, amelyek közül röviden érdemes szólni az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Digitális Bölcsészeti Központja által üzemeltetett dHUpa („dHUpa – Digitális Bölcsészeti Platform”) digitális bölcsészeti platformról. Ez egy online publikálási környezet, amely a közgyűjtemények szöveges forrásainak digitális közreadására szolgál, így a kéziratos korpuszok mellett nyomtatott és *e-born* tartalmak közzététele is szerepel a szolgáltatásai között. Bár a felület bemutatkozó oldala alapján jelenleg klasszikus írók kéziratos és nyomtatott forrásait teszi elérhetővé, az itt alkalmazott gyakorlat a szükséges tudományterületi különbségek áthidalása után alkalmas lehet történeti források digitális publikálására is. Példaként érdemes megtekinteni Móríc Zsigmond levelezésének digitális kritikai kiadását a 3. ábrán („Móríc Zsigmond levelezése (1892–1913)”). A felületen egymás mellett

3. ábra. Móríc Zsigmond levelezése a dHUpa – digitális bölcsészeti platform felületén
Forrás: „Móríc Zsigmond levelezése (1892–1913)”

találjuk a levél kézirat változatát és az átírást, ahol az egyes szövegkritikai megjegyzések is megjelennek, a nevek pedig közvetlenül kapcsolódnak az entitástárhoz, és ezen keresztül a névtéradatbázishoz.

Jelenleg a levelezés kiadásának 2.0-ás változatát olvashatjuk, a forrásokhoz kapcsolódó előszóban pedig ismertetik a digitális szövegfeldolgozásra vonatkozó információkat, így azt is megtudhatjuk, hogy a második kiadás közel 100 levéllel bővebb az elsőnél, jól mutatva a digitális forráskiadás később szabadon bővíthető voltát. A megjelenítő felületen számos lekérdezési lehetőséget találunk, a belső linkkapcsolatok segítségével mozoghatunk az egyes entitások és a szövegek között.

4. ábra. Adatvizualizációk

Forrás: „dHUpl – Digitális Bölcsészeti Platform”

A felület úgynevezett kreatív tartalmak megjelenítésére is alkalmas, a vizuális felületeken például kapcsolati hálókat vagy családfákat („Kreatív tartalmak”) böngészhetünk (4. ábra).

Mindez jól mutatja, milyen sok lehetőség rejlik a történeti források digitális forráskiadásában is, amennyiben sikerül annak feltételeit megteremteni és szabályait lefektetni.

Összegzés

A korszerű eszközökkel létrehozott, a mesterséges intelligencia nyújtotta lehetőségeket jól használó digitális forráskiadás számos előnnyel jár. Gyakorlatilag megszünteti a terjedelmi korlátokat, a szakmai érvek mellett csak a kutató kapacitása szab határt az egy-egy gyűjteményben publikálható forrásoknak. Nem szükséges a kéziratot végleg lezárni, a dokumentumok menet közben is publikálhatóak, sorrendjük utólag is megváltoztatható, az esetleges hibák javítása bármikor megoldható. Az átírt szöveg mellett a digitális képek is megjeleníthetők, így a két változat egyszerűen vethető össze. Szabványos adatstruktúrát és megfelelő keretrendszert használva az így készített forráskiadások csatlakozhatnak az egységes névtéradatbázisokhoz, az elektronikusan elérhető lexikonokhoz és egyéb kiadványokhoz, ami sokkal többet ad, mint egy kereshető szövegfájl elhelyezése egy weboldalon. Emellett a digitális forráskiadások megteremtik a lehetőséget a komplexebb számítógépes szövegelemzési vagy szövegbányászati módszerek alkalmazására, például szöveg-összehasonlítás révén szerzőazonosításra, vagy a forrásokban szereplő nevek kapcsolati hálóba szervezésére és ennek vizuális megjelenítésére.

Az előnyök felsorolása mellett azonban szólni kell az ilyen kiadások készítésének nehézségeiről is, így arról, hogy legalábbis kezdetben magas a bekerülési költségük. Egyrészt szükség van egy keretrendszerre, a megfelelő alkalmazások licencdíjának fedezésére és megfelelően képzett munkatársakra. Emellett kiemelten fontos a stabil tárolási környezet, amely hosszú távon biztosítja az így készült kiadások fennmaradását. Ennek hiányában, mivel a digitális forráskiadások teljességgel nem reprodukálhatóak nyomtatásban, a forráskiadások készítői olyankor is a papíralapú kötetek mellett teszik majd le a voksukat, amikor a szakmai szempontok a digitális kiadás mellett szólnának. Bár a digitális forráskiadás kétségkívül hordozhat jelentős többletinformációt a papíralapú változathoz képest, ebben az esetben is fontos, hogy a forráskiadás készítői annak célját és a rendelkezésre álló erőforrásokat mérlegelve döntsenek a megfelelő forma mellett, és ne fordítva, hiszen a történeti forráskiadás értékét a források gondos kiválasztása és a hozzájuk rendelt tudományos apparátus sokkal inkább befolyásolja, mint a publikálás formája.

Irodalomjegyzék

- „Adatbázisok”. *Magyar Nemzeti Levéltár – Adatbázisok Online* (letöltés: 2025. júl. 31.). <https://adatbazisonline.mnl.gov.hu/>.
- „ArchívNET. XX. századi történeti források”. *Magyar Nemzeti Levéltár* (letöltés: 2025. júl. 31.). <https://www.archivnet.hu/>.
- „dHUpa – Digitális Bölcsészeti Platform”. *dHUpa* (letöltés: 2025. júl. 31.). <https://dhupa.hu/>.
- „Example: <TEI> (TEI document)”. *TEI* (utolsó szerkesztés: 2025. jan. 24.). <https://tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/examples-TEI.html#PH>.
- „Hungaricana. Közgyűjteményi Portál”. *Hungaricana* (letöltés: 2025. júl. 31.). <https://www.hungaricana.hu/>.

- „Károlyi Mihály elleni eljárások – Károlyi Mihály elleni zárlati ügy / VII. 18. d. 1919 - 13 - 8784”. *Hungaricana Könyvtár* (letöltés: 2025. júl. 31.). https://library.hungaricana.hu/hu/view/2_1_01__HU_BFL_VII_18_d_1919_13_08784/?pg=3&layout=s.
- Kenyeres István, szerk. (2000). „A történeti források kiadásának módszertani kérdései. Az 1999. december 8-án tartott Budapest Főváros Levéltára, Fons, Magyar Történelmi Társulat által szervezett levéltári nap előadásai”. *FONS*, 7/1. https://epa.oszk.hu/03300/03304/00019/pdf/EPA03304_fons_2000_01.pdf.
- Kóta Péter (2015). „Digitális forráskiadás. Gondolatok alapvető kérdésekről”. *Turul*, 88/4, 130–143.
- „Kreatív tartalmak”. *dHUpLa* (letöltés: 2025. júl. 31.). <https://dhupla.hu/page/kreativ/>.
- Maróthy Szilvia (2018). „A tudományos elektronikus szövegkiadások feldolgozása”. In: Kiszl Péter – Csik Tibor, szerk. (2018). *Valóságos könyvtár – könyvtári valóság. Könyvtár- és információtudományi tanulmányok 2018*. Budapest: ELTE BTK Könyvtár- és Információtudományi Intézet, 351–356. <https://doi.org/10.21862/vkkv2018.351>.
- „Móricz Zsigmond levelezése (1892–1913)”. *dHUpLa* (letöltés: 2025. júl. 31.). <https://dhupla.hu/collection/moricz-zsigmond-levelezes>.
- Nagy Sándor (2007). „Adatbázisépítés és forráskiadás. Hozzászólás Ress Imre írásához”. *Levéltári Közlemények*, 78/1, 173–176.
- Reisz T. Csaba (2018). „Történelem egy kattintásra? Klasszikus forráskiadás és/vagy levéltári adatbázisok”. *Századok*, 152, 685–694.
- Ress Imre (2006). „Digitális forráskiadás vagy elektronikus mutatózás? A kora újkortól az államszocializmus végéig keletkezett tömeges forrásanyag közzétételének magyar gyakorlata”. *Levéltári Közlemények*, 77/1, 13–31.
- „Részletes keresés”. *Elektronikus Levéltári Portál* (letöltés: 2025. júl. 31.). <https://www.eleveltar.hu/home>.
- „Rólunk”. *Betekintő* (letöltés: 2025. júl. 31.). <https://www.betekinto.hu/hu>.
- Sahle, Patrick (2016). „What Is a Scholarly Digital Edition?” In: Driscoll, Matthew James – Pierazzo, Elena, szerk. (2016). *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*. Cambridge: Open Book Publishers, 19–39.
- Sipos András (2014). „A digitalizálás mint a levéltári forráskiadás új útja?” In: Korompay Klára et al., szerk. (2014). *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet, II. Tanulmánykötet*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság (MNYT), 64–72.
- Századok* (1920–1921). *A Magyar Történelmi Társulat forráskiadási szabályzata*. Melléklet, 1–24.
- „Text Encoding Initiative”. *TEI* (letöltés: 2025. júl. 31.). <https://tei-c.org/>.
- „Unlock the Past with Transkribus”. *Transkribus* (letöltés: 2025. júl. 31.). <https://www.transkribus.org/>.

Magyar vonatkozású külföldön őrzött levéltári iratok (hungarika) feltárása és gyűjtése

Research and Collection of Archival Records Related to Hungary in Foreign Public Collections (Hungarika)

Arany Krisztina

levéltári delegátus, Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség, Bécs, Ausztria
ung.archdel@gmail.com

Összefoglalás

A magyar történelem kutatását megnehezíti a helyben keletkezett történelmi források jelentős részének az évszázadok során történt megsemmisülése. A magyar állam ennek a felismerésnek a tudatában már másfél évszázada támogatja a külföldön őrzött magyar vonatkozású levéltári források, a levéltári hungarikák feltárását és gyűjtését. A levéltári hungarika fogalma a külföldön őrzött és a mindenkori magyar állam területére és az ott élő lakosságra vonatkozó iratanyagokat jelöli. A hungarika levéltári iratokkal kapcsolatos feladatok három pillére a feltárás, a gyűjtés és a nyilvántartás, amit a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) koordinál. A feltárást és a gyűjtést az MNL, a négy külföldi levéltári kirendeltség, valamint más levéltárak, könyvtárak és múzeumok végzik a szakterületüknek megfelelő témákban. Emellett kutatócsoportok és egyéni kutatók is kiveszik részüket a feltárásból. A munkájuk eredményeként készülő jegyzékeket, iratmásolatokat az MNL veszi nyilvántartásba. Az elmúlt évtized munkájának eredményeként a nyilvántartás jelenleg egy online elérhető hungarikakataszterben bárki számára könnyen hozzáférhető. A jövőben fontos feladat lesz a már hozzáférhető források elolvasásának és értelmezésének az elősegítése az információs technológia fejlődésével.

Abstract

Research into Hungarian history is complicated by the destruction of a significant proportion of locally produced historical sources over the centuries. Aware of this, the Hungarian state has been supporting the exploration and collection of Hungarian archival sources preserved abroad, known as archival Hungarica, for a century and a half. The term “Hungarica records” refers to documents stored abroad relating to the territory of the Hungarian state and its population at the time. The three main tasks relating to these records are research, collection (either copies or originals), and archival description. These tasks are coordinated by the National Archives of Hungary (NAH). Exploration and collection activities are carried out by the NAH, the four Hungarian archival delegations abroad, and other archives, libraries, and museums in their respective fields of expertise. Additionally, research groups and individual researchers are also doing their share of archival research. The inventories resulting from their work are preserved by the NAH. The register, known as Hungarica cadastre (*hungarikakataszter*) is currently available online and accessible to all. In the future, an important task will be to facilitate the reading and interpretation of already accessible sources through the development of information technology.

Kulcsszavak: levéltári iratok, hungarika, iratfeltárás, digitalizálás, adatbázisok

Keywords: archival records, hungarica, research, digitization, databases

Bevezetés

A múlt iránti érdeklődés természetes, legyen az a szűkebb társadalmi, földrajzi környezet, a család, rokonság, esetleg a lakhely történetének vagy a tágabb értelemben vett történeti múlt megismerésének igénye. Vannak azonban olyan államok – és sajnálatos módon Magyarország ezek közé tartozik –, amelyek történelme csak korlátozottan kutatható a helyben fennmaradt történelmi emlékek, források alapján. Ennek oka lehet, hogy a források jelentős része megsemmisült, vagy az ország történetét meghatározó intézmények, családok iratait határon túli közgyűjteményekben őrzik, de szerepet játszhat a jelentős mértékű népességkivándorlás is. Nem véletlen, hogy többek között Lengyelországban, Írországon vagy éppen Izlandon merült fel annak az igénye, hogy külföldi közgyűjtemények iratanyagaiban őrzött, az adott országra vonatkozó források feltárásával bővítsék a történeti kutatások lehetőségeit (Nielsen 2002; Chamera-Nowak–Puchalski 2017; „Archiwum Głównie Akt Dawnych”; „Irish Overseas Archive”).

Magyarországon ez a törekvés már a 19. század második felétől tetten érhető a modern kori magyar tudományos intézményrendszer és a magyar állam tudatos törekvésének köszönhetően, illetve bizonyos mértékig az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc bukásának kényszerű, de hasznos hozadékaként. Az európai országokba érkezett magyar menekültek a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat kezdeményezésére és megbízására elkezdték feltárni a fontosabb európai archívumok magyar vonatkozású iratait. A feltárt iratok másolataiból jöttek létre az első hungarikagyűjtemények. Ezek egy része nyomtatásban is megjelent az MTA Magyar Diplomáciai Emlékek, Okmánytárak című első sorozatában, míg mások jelenleg is az MTA Kézirattárában kutathatók (Óváry 1890–1901).

A korai gyűjtések során a magyar történelem szempontjából kiemelten fontos külföldi közgyűjtemények beazonosítását és a helyi lehetőségekhez mérten részleges vagy szisztematikus feltárását végezték el. Ezen közgyűjtemények közé tartoztak többek között a korabeli Itáliában Firenze, Velence, Nápoly, Modena és Milánó, valamint a Vatikán, emellett pedig Brüsszel, London és a spanyolországi Simancas levéltárai is.

A levéltári hungarika fogalma

Hogy milyen iratok tekinthetők hungarikának, azzal kevésbé foglalkoztak a feltárást végző megbízottak a gyűjtés e korai szakaszában. Nagyon megengedően értelmezték a magyar vonatkozást, sok esetben elegendő volt a „magyar”, „Magyarország” szó említése egy iratban. Ez a felfogás esetenként a modern kor kutatói számára talán kissé meglepő kutatói döntéseket is eredményezett. Szélsőséges példaként említhetők azok a firenzei levéltári iratmásolatok, amelyekben a nápolyi uralkodók hivatalos címében szereplő „Magyarország királya” igénycím kifejezés szerepelt, amelynek következtében több, a nápolyi királyságra vonatkozó, érdemi magyar vonatkozással

azonban nem bíró irat is bekerült a firenzei levéltárban készült magyar válogatásba (Flórenci okmánytár¹).

Természetesen minden másolás iratmentésnek bizonyulhat idővel, ezt igazolja például a Nápolyból hazahozott hungarika másolati anyag is. A középkori nápolyi királyság iratanyaga a második világháború során ugyanis súlyos károkat szenvedett ideiglenes őrzési helyén. A magyar másolatok ezért a középkori nápolyi Anjou-levéltár rekonstrukcióját célul kitűző olasz projekt számára is hasznosulhatnak (Palmieri 2002).

A kezdetben nagyon tág hungarikafogalom meghatározása hosszú fejlődésen, számos vitán ment keresztül az elmúlt évtizedekben, amelynek eredményeként a gyakorlati megfontolások figyelembevételével és a feltárás hatékonyságának növelése érdekében kialakítottak egy prioritásokat tükröző szempontrendszeret. Ennek értelmében jelenleg szűkebb értelemben használatos a levéltári hungarika fogalma. Ez földrajzi értelemben a mindenkori magyar állam területén, ezen túl a magyar állam történeti kapcsolatai szempontjából prioritásként kezelt államokban, régiókban működő köz- és magángyűjteményekben őrzött magyar vonatkozású írott történeti források feltárásának jelentőségét hangsúlyozza (Komjáthy 1965; Borsa 1986; Kollega Tarsoly 1992; Fazekas 2013; Arany 2019).

Az elmúlt évtizedben előtérbe került a magyar vonatkozású, külföldön őrzött iratok közül a magyar diaszpórák iratainak gyűjtése is, főként annak a felismerésnek köszönhetően, hogy eltűnőben van a kivándorolt magyarságnak az a nemzedéke, amely még őrzi iratait, illetve tudomással bír hollétükről. Sok esetben a magyar nyelvismeret hiánya okozza, hogy az iratanyagok történeti értékét helyben felmérni sem tudják, pedig ezek az iratok a 19. század második felétől kezdődően külföldre került magyar közösségek sorsát, mindennapjait dokumentálják.

A hungarikagyűjtés megváltozott prioritásai tükröződnek a jogszabályokban is, amelyek a mindenkori magyar állam területén keletkezett, illetve az arra vonatkozó források mellett a mindenkori magyar hatóságok, állampolgárok, emigránsok, emigráns közösségek és a velük kapcsolatos levéltári iratanyagok feltárása kapcsán is rendelkezik.

A levéltárak feladatai

A jelenleg érvényben lévő jogi szabályozás alapján² a levéltári hungarikával kapcsolatos feladatok három, egymással szervesen összefüggő pilléren nyugszanak: az iratfeltáráson és jegyzékelésen, a másolatban és ritkább esetben eredetiben történő iratgyűjtésen és az első két pillér adatainak nyilvántartásán.

¹ Simonyi Ernő. *Flórenci okmánytár, I–II*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár, Kézirattár, Ms 4994. I–II.

² A köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény (Ltv.) 17. § (2) d) pontja, a Magyar Nemzeti Levéltár átfogó megújításának irányairól, kiemelten a levéltár-pedagógiai feladatok és a magyar vonatkozású külföldi levéltári anyag kutatásának fejlesztésével összefüggő feladatokról szóló 1107/2018. (III. 19.) sz. Kormányhatározat, valamint a közlevéltárak és a nyilvános magánlevéltárak tevékenységével összefüggő szakmai követelményekről szóló 27/2015. (V. 27.) EMMI rendelet.

A hungarikairatokkal kapcsolatos feladatok ellátása és koordinációja jelenleg a 2012-ben létrejött Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban MNL) feladata. A Magyar Nemzeti Levéltár hungarikatevékenysége annak jogelődje, a Magyar Országos Levéltár (MOL) és a megyei levéltárak révén több mint fél évszázadra nyúlik vissza. A változó jogszabályi, szervezeti és infrastrukturális környezetben végzett munka eredményeként az MNL a 2010-es évek elejére egy heterogén összetételű és keletkezésű, megközelítőleg 8 millió mikrofilmfelvételt tartalmazó hungarikamásolati gyűjteménnyel rendelkezett. A 2012 előtt önállóan működő megyei levéltárak is kiemelkedő, szervezett és hosszú távú hungarikafeltárási és -gyűjtési tevékenységet végeztek, számos esetben a határ menti együttműködések és partnerség keretei között, a regionális adottságok és lehetőségek felhasználásával. Az MNL tagintézményein kívül az egyházi és egyetemi levéltárak saját szakterületükhöz illeszkedő hungarikatevékenysége elsősorban a határon túli egyházi iratok, egyházi anyakönyvek, valamint a magyarországiak külföldi egyetemjárása kapcsán jelentős.

A levéltárak és a hungarikafeltárások szervezésében hagyományosan központi szerepet vállaló Magyar Tudományos Akadémia mellett más magyar közgyűjtemények is folytattak és folytatnak iratfeltárási és -mentő munkát külföldön őrzött magyar vonatkozású iratanyagok kapcsán. Az elmúlt évtizedekben ezen a téren kiemelkedő eredményeket ért el többek között az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára és a Petőfi Irodalmi Múzeum. Jelentős hungarikamásolati anyaggal rendelkezik továbbá a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár is.

Végül, de nem utolsósorban, az intézményi gyűjtésen túl a tudományos kutatócsoportok és a külföldi magyar vonatkozású levéltári iratanyagokat feltárási egyéni kutatók szerepe is nagyon fontos. Munkájukat Bécsben, Moszkvában, Isztambulban és a Vatikánban a helyi közgyűjteményekben őrzött iratok feltárást is végző magyar levéltári delegátusok segítik.

Összességében elmondható, hogy a levéltári hungarikakutatás sokszereplős, ennek köszönhetően változatos, bár esetenként kevésbé követhető és összehangolható kutatási terület, amelynek jelentősége azonban a tudományos kutatásoktól a helyi és családtörténelmi kutatásokig terjed, és ennek köszönhetően széles körben hasznosul.

A hungarikafeltárás

A feltárási feladata viszonylag egyszerűen értelmezhető: a külföldi köz-, illetve ritkábban magángyűjteményekben őrzött, korábban nem ismert magyar vonatkozású levéltári iratok felkutatását és jegyzékelését jelenti. Annak érdekében, hogy egy iratszintű feltárási hatékony és sikeres legyen, elengedhetetlen annak előzetes feltérképezése, melyek azok a levéltári gyűjtemények, amelyek nagy mennyiségben magyar vonatkozású iratokat őriznek. A Kárpát-medence esetében a magyar és a szomszédos országok levéltárainak összefogásával és kitartó munkájuknak köszönhetően a 2000-es években elkészült egy Kárpát-medence határainkon túli területein jelenleg működő közgyűjtemények 1918/1920 előtt keletkezett iratanyagainak alapadatait tartalmazó hun-

garikajegyzék (úgynevezett fondjegyzék) sorozat, amely támpontot ad a feltárások tervezéséhez, és nagy segítséget jelent a feltárást végző levéltárosoknak, kutatóknak („A Kárpát-medence levéltári forrásai”; „Az 1918–1919 előtti Erdélyre vonatkozó...”).

Szisztematikus hungarikafeltárásokat a Magyar Nemzeti Levéltár és tagintézményei mellett elsősorban a jelenleg négy külföldi állomáshellyel (Bécs, Moszkva, Vatikán és Isztambul) működő levéltári kirendeltségek végeznek folyamatosan. A levéltári kirendeltségek közül érdemes kiemelni a 2026-ban százéves fennállásának megünneplésére készülő Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltséget (BMLK), amely nemzetközi szinten is egyedülálló, az 1926. évi badeni egyezmény értelmében különleges jogkörökkel felruházott levéltári intézmény. Bécsben a polgári kiküldött mellett két katonai delegátus is működik. Feladatuk az egykor a Magyar Királyságot is magába foglaló közös birodalom 1527 és 1918 között működött közös hivatalai levéltári örökségének, a Haus-, Hof- und Staatsarchiv, a Finanz- und Hofkammerarchiv és a Kriegsarchiv iratanyagának magyar részről történő gondozása, amely az iratok feltárásán túl az Osztrák Állami Levéltár (Österreichisches Staatsarchiv) magyar vonatkozású iratanyagainak referenseként a kutatók tájékoztatását és kiszolgáltatását is magában foglalja.

A BMLK delegátusai az elmúlt évtizedekben hagyományosan az Osztrák Állami Levéltár kiemelten fontos magyar gyűjteményeiről készítettek darabszintű jegyzékeket. Fontos előrelépés volt a központi pénzügyigazgatás Magyar Királyságra vonatkozó iratanyagát tartalmazó Hofffinanz Ungarn és az Udvari Haditanács (Hofkriegsrat) gyűjteményeire vonatkozó segédkönyvek digitalizálása és *online* közzététele. Az utóbbi években ezek mellett megkezdődött a 19. századi iratanyagok, illetve a Pálffy család letétbe helyezett családi levéltárának jegyzékelése is. A delegátusi munka során az elmúlt években, évtizedekben végzett darabszintű jegyzékek készítésének és különösen a jegyzékek *online* publikálásának jelentőségét igazolja, hogy az Államtanács (Staatsrat) 1833 és 1848 közötti ügyiratainak a delegátus által készített *online* elérhető jegyzéke kapcsán számos megkeresés érkezik mind tudományos kutatók, mind családtörténet, illetve helytörténet iránt érdeklődők részéről, akik a Hungaricana Közgyűjteményi Portálon elérhető jegyzékek alapján azonosított iratokról kérnek céltzottan iratmásolatokat.

A rendszerváltás után megalapított Moszkvai Magyar Kulturális, Tudományos és Tájékoztatási Központ keretén belül működő Levéltári Intézet, valamint a 2022-ben létrehozott vatikáni és isztambuli levéltári kirendeltségek feladata szintén a helyben őrzött magyar vonatkozású iratanyagok feltárása és – a helyi lehetőségekhez mérten – digitális másolatban történő hazahozatala. Az isztambuli levéltári képviselő 18. századi, Thököly Imrével és Rákóczi Ferencsel kapcsolatos, valamint az 1848–1849-es emigráció tagjaira vonatkozó jegyzékek készítésén dolgozik, míg a vatikáni delegáció a Pápai Államtitkárság Történeti Levéltárában és a Propaganda Fide Levéltárában kezdte el a feltárásokat.

A határ menti régiókban működő vármegyei levéltárak – a Magyar Nemzeti Levéltár tagintézményei – általában jó szakmai kapcsolatokat ápolnak a szomszédos államok közgyűjteményeivel, és sok esetben végeznek közös rendezést, jegyzéke-

lést elsősorban azokban a határon túl nyúló közigazgatási egységek iratanyagaiban, amelyek mindkét érintett szakmai partner számára szükségesek. Emellett azonban izgalmas és talán első olvasásra meglepő hungarikafeltérési projektek is létrejöttek az elmúlt évtizedekben, elegendő csupán a Somogy Vármegyei Levéltár és a Rijekai Állami Levéltár, illetve a Veszprém Vármegyei Levéltár és a Szlovák Nemzeti Levéltár között a jó személyes kapcsolatoknak köszönhetően kialakult és éveken át működő együttműködésére utalni. Előbbi keretében a Fiumei és magyar–horvát tengerparti királyi kormányzó iratainak rendezését és jegyzékelését végezték el közösen a magyar és horvát levéltárosok; utóbbi pedig az Esterházy család cseszneki ágának Pozsonyban őrzött levéltára rendezésére, jegyzékelésére és az oklevelek számára speciális tárolóeszközök készítésére terjedt ki („Fiumei és magyar–horvát...”; „Az Esterházy család cseszneki ága...”).

A hungarikakutatáson belül komoly figyelem irányult egy, a családtörténeti kutatás szempontjából is alapvető forráscsoport, a Kárpát-medencei egyházi anyakönyvek feltérására, nyilvántartására és digitalizálására is. Ezt, illetve általában a Kárpát-medence egyházi forrásainak feltérását elsősorban az egyházi levéltárak, illetve az MNL egyes vármegyei tagintézményei végzik hosszabb távú projektek keretében („Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár”).

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Egyetemi Levéltára vezetésével évtizedes kutatási program keretében tárták fel a középkortól kezdve a 20. századig a magyarországi diákok külföldi egyetemjárásával kapcsolatos iratanyagokat Európában. A program kiemelkedően gazdag, korábban nagyrészt ismeretlen forrásanyagot dolgozott fel, és a kutatás során végzett feltérásokat forrásközlések, adatbázisok formájában tették elérhetővé („Külföldi egyetemjárás”). Az egyetemi levéltárak feltérásai között ugyancsak említésre méltó a Szegedi Tudományegyetem Levéltára által 2014 tavaszán indított program, amelynek célja a szegedi egyetem jogelődje, a Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem 1872 és 1919 közötti működésével kapcsolatos levéltári és könyvtári dokumentumok feltérása kolozsvári, marosvásárhelyi és magyarországi gyűjteményekből.

Az intézményi hungarikakutatások mellett mindenképpen fontos felhívni a figyelmet az akadémiai kutatócsoportok feltáró munkájára, valamint a sajnos kisszámú, de annál fontosabb állami ösztöndíjak keretében végzett egyéni levéltári hungarikakutatókra is. Az egyéni kutatóutak során készült és a kutatási beszámolók részét képező jegyzékek az MNL Országos Levéltárában a hungarika-nyilvántartásban érhetők el.

A hungarikagyűjtés

A feltérások során született iratjegyzékek alapján szerencsés esetben másolatban, illetve ritkábban eredetiben történő gyűjtés is megvalósul. A 2010-es évekig a hungarikamások jelentős hányada a Magyar Országos Levéltár kétoldalú megállapodásai, illetve mikrofilmcserék keretében készült el. Sajnálatos módon a megállapodások a 2000-es évekre kiüresedtek, források hiányában nem sikerült tartalommal megtölte-

ni ezeket. Jelenleg elsősorban a levéltári delegátusok iratfeltárásaihoz kapcsolódóan kerül sor másolatok, döntően digitális másolatok megrendelésére.

Az MNL részéről az utóbbi évek egyik legfontosabb, sokak érdeklődését kiváltó eredménye a szovjet táborok magyar foglyairól készült mintegy 680 000 nyilvántartókarton digitális másolatának megszerzése és online közzététele volt, amelynek feldolgozásáról Hegedűs István „A mesterséges intelligencia és a levéltári iratok tömeges feldolgozása” című cikkében olvasható tematikus összeállításunkban (2020–2028). Különleges projektet valósított meg Budapest Főváros Levéltára a Kárpátaljai Területi Levéltár Beregszászi Osztályával együttműködésben a Külgazdasági és Külügyminisztérium támogatásával. Ennek eredményeként a mai Kárpátalja területére vonatkozó 19. század közepi kataszteri térképek és az 1920-as csehszlovák népszámlálás összeírói, valamint a levéltár legértékesebb oklevelei kerültek digitalizálásra és online közzétételre az Arcanum Maps és a Hungaricana felületein („Európa a XIX. században”; „1921. évi kárpátaljai népszámlálás”). A BFL újabban a zentai és a szabadkai levéltárakkal együttműködésben a helyi közjegyzői anyagok feldolgozásában, digitalizálásában és a Hungaricanán történő közzétételében is közreműködik.

A levéltári kirendeltségek által végzett gyűjtés eredményeként elkészült iratmásolatok szintén az MNL hungarikamásolat-gyűjteményét gazdagítják, ott kutathatók. Az elmúlt öt évben mintegy 700 000 digitális felvétel készült a BMLK megrendelésére és felügyeletével. A bécsi delegátus feladatköre az elmúlt években tovább bővült, az internet és az informatika adta lehetőségeknek köszönhetően a hungarikairatok online közzétételének előkészítése is része lett a tevékenységének.

A moszkvai kiküldött által lebonyolított iratmásolat-gyűjtés legfrissebb eredményeként nemrégén felfedezett, mind történettudományi, mind irodalomtörténeti szempontból is izgalmas, első világháborús magyar hadifogoly-kéziratok kerültek az MNL őrizetébe („A Krasznajarszki Határterületi Helytörténeti Múzeumban...”).

Eredetiben történő iratgyűjtés elsősorban iratajándékozás útján történik, az elmúlt időszakban a tengerentúli magyar diaszpórában őrzött iratanyagok mentése valósult meg a Mikes Kelemen Program keretében (Arany 2017). A Magyar Nemzeti Levéltár 2015-ben csatlakozott a Miniszterelnökség Nemzetpolitikáért Felelős Államtitkársága támogatásával az Országos Széchényi Könyvtár által vezetett Mikes Kelemen Programhoz, vállalta annak levéltári koordinációját. A program olyan, korábban nem létező infrastrukturális keretet biztosított, amely lehetővé tette a hatékony iratgyűjtést a földrajzilag távoli, tengerentúli magyar közösségek körében, elsősorban az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, Dél-Amerika területén. A Mikes-gyűjtemény a tengerentúli magyar diaszpóra történetére vonatkozó reprezentatív iratanyag, amely egyaránt dokumentálja a személyes emberi sorsokat, a kiemelkedő egyéni életutakat, valamint a diaszpórában élők egyesületi és közösségi életét. A tapasztalatok azt mutatják, hogy az emigrációs hagyatékok számos esetben család- és társadalomtörténeti szempontból jelentős, a kivándorlást megelőzően keletkezett iratokat (történelmi családok iratait, naplókat, memoárokat, okleveleket, címeresleveleket) is tartalmazzak.

A hungarika-nyilvántartás

A levéltári hungarikakutatás harmadik pillére a feltárásokkal és gyűjtéssel kapcsolatos levéltárszakmai koordinációt, a feltárásokra vonatkozó adatok kezelését és a feltárások eredményeként készült iratjegyzékek ellenőrzését és nyilvántartásba vételét foglalja magában. 2013 és 2018 között az MNL Országos Levéltárának munkatársai egy olyan új, komplex nyilvántartás kialakítását kezdték meg, amely együtt kezeli a hungarikamásolatok nyilvántartását, a feltárásokra vonatkozó dokumentációk, hungarikajelentések adattartalmát és a külföldi feltárások eredményeként azonosított magyar vonatkozású iratanyagok levéltári adatait. Az új hungarikakataszter felhasználja azokat a levéltár-informatikai lehetőségeket, amelyeket a Levéltári Nyilvántartó Rendszer (scopeArchiv) biztosít. Ennek eredményeként a nyilvántartás egyes elemei egyidejűleg kutatói segédletként működnek a naprakész tájékoztatás érdekében, amely elérhető az Elektronikus Levéltári Portál felületén („Elektronikus Levéltári Portál Részletes Keresés”).

Mivel a hungarikakataszter jelenleg csak a levéltárak által végzett, illetve koordinált feltárások adatait tartalmazza, szükséges lenne széles körű közgyűjteményi együttműködés megteremtésével a levéltári hungarikák teljes körű számbavételének és nyilvántartásának megvalósítása is.

A hungarikakutatás jövőbeli lehetőségei – összefoglalás és kitekintés

Az elmúlt évtizedek hatalmas változásokat hoztak nemcsak a levéltári feladatok összetételét, hanem azok megvalósításának lehetőségeit illetően is. Az informatika fokozatos térnyerése nagy átalakulást indított el: ennek első fázisában a másolás és hozzáférhetővé tétel keretei tágultak jelentősen elsősorban a levéltári adatbázisok építésének, a tömeges digitalizálásnak és a digitalizált iratok online közzétételének köszönhetően. A közzétett, illetve közös keresőmotorral egy online felületen elérhető számos közgyűjteményi, levéltári adatbázis és az azokban lehetségesé vált szimultán kutatás olyan korábban nem tapasztalt lehetőségeket biztosított, amely szélesebb rétegek érdeklődését keltette fel, és egyértelműen kihatással volt a kutatási módszertanra, illetve a levéltárak társadalmi szerepét is erősítette.

Ezek a fejlesztések a hungarikakutatás területén is érezhető változásokat hoztak. A feltárások hasznosulása egyre szélesebb körben érezhető: az MNL online felületein és a Hungaricana Közgyűjteményi Portálon elérhető jegyzékek és digitális másolatok alapján végzett célzott kutatások, iratmegtekintések száma nemcsak a tudományos kutatók, de a család- és helytörténet iránt érdeklődők körében is jól érzékelhetően nő.

A fejlődés újabb időszakát most éljük, a jelenleg folyamatban lévő, részben a mesterséges intelligencia használatára épülő fejlesztések szerte a világon egyrészt a digitálisan már elérhető, ugyanakkor sokak számára speciális ismeretek (paleográfia, latin és német nyelvtudás stb.) hiányában nem értelmezhető levéltári források adatainak megismerhetőségét, valamint a levéltárakban őrzött iratok hatékonyabb

levéltárszakmai feldolgozását, és ennek következtében a minél hatékonyabb kutathatóságát célozzák.

Az új hungarikakataszter tervezése és feltöltése során szerzett tapasztalatok azt mutatják, hogy a megfelelő információk hiányában megvalósult *ad hoc* hungarikakutatások sok esetben nem vagy alig használható jegyzékeket eredményeznek. Nagyon fontos tehát a hungarikafeltárásokat végző egyéni kutatók, egyetemi, akadémiai kutatócsoportok, közgyűjtemények tevékenységének az összehangolása.

Végül, de nem utolsósorban nagyobb hangsúlyt szükséges fektetni a tájékoztatásra és népszerűsítésre. Az MNL hungarika-munkacsoportja 2022-ben indította útjára hagyományteremtő céllal azt az évente megrendezendő konferenciát, amelynek keretein belül nemcsak a folyamatban lévő feltárások eredményeivel, az azokat végző egyéni kutatókkal, kutatócsoportokkal, levéltárakkal és esetenként külföldi partnerintézmények képviselőivel lehet találkozni, de a külföldről történő iratajándékozásokkal kapcsolatos aktualitásokról, a beérkezett gyűjteményekről és az adományozókról is hírt ad a rendezvény.

A több mint másfél évszázad során kutatók generációi által végzett és jelenleg is folyamatban lévő hungarikakutatás nemzetközi szinten is kiemelkedő, történelmi sajátosságainknak köszönhetően nem csupán a magyar, hanem a környező országok kutatói számára is elengedhetetlenül fontos eredményeket ért el. Továbblépést jelenthet a jövőben, ha ezek a korábban kevesek által ismert és használt eredmények a jövőben az új informatikai megoldások térnyerésével és hatékony népszerűsítéssel minden érdeklődő számára elérhetővé és felhasználhatóvá válhatnak.

Irodalomjegyzék

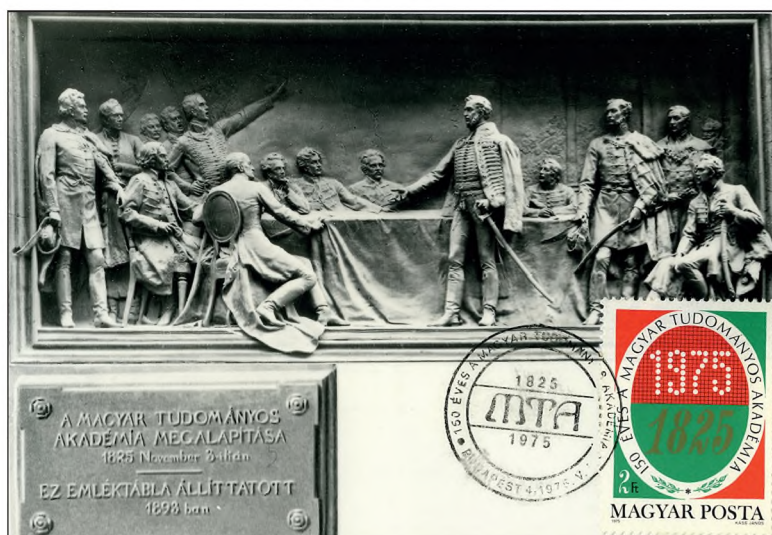
- „Az 1918–1919 előtti Erdélyre vonatkozó fondok és gyűjtemények jegyzékei”. *Hungaricana Könyvtár* (letöltés: 2025. aug. 4.). <https://tinyurl.com/3rtzs2ut>.
- „1921. évi kárpátaljai népszámlálás”. *Hungaricana Könyvtár* (letöltés: 2025. aug. 4.). <https://library.hungaricana.hu/hu/collection/KarpataljaiNepszamlalas1921/>.
- Arany Krisztina (2017). „Levéltári iratajándékozások a Mikes Kelemen Program keretében – a levéltári koordináció első két évének tapasztalatai”. *Turul*, 2, 104–107.
- Arany Krisztina (2019). „A levéltári hungarikakutatás helyzete, feladatai és lehetőségei a Magyar Nemzeti Levéltárban”. *Levéltári Szemle*, 69/1, 5–20.
- „Archiwum Główny Akt Dawnych”. *Archiwa Państwowe* (letöltés: 2025. aug. 4.). https://agad.gov.pl/?page_id=878.
- Borsa Iván (1986). „A hungarikakutatás aktuális kérdései”. *Levéltári Szemle*, 36/2, 8–13.
- Chamera-Nowak, Agnieszka – Puchalski, Jacek (2017). „Report on the International Conference »Polish/the Polish Diaspora’s Writing Heritage in Foreign Collections: Issues and Research Methods, Results and Research Prospects« Warsaw, May 25–26, 2017”. *Slavic & East European Information Resources*, 18/3–4, 231–241.
- „Elektronikus Levéltári Portál Részletes Keresés” (letöltés: 2025. aug. 4.). <https://www.eleveltar.hu/kereses?selectedTab=detailed>.
- „Az Esterházy család cseszneki ága levéltárának segédletei”. *Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Vármegyei Levéltára* (letöltés: 2025. aug. 4.). <https://tinyurl.com/ya7syd2d>.
- „Európa a XIX. században”. *Arcanum Térképek* (letöltés: 2025. aug. 4.). <https://maps.arcanum.com/hu/>.

- Fazekas István (2013). „Mi a hungarika? A magyar vonatkozású levéltári iratok, különös tekintettel a hajdani Monarchiára”. *Levéltári Szemle*, 63/3, 5–14.
- „Fiumei és magyar–horvát tengerparti királyi kormányzó iratainak repertórium”. *Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára* (letöltés: 2025. aug. 4.). <https://tinyurl.com/xn7a7cma>.
- „Irish Overseas Archive”. *Cardinal Ó Fiaich Library & Archive* (letöltés: 2025. aug. 4.). <https://www.ofiaich.ie/irish-overseas-archive>.
- „Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár”. *matricula.hu* (letöltés: 2025. aug. 4.). <https://matricula.hu/kfl>.
- „A Kárpát-medence levéltári forrásai”. *Hungaricana Könyvtár* (letöltés: 2025. aug. 4.). https://library.hungaricana.hu/hu/collection/mltk_bfl_a_karpat_medence_leveltari_forrasai/.
- Kollega Tarsoly István (1992). „Levéltári hungarika kutatás”. *Levéltári Szemle*, 42/2, 40–52.
- Komjáthy Miklós (1965). „A Módszertani Kollégium Hungarika Bizottságáról”. *Levéltári Szemle*, 15/1–2, 229–234.
- „A Krasznajarszki Határterületi Helytörténeti Múzeumban őrzött magyar vonatkozású kéziratok”. *Elektronikus Levéltári Portál* (letöltés: 2025. aug. 4.). <https://tinyurl.com/dexhat22>.
- „Külföldi egyetemjárás”. *ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár* (letöltés: 2025. aug. 4.). <https://leveltar.elte.hu/leveltar/kutatas/adatbazisok/kulfoldi-egyetemjaras>.
- Nielsen, Erland Kolding (2002). *Denmark to Iceland: A Case without Precedence: Delivering Back the Islandic Manuscripts 1971–1997*. 68th IFLA Council and General Conference, Glasgow, August 18–24. 2002. https://origin-archive.ifla.org/IV/ifla68/papers/Kolding_Nielsen02.pdf.
- Óváry Lipót (1890–1901). „Előszó”. *A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai*. Első–harmadik füzet. Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága, Budapest. III–IV.
- Palmieri, Stefano (2002). „Ricostruzione della cancelleria angioina.” In: Stefano Palmieri. *Degli archivi napolitani. Storia e tradizione*, Bologna, il Mulino, 249 skk. <https://www.accademiapontaniana.it/ricostruzione-angioina/>.

Szabados László képeslapgyűjteményéből

A Magyar Tudományos Akadémia székházát ábrázoló carte maximum az MTA alapításának 150. évfordulója alkalmából kiadott emlékbélyeggel. Újabb fél évszázad elteltével már az alapítás bicentenáriumát ünnepeljük.
(Fotó: Czeizing Lajos, kiadó: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest)
Forrás: Szabados László képeslapgyűjteményéből, <https://real-i.mtak.hu/16499/>

Az MTA székháza Akadémia utcai homlokzatának elején látható az Akadémia alapításának híres jelenetét ábrázoló bronzrelief, középpont Széchenyi István alakjával. Holló Barnabás (1865–1917) szobrász domborművét 1893-ban illesztették a helyére.
Carte maximum a Magyar Tudományos Akadémia alapításának 150. évfordulója alkalmából kiadott emlékbélyeggel.

(A képeslap kiadója: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata)

Forrás: Szabados László képeslapgyűjteményéből, <https://real-i.mtak.hu/16500/>

TANULMÁNYOK

A növények kulcsszerepe a globális problémák kezelésében

The Key Role of Plants in Addressing Global Problems

Dudits Dénes

az MTA rendes tagja, HUN-REN Szegedi Biológiai Kutatóközpont, Szeged
dudits.denes@brc.hu

Összefoglalás

Napjainkban az emberiség előtt álló kihívások, mint az élelmiszer-biztonság, az egészséges élelmiszerek, a klíma védelme, valamint a zöldenergia hasznosítása sok mindenben érintik a mezőgazdaságot és a környezetvédelmet. Ezen tevékenységek központi szereplői a növények, amelyek genetikai jobbítása nemesítéssel történik. Igen nagy kapacitásokkal folyik az agronómiai gének izolálása és beépítésükkel transzgenikus növények előállítása mind a kutatásban, mind a növények nemesítésében. Új korszakot jelent a génszerkesztési módszerek kidolgozása és elterjedése. Ez a tanulmány bemutatja, miként lehet egy kiválasztott gén egyetlen nukleotid építőkövét kicserélni, és így nemesíteni a növényeket. Az új genomikai technológiákkal (NGTs) nemesített növényeket nem tekinthetjük GMO-knak, mivel nem hordoznak idegen géneket. Ezt a fontos agrárinnovációt idehaza sem hagyhatjuk figyelmen kívül. A genomszerkesztési módszerek tovább növelik a nemesítés precizitását és hatékonyságát.

Abstract

The challenges facing humanity today, such as food safety, healthy foodstuffs, climate change mitigation, and the use of green energy, have many implications for agricultural practices and environmental protection. Plants are at the centre of these activities, and their genetic improvement is achieved through breeding. At present, the isolation of agronomic genes and their integration into crop genomes to produce transgenic plants is a high priority in research and plant breeding worldwide. It is well known that with the development of gene-editing technologies, science has entered a new era called *genomics*. This Nobel Prize-winning research has paved the way for the creation of new breeding stocks. This paper shows how a single nucleotide as a building block of DNA, representing an agronomic gene, can be modified and its function improved to control new traits. The resulting organisms, the products of new genomic technologies (NGTs), cannot be considered GMOs because they do not carry foreign genes. This important agricultural innovation cannot be ignored in Hungary. Genome editing methods further increase the precision and efficiency of breeding.

Kulcsszavak: növény nemesítés, transzgenikus, génszerkesztés, új genomikus technológiák (NGTs), klímaváltozás, zöldenergia

Keywords: plant breeding, transgenic, gene editing, new genomic technologies (NGTs), climate change, green energy

Bevezetés – világunk kihívásai

Bolygónk mindennapi eseményei kikényszerítik, hogy tudatosítsuk, mennyi minden fenyegeti az emberiséget, és a környezetet különösen, ha a jövőt tekintjük. A világ népeinek életét súlyosan megnehezítik a természeti katasztrófák, mint az árvizek, felhőszakadások, a hosszan tartó súlyos aszályok. Az időjárási szélsőségek háttérében a klímaváltozás tényei állnak. Az 1. ábra szemléltetni kívánja azt a tragikus ellentmondást, ami a földművelési technológiák színvonalbeli különbségeiben jut kifejezésre a fejlődő világ gyakorlata és a precíziós növénytermesztés adta lehetőségek között. Az utóbbi lehetővé teszi a helyspecifikus, a növények igényei szerinti termesztési műveletek alkalmazását.

1. ábra. Az agrárium döbbenetes szélsőségei

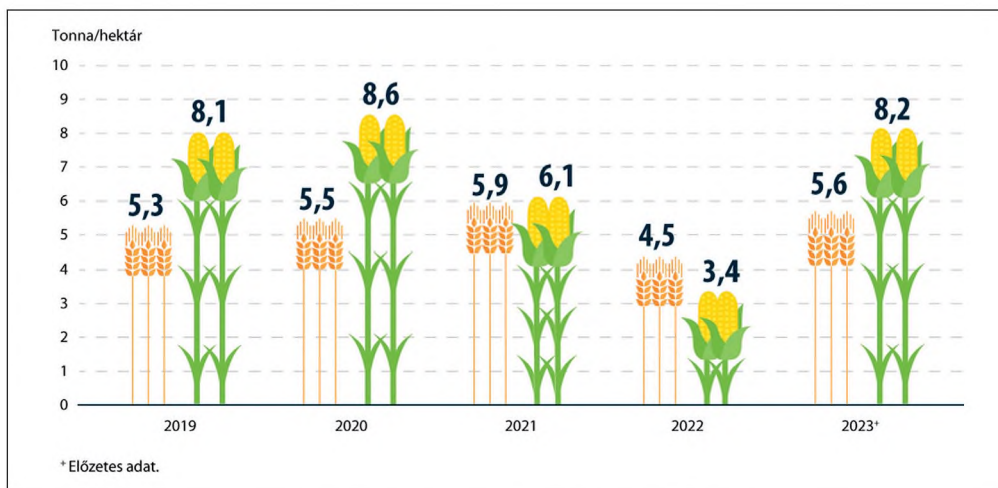
Forrás: Dudits 2024

Az élelmiszer-biztonság a klímahatások mellett függ a népesség számának alakulásától. Lényeges a régiók közötti különbségek figyelembevétele. Míg a szubszaharai régióban a népesség várhatóan 2050-re közel megduplázódik, addig az európai és az észak-amerikai növekedés 0,4%-ra becsülhető. Az ENSZ adatai szerint 2022-ben 58 országban 258 millió ember élt akut élelmezési bizonytalanságban. Németh Viktória (2022) cikkében idézi, hogy Magyarország az élelmezésbiztonság tekintetében a 31. helyen áll a világ országainak rangsorában. Továbbá hazánk a 162%-os önellátási képességgel a 8. helyen állt egy összehasonlításban. Ez azt jelenti, hogy a mezőgazdasági termelés meghaladta az ország szükségleteinek másfélszeresét.

Túl az éhezés okozta tragédiákon, az egészséges élelmiszerek biztosítása szintén kihívást jelent. Az alultápláltság a szükséges vitaminokból és ásványi anyagokból igen nagy eltérésekkel jelentkezik a különböző fejlettségű országokban. Világméretben 2,3 milliárd ember szenved az optimális élelmiszerek hiányától. A legnagyobb probléma az A-vitamin, a vas, a jód hiánya. Amikor egészséges élelmiszerek előállításáról beszélünk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a növényvédőszerek csak tudatosan és mértékkel használhatók. Ebben fontos szerepe van a géntechnológiával kialakított patogén- vagy rovarrezisztenciának, természetesen csak azokban az országokban, ahol

a GM- (genetikailag módosított) fajták termesztetők. A hagyományos növénynevelési módszerek használatával bár javítani lehetett a növények produktivitását, a jelen innovációs folyamatainak középpontjában a géntechnológiának a növénynevelési eszköztárába történő integrálása áll, ennek lehetőségeit mutatják be az alábbi fejezetek.

A klímaváltozás hatásainak mérséklésében is szerepet kapnak a géntechnológiai módszerek. A klíma védelme nagy és komplex kihívást jelent hazánkban is. A száraz tenyészidőszakok komoly termésingadozást okoznak Magyarországon, mint azt a 2. ábra mutatja.

2. ábra. A búza és kukorica hazai termésátlagai
Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 2023

Az erdők 30%-ban járulhatnak hozzá ahhoz, hogy a hőmérséklet-emelkedés 2% alatt legyen. Ezért az erdőket tekinthetjük a legfontosabb természeti segítségnek a klímaválság elleni akciókban. A klíma védelmét sokban szolgálhatja a zöldenergia hasznosítása, amelynek gazdaságosságát is jelentősen javíthatja a fa alapanyagok újszerű előállítása, mint például a rövid vágásfordulójú fűz, nyár nevelése marginális területeken. A biogáz-technológiák hatékonysága is sokban függ a faapríték kémiai paramétereitől.

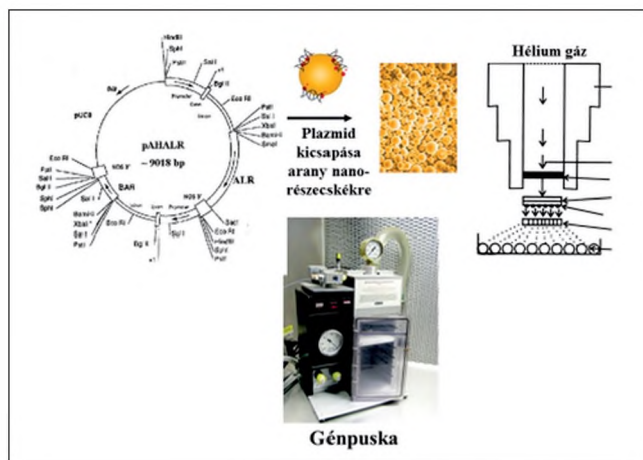
A fent említett kihívások közös jellemzője, hogy a növények szerepe valamennyiben kiemelt jelentőségű, ezért a növények jobbítása, nemesítése meghatározó tényező. Az alábbiakban bemutatásra kerülnek a géntechnológiai nemesítés főbb módszerei, és példák igazolják azok eredményeit az emberiséget fenyegető kihívások kezelésében. További részletes elemzések és hivatkozások megtalálhatók az alábbi tanulmánykötetekben: Dudits Dénes (2019), *A bő termés biológiája. A precíziós növénynevelési alapjai*; Dudits Dénes és Gyuricza Csaba, szerk. (2023), *Zöld úton a klíma- és energia- válság kezelésében*; Dudits Dénes (2024), *Világunk kihívásai. Mit tehet a biotudomány és az agrár-bioteknológia?*

A növények funkcióit irányító DNS-molekulák szerkezetének feltárása

A hagyományos nemesítési folyamat nélkülözhetetlen eleme a keresztezés, az új genetikai variabilitás kialakítása, amit az utódokon végzett szelekció követ. Napjainkban 1482 növényfaj, köztük valamennyi gazdasági növényünk genomjának DNS-szekvenciája ismert (Bernal-Gallardo-de Folter 2024). Ezzel mind koncepczionálisan, mind metodikailag új időszámítás kezdődött a fajta-előállításban, a növénynemesítésben. A DNS-ben (dezoxiribonukleinsav) a nukleotidok sorrendjének ismerete fontos kiindulási alap ahhoz, hogy bármely gént izolálni lehessen, és annak funkcionális szerepét a gén beépítésével, azaz transzgenikus szervezet előállításával határozzuk meg.

A génbeépítési módszerek széles választéka

Genetikai transzformációnak nevezzük, amikor a tervezett működési sajátossággal rendelkező ciszgént (a befogadó faj saját génje) vagy transzgént (idegen faj génje) egy adott genomba integrálunk a kívánt genotípus, öröklődő tulajdonság kialakítása érdekében. Egy transzgenikus növény többféle úton hozható létre, de ugyanakkor vannak kikerülhetetlen műveletei a folyamatnak (Šutković–Nour–Glamočlija 2021). Így szükség van a célgén beépülését és működését biztosító transzformációs vektorokra, amelyek *in vitro* rekombináns DNS-módszerekkel kerülnek megszerkesztésre. Az *Agrobacterium* mint talajmikroorganizmus képes a Ti plazmidjának T-DNS-szakaszát a növényi sejtmagba juttatni, ahol ez a genetikai információ beépül a növényi genomba. A sejtfal nélküli növényi sejtekbe, a membránnal határolt protoplasztokba is bejuttathatók a plazmid molekulák. A 3. ábra egy másik módszert mutat be, amikor a plazmid molekulát nagy nyomással belőjük a növényi szövetekbe.

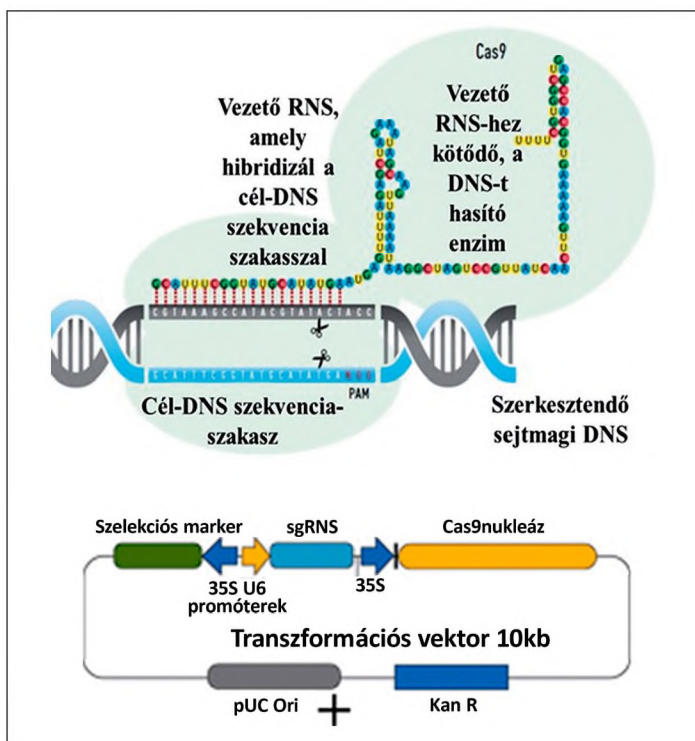

3. ábra. Az arany szemcsékhez kötött aldóz redukáz enzimet kódoló gént hordozó plazmid (pAHALR) belővése éretlen búzaembriókba, ami lehetővé teszi a szárazságtűrés javítását

Forrás: Dudits 2024

Genomszerkesztés a CRISPR/Cas9-technológiával

A tradicionális génbeviteli módszerek alkalmazásakor az új agronómiai gének teljesen véletlenszerűen épülnek be a nemesítési anyagok genomjába (Ikram et al. 2024). A transzgén elhelyezkedése a genomszerkezetben befolyásolja annak működését. Ezért az első generációs T_0 -növények utódait több generáción keresztül kell szelektálni, gyakran keresztezéssel kombinálva. Ezt a hatékonysági hátrányt küszöböli ki a génszerkesztés módszere azzal, hogy egy kiválasztott célgén néhány nukleotidját specifikusan kicseréli, ami működésképtelen vagy új tulajdonságú fehérje szintéziséhez vezet. Mint a 4. ábra bemutatja, az úgynevezett vezető (guide) sgRNS-molekula szekvenciapárosodás révén ismeri fel a célgén egyik DNS-szálát. Ehhez a vezető RNS- (ribonukleinsav) szakaszhoz csatlakozik egy további RNS-molekularész, amely a Cas9 (CRISPR-asszociált 9) DNS-t hasító nukleáz enzimmel alkot komplexet. Az RNS/nukleáz komplex kötődése specifikus, és a DNS hasításához vezet a célgén kiválasztott régiójában. A keletkező hiba kijavítása során következhetnek be a célszekvencia megváltozásai, mint a kivágódás vagy a beépülés, vagy akár a specifikus nukleotid csere.

4. ábra. A CRISPR/Cas9 génszerkesztési módszer biztosítja egy adott növényi gén nukleotid sorrendjének specifikus megváltoztatását, és a kódolt fehérje új tulajdonságának kialakítását

Forrás: Dudits 2024

A 4. ábra bemutatja a génszerkesztéshez használt transzformációs vektor főbb elemeit, így az sgRNS szintézisét biztosító U6-promótert. A nukleáz gén aktivitását egy *virális (35S) promóter biztosítja*. Egy ilyen promóter működteti a szelekciós marker gént. A vektor több bakteriális gént is tartalmaz. A CRISPR-technológia (Clustered Regularly Interspaced Short Palindromic Repeats, halmozottan előforduló, szabályos közökkel elválasztott palindromikus ismétlődések) kidolgozásával kezdetét vette a genomika korszaka, amikor a gének specifikus szerkesztése mind a tudományos kutatás, mind a növénynevelés nélkülözhetetlen módszerévé vált.

Gyakori elvárás, hogy idegen faj DNS-e ne épüljön be a befogadó növény genomjába. Ezt biztosíthatja az *oligonukleotid irányított mutagenézis (ONIM)*, amikor mesterségesen megszüntetizált DNS-szakaszt használunk a célgén egyetlen nukleotidjának kicserélésére (Tiricz et al. 2017; Nagy et al. 2023).

Géntechnológiával nemesített fajták a növénytermesztésben: termésbiztonság

Nagyon nehéz olyan növényi tulajdonságot találni, amelyet legalább kísérleti szinten nem érintett a transzgenikus technológia. Ilyen például a szárazságtűrés (Fehér-Juhász et al. 2014). Kiemelt figyelmet érdemelnek azok a génmódosítások, amelyek például hatékonyabb fotoszintézissel, nagyobb gyökérrendszerrel, az aszálytűréssel vagy a betegségekkel szembeni ellenállósággal növelik a növények biológiai produktíváját. A köztermesztésben elterjedt GM-fajták között találunk olyanokat, amelyek szárazság esetén javított termőképességgel rendelkeznek (5. ábra).

5. ábra. Argentína: szárazságtűrő HB4 búzafajta (jobb oldalon).
Az utóbbi tíz év száraz időjárásában 20%-kal több termést adott
Forrás: Bioceres Crop Solution Company Argentina, Rosario, Santa Fe

Egészséges élelmiszerek

A tradicionális rizsszemekben alacsony a β -karotin-tartalom (0,109 $\mu\text{g/g}$). Az emberi szervezet a β -karotint alakítja át a létfontosságú A-vitaminná. Ingo Potrykus és Peter Beyer az 1990-es évek elején indították el rizzzel a génbeépítési kutatást, amely a β -karotin-tartalom növelésével kívánta biztosítani az A-vitamin-szükségletet. Különböző aranyrizsváltozatok készültek el, amelyek 1,6 és 35 μg β -karotint tartalmaztak rizsgrammonként (6. ábra).

6. ábra. A β -karotin-tartalom növelésével az A-vitamin-szükséglet biztosítható a fejlődő országokban. A géntechnológiával előállított aranyrizs Ferenc pápa elismerését is elnyerte

Forrás: Dudits 2024

A lipidanyagcsere során a zsírsav-deszaturáz-2 enzim (FAD2) az olajsavat linolsavvá alakítja át. Így ennek az enzimnek a génjét több laboratóriumban is kikapcsolták (CRISPR/Cas9-technológiával), és olyan mutánsokat állítottak elő, amelyek szemtermésében a linolsav, linolénsav aránya 3% alá csökkent, míg az olajsav 80%-ban szintetizálódott (Demorest et al. 2016). A minneapoliszi Calyxt cég által génszerkesztéssel előállított, magas olajsavtartalmú szójaolajat engedélyezték egyrészt jó minőségű élelmiszer-alapanyagként, illetve takarmányként történő forgalmazásra az USA-ban. A cég 100 farmerrel kötött megállapodása lehetővé tette a mutáns szója 34 000 hold területen történő termesztését. A Calyno szójaolaj csökkentheti az LDL-koleszterint és a trigliceridszintet, illetve növelheti a kedvező hatású HDL-koleszterin mennyiségét.

A génszerkesztési nemesítés termékeihez kötődő jogi szabályozás

Számos ország, köztük az Európai Unió tagállamai esetében a géntechnológiai szabályozás középpontjában nem maga a termék áll, hanem – az elővigyázatosság elvére hivatkozva – annak előállításának folyamata, vagyis a technológia, amelynek segítségével megszülethetett az adott termék. Az előzőekben bemutatott példák, a 24 év alatt a 2,4 milliárd hektáron szerzett termesztési tapasztalat azokat az országokat igazolja, ahol a szabályozás más koncepciót követ, nevezetesen a termék jellemzői alapján történik az engedélyezés.

Számos szabályozási rendszer nem a génszerkesztéssel foglalkozik, hanem az „új genomikai technikákkal” (New Genomic Techniques, NGTs) (Bohlet et al. 2024). Érdekes számba venni, hogy milyen szabályozási variációk élnek az egyes országokban:

1. A génszerkesztés termékei nem igényelnek speciális szabályozást

A genomok módosítása nukleotid beépítéssel vagy kiejtéssel (célzott mutagenézis, ciszogenezis) nem esik speciális szabályozás alá. Ez a szabályozás érvényes több országban: USA, Kanada, Brazília, Argentína (ha nincs idegen DNS), Egyesült Királyság, Paraguay, Ecuador, Kolumbia, Izrael, Chile. Az Egyesült Államokban és Kanadában a génszerkesztésből származó termékek nem esnek a GMO biztonsági és a jelölési követelmények hatálya alá.

2. A génszerkesztésből származó termékek egyedi elbírálása

Ezt a megközelítést követi Kanada, Nigéria, Oroszország, Japán, Ausztrália, India, Pakisztán, Indonézia és a Fülöp-szigetek. Nem tekintik GM-szervezetnek az irányított mutagenézisből, illetve a saját gének beépítéséből (ciszogenezis) származó genotípusokat.

3. A génszerkesztésből származó termékek GMO-ként kezelendők

Ezt az álláspontot Új-Zéland képviseli. *Sajnos Magyarország is hasonlóan elveti ezt az innovációt!* Bár a propaganda szerint nálunk az innováció elsődleges cél.

4. A génszerkesztésből származó termékek szabályozásának módosítása

Az Egyesült Királyság, Kína és az Európai Unió dolgozik új szabályozási rendszeren. Így például Kína 2022 januárjától nem követeli meg a génszerkesztett növények több-éves tesztelését szabadföldön. Ugyanakkor nincs ilyen növény a termesztésben.

A klímaváltozás mérséklése szükségszerű

A világ különböző tájain a klímaváltozás tünetei az átlaghőmérséklet emelkedésében és a csapadékeloszlás szélsőségeiben nyilvánulnak meg. Az ENSZ Klímaváltozási Konferenciáján (COP21) 196 ország egyetértésével megszületett a Párizsi Megállapodás. Az ebben a megfogalmazott hosszú távú cél szerint a globális, éves átlaghőmérséklet emelkedését az iparosodást megelőző szinthez képest jóval 2 °C alatt tartják. Kis Anna, Szabó Péter és Pongrácz Rita a *Más félok* weblapon közzétett tanulmányukban jelentős erős negatív összefüggést (−0,74) mutattak ki a kukorica hazai termésátlaga és a Pálfi-féle aszályindex között (Kis–Szabó–Pongrácz 2023). Vannak évek, például 2017, amikor súlyos termésvesztés éri a kukoricatáblákat, ezt mutatja, hogy az előző évhez viszonyítva 66%-os volt a hektáronként betakarított termés. Az erdők 30%-ban járulhatnak hozzá ahhoz, hogy a hőmérséklet-emelkedés 2 °C alatt legyen. Ezért az erdőket tekinthetjük a legfontosabb természeti segítségnek a klímaválság elleni akciókban. Az évente megkötött 100 billió tonna CO₂ kulcs tényező lehet a klímahatások mérséklésében.

A növényi eredetű zöldenergia hasznosítása

A biomassa – és így az erdei fa elégetése – több szempontból is problémás. Más fűtési módszerekkel összehasonlítva kevésbé energiahatékony, és egyben szennyezőbb. A faállomány gyérítésével csökken az erdők által megkötött szén-dioxid mennyisége, így ez az energiatermelési módszer a klímavédelemnek egyértelműen negatív tényezője. Feltételezhetően ezekre a tényekre tekintettel az Európai Parlament, az Európai Bizottság és az Európai Tanács elfogadott egy kompromisszumos irányelvet, amely megszünteti az elégetéssel történő energia-előállítás pénzügyi támogatását. Ez vonatkozik az erdei fafajok elégetésére, az erőművekben történő faégetéssel történő villamos energia előállítására. Feltételezhető, hogy ez a döntés előtérbe fogja helyezni más olyan energiahordozók előállítását és használatát, amelyek megkímélik a hagyományos erdőket, hozzájárulnak a CO₂-szint csökkentéséhez, és lehetővé teszik a környezetkímélő módon zajló gazdaságos energiatermelést, akár mezőgazdasági növények termesztésére alkalmatlan területeken is. Erre egyedülálló megoldást jelentenek a rövid vágásfordulójú sarjasztásos (RVS) faültetvények, amelyek biomasszája 1–2 évenként betakarítással a biogáz fermentáció alapanyagaként hasznosítható (7. ábra).

Napjaink globális kihívásai közepette, amikor az energiaigény jelentősen növekszik, a bioüzemanyagok jelentősége felértékelődik. Ezek között a nitrocellulóz fa

és hulladék alapanyagok gazdaságossági és környezeti szempontok alapján előtérbe kerülnek. Az ilyen biomasszában tárolt energia felszabadításához a nitrocellulóz-molekulák bontása szükséges. Ezt specializálódott szervezetek (gombák, baktériumok) komplex enzimrendszerei végzik. A ligocellulóz energiacélú feldolgozása biogáz reaktorokban történhet. A biogáz 45–70% metánt (CH_4), 30–55% szén-dioxidot (CO_2), nitrogént (N_2), hidrogént (H_2), kénhidrogént (H_2S) és egyéb maradványgázokat tartalmaz. Könnyen belátható, hogy a biogáz-alapanyagként felhasznált energiafűz fás szerveinek struktúrája, illetve kémiai paraméterei lényegesen befolyásolják a technológia eredményességét. Ezért kiemelt nemesítési célnak tekinthetjük a csökkent lignintartalmú energiafűz-variánsok előállítását. Például a triploid hibrid (TH3/12) viszonylag alacsony lignintartalma (14%) lehetővé tette biometán termelését magasabb koncentrációban (Dudits et al. 2022).

TAVASZ

OKTÓBER

FEBRUÁR

7. ábra. A rövid vágásfordulójú sarjasztásos energiafűz visszavágott hajtása, valamint a zöld és fás hajtások. Az így keletkező biomassa az erdőket kímélve hasznosítható zöldenergia-forrásként

Forrás: Dudits 2024

Következtetések

Napjainkban az emberiség számos kihívással néz szembe. Ezek sikeres kezelése nagymértékben függ a növények tulajdonságaitól, és így azok biológiai produkciójától. A növénynemesítés mint az emberi érdekeket szolgáló mesterséges evolúció elsődleges feladata az, hogy olyan genotípusokat alakítson ki, amelyek sokban segítenek a problémák kezelésében.

A hagyományos nemesítési módszerek közös jellemzője, hogy a genetikai folyamatok véletlenszerűek, és csak többéves szelekcióval alakíthatók a kívánt tulajdonságok. A fentiekben bemutatott példák igazolják, hogy a génszerkesztéssel egy új metodikai korszak kezdődött, amely lerövidíti a fajta-előállítás folyamatát, a gének szerkezetét és működését a kívánt cél érdekében alakítja ki. A vitathatatlan eredmények ismeretében érthetetlen, hogy az új termékek elfogadása országonként eltérő. Az Európai Unió megtette az első lépéseket az „új genomikai technikák” (New

Genomic Techniques, NGTs) alkalmazása érdekében, hiszen ez elengedhetetlen eleme az innovációs versenynek. Sajnos hazánk mostani döntéshozói elutasítják ezt az uniós törekvést. Történik mindez annak ellenére, hogy Magyarországon is jelentős veszteségeket okoz például a klímaváltozás eredetű aszály.

Köszönetnyilvánítás

Jelen tanulmány az „Agrár-biotechnológia és precíziós nemesítés az élelmiszerbiztonságért” RRF-2.31-21-2022 Nemzeti Labor program keretében készült a HUN-REN Biológiai Kutatóközpont, Növénybiológiai Intézetében.

Irodalomjegyzék

- Bernal-Gallardo, Jazmin Judith – de Folter, Stefan (2024). „Plant Genome Information Facilitates Plant Functional Genomics”. *Planta*, 259, 117. <https://doi.org/10.1007/s00425-024-04397-z>.
- Bohle, Finja et al. (2024). „Where Does the EU-Path on New Genomic Techniques Lead Us?” *Frontiers in Genome Editing*, 6. <https://doi.org/10.3389/fgeed.2024.1377117>.
- Demorest, L. Zachary et al. (2016). „Direct Stacking of Sequence-Specific Nuclease-Induced Mutations to Produce High Oleic and Low Linolenic Soybean Oil”. *BMC Plant Biology*, 16, 225. <https://doi.org/10.1186/s12870-016-0906-1>.
- Dudits Dénes (2019). *A bő termés biológiája. A precíziós növénynemesítés alapjai*. Budapest: Mezőgazda Kiadó.
- Dudits Dénes (2024). *Világunk kihívásai. Mit tehet a biotudomány és az agrár-biotechnológia?* Budapest: INFORM Kiadó.
- Dudits, Dénes – Cseri, András – Török, Katalin et al. (2022). „Triploid Hybrid Vigor in Above-Ground Growth and Methane Fermentation Efficiency of Energy Willow”. *Frontiers in Plant Science*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpls.2022.770284>.
- Dudits Dénes – Gyuricza Csaba, szerk. (2023). *Zöld úton a klíma- és energiaválság kezelésében*. Gödöllő: Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem.
- Fehér-Juhász, Erzsébet et al. (2014). „Phenotyping Shows Improved Physiological Traits and Seed Yield of Transgenic Wheat Plants Expressing the Alfalfa Aldose Reductase Under Permanent Drought Stress”. *Acta Physiologiae Plantarum*, 36, 663–673. <https://doi.org/10.1007/s11738-013-1445-0>.
- Ikram, Muhammad et al. (2024). „CRISPR-Cas9 Based Molecular Breeding in Crop Plants: A Review”. *Molecular Biology Reports*, 51, 227. <https://doi.org/10.1007/s11033-023-09086-w>, https://www.researchgate.net/publication/377765411_CRISPR-Cas9_based_molecular_breeding_in_crop_plants_a_review.
- Kis Anna – Szabó Péter – Pongrácz Rita (2023). „Elkerülhető volna, hogy a tavalyi legsúlyosabb aszály három-négyévente forduljon elő a század végére Magyarországon”. *Másfok* (2023. aug. 4.) <https://masfok.hu/2023/08/04/elkerulheto-volna-sulyos-aszaly-palfai-index-magyarorszag-klimavaltozas/>.
- Központi Statisztikai Hivatal (2023). *Főbb növénykultúrák terméseredményei, 2022 Kiadvány*. <https://www.ksh.hu/s/kiadvanyok/fobb-novenykulturak-termeseredmenyei-2023/index.html>.
- Nagy, Bettina et al. (2023). „CRISPR/Cas9 Mutagenesis through Introducing a Nanoparticle Complex Made of a Cationic Polymer and Nucleic Acids into Maize Protoplasts”. *International Journal of Molecular Sciences*, 24/22. <https://doi.org/10.3390/ijms242216137>.
- Németh Viktória (2022). „Jelentős a magyar termelés, mégis begyűrűzik a külföldi inflációja”. *Index* (2022. júl. 14.). <https://index.hu/gazdasag/2022/07/14/hazai-elelmiszerbiztonsag-a-geopolitikai-konfliktus-arnyekaban/>.

- Šutković, Jasmin – Nour, Hamad – Glamočlija, Petar (2021). „The Methods Behind Transgenic Plant Production: A Review”. *Periodicals of Engineering and Natural Sciences*, 9/4, 845–853. <https://www.semanticscholar.org/reader/5c1f6e61117eeb10487dd62c750cf9963661fc97>.
- Tiricz, Hilda et al. (2017). „Relaxed Chromatin Induced by Histone Deacetylase Inhibitors Improves the Oligonucleotide-Directed Gene Editing in Plant Cells”. *Journal of Plant Research*, 131/1, 179–189. <https://doi.org/10.1007/s10265-017-0975-8> <https://real.mtak.hu/62294/1/TiriczHJPlantRes2017.pdf>.

1867 konzervatív védelme: Asbóth interpretációja

The Conservative Defence of 1867: Asbóth's Interpretation

Egedy Gergely

professor emeritus, DSc, Nemzeti Közszerzői Egyetem, Budapest
egedy.gergely@uni-nke.hu

Összefoglalás

A tanulmány a magyar politikai esztörténet-kutatáshoz kíván hozzájárulni azzal, hogy megkísérli körvonalazni a 19. század második felére kibontakozó konzervatív gondolkodás legjelentősebb képviselőjének, Asbóth Jánosnak az 1867-es kiegyezésről és a dualizmusról alkotott véleményét. Ismeretes, hogy az 1867 és 1918 közötti korszaknak ez volt a legtöbbet vitatott kérdése, amelynek jelentőségét aligha lehetne túlbecsülni. A tanulmány arra összpontosítja a figyelmet, hogy Asbóth milyen érveléssel támasztja alá, hogy a dualista rendszer és az Osztrák–Magyar Monarchia fennállása teljes összhangban áll a magyar nemzeti érdekekkel.

Abstract

This article aims to contribute to the study of the history of Hungarian political ideas by outlining the views of János Asbóth—the most significant representative of conservative thought in the second half of the nineteenth century—on the 1867 Compromise and dualism. This was the most controversial issue of the period between 1867 and 1918, and its importance cannot be overstated. The paper focuses on Asbóth's argument that the dualist system and the existence of the Austro-Hungarian Monarchy were fully in line with the Hungarian national interests.

Kulcsszavak: perszonálunió, reálunió, konzervativizmus, Habsburg-hatalom, birodalom

Keywords: personal union, realunion, conservatism, Habsburg power, empire

Az 1867-es kiegyezéssel teremtett dualizmust gyakorlatilag megalkotásának első pillanatától kezdve sokan támadták és bírálták. Az utókort is élesen megosztotta, amely mindenekelőtt abból a szempontból vizsgálta a kiegyezést, hogy vajon a benne megtestesülő kompromisszum hozzájárult-e az I. világháború végének nemzeti katasztrófájához. Gondoljunk csak a kiegyezés mellett kiálló Szekfű Gyula és az abban morális csapdát látó nagy hatású író, Németh László éles vitájára a két világháború közötti időszakban, vagy a 20. század második feléből hozva példát, a két neves történész, Hanák Péter és Szabad György egymással ütköző értékeléseire. Az alábbiakban arra vállalkozunk, hogy röviden áttekintsük a magyar politikai konzervativizmus első tudatos képviselőjének, Asbóth Jánosnak a dualista struktúra és a Habsburg-dinasztiával való együttműködés védelmében kidolgozott érvelését. A konzervatív teoretikus gondolatai fontos adalékkal szolgálhatnak a dualizmusról folytatott vitákhoz.

Politikai hírnevét Asbóth az 1875-ben publikált *Magyar conservatív politika* című könyvével alapozta meg, amely a hazai konzervatív politizálás számára kívánt alapvetésként szolgálni (Egedy 2021; 2022). Ebben kísérletet tett a konzervativizmus legitimálására a dominánsan liberális politikai kultúrájú Magyarországon, viaskodva az idegen dinasztia és a nemzet konfliktusainak konzervatív nézőpontból nehezen feloldható dilemmájával. Emlékeztetett arra, hogy a konzervatívok a neoabszolutizmus éveiben is az ország törvényes állapotának a helyreállításáért küzdöttek, és részletesen szólt a kiegyezés előkészítésében kifejtett tevékenységükről. Amellett érvelt, hogy Deák Ferenc és csoportja a kiegyezés programját lényegében a konzervatívoktól vette át.¹ A liberálisok az ő megközelítésében csak egy dologban nem engedtek, abban, hogy e programot ők hajtsák végre, mert így az övék lehetett a hatalom (Asbóth 1875, 66–95).

Minden másban viszont szerinte igen, és a kiegyezés 1867-ben megvalósított formájának a védelme így Asbóth életművének egyik kulcsfontosságú elemévé vált. Érdekes és lényeges kérdés ugyanakkor, hogy milyen érvekkel, milyen kontextusba ágyazva. E témát számos írásában érintette, de érdemes kiemelni azt a két művet, amelyet kizárólag annak a bizonyítására szánt, hogy a dualizmus a magyarság életérdekeit szolgálja. Egyikük egy nagyszabású esszé „Eszmék a magyar faj hivatásáról” címmel, amelyet a *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez* című, 1892-ben közzétett tanulmánykötetbe válogatott be, a másik pedig, eredetileg a választóihoz írott képviselői jelentéseként megfogalmazva, *Kiegyezés vagy feloszlás* címmel 1898-ban az Athenaeumnál önálló kiadványként jelent meg (Asbóth 1892; 1898).

Az osztrák–magyar kapcsolat értelmezése

E sorok szerzőjének a véleménye szerint kétségtelenül logikusan járt el Asbóth, amikor az „Eszmék”-ben először is felteszi a kérdést, hogy mi is az Osztrák–Magyar Monarchia. A nézőpontját jól tükrözi, hogy nála az állam neve már nem a fentebb is használt, bevett szórendben szerepel, hanem a hangsúlyt megfordítva, egyenesen „magyar–osztrák monarchiáról” beszél.

Kiindulópontja annak a vizsgálata, vajon mondhatjuk-e azt, hogy a Monarchia „két egységes államnak állami szerződés által megteremtett állandó társulása” (Asbóth 1892, 25)? Ez számított a leggyakoribb értelmezésnek, amelyet a radikális függetlenségpárti tábor, a korabeli terminológiával a „szélsőbal” és a kormánypártiak zöme is elfogadott, csak az előbbi az ország szuverenitásának feláldozását, az

¹ Ezt kétségkívül apologetikus céllal hangsúlyozta, de a tények ismeretében, különösen a Deák bizalmát is élvező Apponyi György országbíró memorandumára, 1862–1863-as szerepére gondolva bátran állítható, ebben jóval több az igazság, mint ahogy azt sokáig feltételezték (Hanák 2001, 101–102).

utóbbiak pedig államiságunk biztosítását látták benne. A különbség persze egyáltalán nem lényegtelen, de Asbóth egyik megközelítéssel sem ért egyet, úgy véelve, hogy ha ténylegesen két külön államról lenne szó, akkor „igaza volna mindeniknek és nem volna igaza egyiknek sem” (Asbóth, 1892, 25).

Miért? Azért, mert szerinte ebben az együttesben csak egyetlen egységes állam van, az pedig Magyarország. Ami Ausztriát illeti, az „kényelmes név egy politikai fogalomra, de nem volt és nem lesz soha külön egységes állam” Csehországgal, Galíciával és egyéb területeivel (Asbóth 1892, 25). Ha mégis ezt a benyomást kelti, az csak „fictio”, amelynek az az alapja, hogy „a német elem Ausztriában ugyanaz, ami Magyarországon a magyar”, vagyis az államalkotó és domináns elem. A Monarchia keretében Asbóth megközelítésében tehát nincs, nem is lehet szó két külön egységes államról.

Társulásról vagy házasságról sem beszélhetünk – folytatja az érvelését a jeles gondolkodó, rámutatva, hogy az utóbbiak esetében lehetséges a válás, ám mi összetartozunk, „csak a halál választhat el bennünket: mert az elválásztás a halálunk volna” (Asbóth 1892, 26). Az ő értelmezésében nem alapul ez a kapcsolat szerződésen sem, mert az „csak a külső formáság”, a viszony alapja „a benső szükség, az összetartozás kényszere”. Ez igencsak határozott kiállás a Monarchia, az összbirodalom egysége mellett. A két alkotórész közötti kapcsolat aktuális tartalmát mégsem tekinti végleges állapotnak. A mára elért politikai formáció – fejt ki – egy régi folyamatnak ugyan az előrehaladott szintjét tükrözi, de még nem a befejezése. E folyamat irányát egyértelműnek látta, s meg volt arról győződve, hogy Magyarország körül egy nagy birodalomnak kell tömörülnie, „mely politikai jellemét, jelentőségét és súlyát Magyarországtól nyeri” (Asbóth, 1892, 26). Az ő megközelítésében tehát a Monarchiában testet öltő kapcsolat igazi tartalmát a magyar birodalom kialakulásának esélye adja. A magyarságnak az a missziója, hogy ezt a birodalmat megteremtse és fenntartsa – állítja *expressis verbis* Asbóth. Hozzáteszi ehhez, hogy „a magyar faj” valójában a népvándorlás kora óta a birodalomépítésre törekedett. A Monarchiánk nem véletlen szülötte tehát, hanem „a történelem kényszere, és talán elsősorban a magyar történelem kényszere, a magyar politikai génusz alkotása” (Asbóth 1898, 17). E megállapításban bizonyára van túlzás, figyelemre méltó viszont az a törekvés, hogy a nemzeti célokat összekapcsolja a birodalommal.

A „szélsőbal” képviselői azt állítják, írja, hogy ők is fenn akarják tartani a Monarchiát, de „a tiszta perszonál-unió” alapján: közös vámterület és pénzforgalom, közös hadügy és közös külügy nélkül. Tartsuk fenn, de váljunk el mindenben, ami európai pozíciónkat biztosítja (Asbóth 1898, 14)? Ez nyilván nonszensz – sugallja Asbóth, és nem alaptalanul. A perszonálunió egyébként is egy feudális eredetű fogalom, jegyzi meg, „két koronának véletlen találkozása egy főn”, ezért „ma, midőn a népek érdekei számítanak”, ez az alap nem áll meg. A nemzetek érdekeit szervezett intézményekben kell biztosítani (Asbóth, 1898, 16).

Jegyezzük meg, hogy a perszonálunió kérdéséről másként vélekedett Beksics Gusztáv, az 1867 utáni korszak legtekintélyesebb liberális publicistája. Ő Ausztria

és Magyarország kapcsolatának a lényegét épp abban látta, hogy csak a perszonálunió fűzi össze őket. 1892-ben egy külön könyvet is szentelt e témának *A dualismus. Története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink* címmel.² Beksics abból a feltevésből indult ki, hogy Magyarországon a politikai hatalomnak és minden jognak a nemzet a forrása. E magyar hagyomány éles ellentétben állt, emelte ki, a német államjogi szemlélettel, amely viszont a királynak ad elsőbbséget. Ennek hatására nálunk is „forgalomba került”, írja, az a hamis tan, miszerint a korona olyan jogokkal rendelkezik, amelyek a nemzet jogai felett állnak. Pedig Magyarországon fordított a helyzet: „a királynak csak annyi joga volt és van, a mennyit ráruházott a nemzet” (Beksics 1892, 2). Ezen állítását a korábbi korszakokra visszatekintve is igazolni próbálta, kifejtve: I. Ferdinánd alatt Magyarország független államként társult Ausztriával, „egyedül csak a perszonálunió kapcsa által”, s ezt állandósította az 1723-as Pragmatica Sanctio, de a két fél közötti viszony alapjainak a megváltoztatása nélkül. „Reál-unió” soha nem volt közöttük, Beksics értelmezésében ugyanis ez utóbbi esetben „Magyarország nem volna állam, de Ausztria sem, hanem ketten együtt közös államot, osztrák birodalmat képeznének, a miről a centralisták álmodtak” (Beksics 1892, 235). Reálunió mellett „közös főhatalomnak”, közös törvényhozásnak kellene lennie, illet azonban az 1867-es kiegyezés sem teremtett. „Maga az 1867 nem más, mint 1848-nak restaurálása” – olvashatjuk a kormánypárti publicista leegyszerűsítő, sommás véleményét (Beksics 1892, 104). A „tisztá perszonálunió” hívének mégsem lehet Beksicset nevezni, mert a közös ügyek fenntartását elfogadta, és a Monarchia egységének a megőrzését ő is indokoltak láttá.

Perszonálunió és reálunió

A perszonálunió és a reálunió mára már jórészt történeti fogalmakká váltak. A neves alkotmányjogász, Halász Iván az egységes és összetett államokról írva megállapítja, hogy „ezek léte inkább a feudális monarchiákhoz kötődik, és a közös uralkodók személyével függ össze”. A közös ügyekre, a szorosabb összetartozásra tekintettel ő „reál-unióknak” tekinti az Osztrák–Magyar Monarchiát (Halász 2014, 54–55). Asbóth nem beszél „reálunióról”, mert a kiegyezést nem tartotta olyan lépésnek, amely „közös főhatalmat” eredményezett, viszont a perszonáluniónál többet látott az 1867-ben kialakított berendezkedésben – és többet is igényelt. Szigorúan alkotmányjogi tekintetben Asbóth jóval többet mond arról, hogy mi nem az Osztrák–Magyar Monarchia, mint arról, hogy akkor milyen képződménynek is tekinti. A mentségére legyen azonban mondván, hogy a Monarchia olyannyira egyedi történelmi képződmény volt, hogy bár

² De 1861-ben még Deák is a perszonálunió eszméjét állította érvelésének középpontjába. Dobszay Tamás úgy fogalmaz, hogy „Deák 1865–1867-es vezető szerepét annak az 1861-es kiállásnak köszönhetette, amelytől ekkorra eltávolodott” (Dobszay, 2018, 83).

sokféleképp írták már le, kétségbe nem vonható jogi meghatározást azóta sem tudtak róla adni.³

Asbóthnak mindenesetre szilárd meggyőződése volt, hogy a pusztai perszonálunió elvének hívei átgondolatlan álláspontjukkal sokat kockáztatnak. Hiszen mit jelent számunkra a Monarchia nagyhatalmi állása? – tette fel a kérdést. Nem csak azt, hogy „latba vethetjük érdekeink védelmére szavunkat Európában”, noha ez sem kevés. De látnunk kell, hangsúlyozza, hogy ha nem tudjuk, vagy nem akarjuk többé megőrizni nagyhatalmi helyzetünket, akkor „huszonnégy óráig nem tarthatjuk fenn Magyarország integritását” (Asbóth 1898, 15). Magyarország ugyanis csak úgy lehet valóban független, sőt a saját létét is csak addig biztosíthatja, amíg „fenntartója egy nagy közép-európai monarchiának, melynek alkatrészeit nem csak múló szövetezéssel, hanem intézményi kapcsolatokkal köti össze a sorsával” (Asbóth 1898, 23). A szavai félreérthetetlenül tükrözik, hogy ő pontosan tisztában volt a magyar királyság soknemzetiségű voltából fakadó kockázatokkal, s azzal, hogy a *status quo* fenntartásához nélkülözhetetlen a birodalom ereje. Ezért éri meg nekünk áldozatokat is vállalni a Monarchiáért, ezért kevés a pusztai perszonálunió – így foglalható össze a következtetése. És itt Asbóth tesz egy érdekes és figyelemre méltó megállapítást, olyat, amelyet másnál nemigen olvasni: nem egyszerűen arról van szó, hogy nem akarunk elszakadni Ausztriától, hanem többről: annak tőlünk való elszakadását vagy elszakítását egyszerűen nem engedhetjük meg. „Az hozzánk tartozik, nem eladó”, nem járulhatunk tehát hozzá (Asbóth 1892, 28).⁴ Megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy *de facto* Asbóth nézetei közelebb álltak a régi terminológia szerinti reálunió fogalmához.

A konzervatív gondolkodó úgy vélte, a nemzet valójában érzi és tudja is, hogy a radikális függetlenségi politika a legteljesebb siker esetén sem vezetne többre, mint egy „formailag független, de jelentéktelen és lényegileg szomszédaitól függő sovány magyar államra” (Asbóth, 1892, 27–28). Amely a Monarchia felbomlásával egyedül maradna Oroszország és Németország között. Hogy Mátyás népe „egyszerre valami magyar Bulgáriáért kezdjen lelkesülni, az missziójának megtagadása volna”. A nemzet tehát nem fog harcot kezdeni olyan célért, amelynél „többet és különbet” érhet el kockáztatás nélkül (Asbóth, 1892, 28).

³ Az érdekesség kedvéért említsük meg, hogy Robert David Morier brit diplomatának 1866-ban, még a kiegyezés előkészületeinek időszakában a bécsi brit nagykövetnek küldött jelentése szintén arra a következtetésre jut, hogy Magyarország és Ausztria kapcsolata az unió fogalmának egyik meghatározásába sem illik bele. „Nyilvánvalóan nem területi (korporatív) unió, másrészt nem is tisztán perszonálunió, sem pedig reál (valódi) unió.” A diplomata ehhez hozzáteszi: „eszünkbe kell vésni, hogy a magyarok számára semmi sem valószínűbb egy jogi fikciónál” (Frank 2019, 229). Wenzel Lustkandl bécsi jogászprofesszor 1863-as munkájában (*Das ungarisch-österreichische Staatsrecht*) azt állította, hogy Magyarország a saját törvényei szerint is reálunióban áll Ausztriával – Deák ezt határozottan vitatta (Lustkandl 1836).

⁴ Asbóth szerint Ausztria azért szakadt el Németországtól, mert „nem oda, hanem ide tartozik”.

A Habsburg-hatalom jellegének átalakulása

Asbóth visszatérő panasza, hogy kortársai közül sokan nem ismerik fel a Habsburgok égisze alatt működő birodalom szerepét és igazi hivatását, mert nem látják helyesen az 1867-es államkeret tartalmát. Meg kell tehát vizsgálni, mondja, hogy hol rejlik az alapvető tévedésük. És ezt ő meg is teszi, világos és egyértelmű választ kínálva. A tévedés gyökere szerint a Habsburg-hatalom századvégi helyzetének és természetének félreismerésében keresendő. A Monarchia hazai ellenfelei azt hiszik, hogy még mindig ugyanazzal a hatalommal néznek szembe, amellyel a magyar nemzet évszázadokon át küzdött. Mert az a hatalom valóban magában hordta az asszimiláció, sőt a megsemmisülés veszélyét, „az erők roppant aránytalanságánál fogva”. Az a Habsburg-impérium „mindenekfölött német volt, és a német uralmat képviselte” (Asbóth 1892, 28–29). Beksics *A dualismusban* ezt úgy fogalmazza meg, hogy amíg a Habsburgok a német birodalomra támaszkodtak, addig nem lehetett őszinte béke Ausztria és Magyarország között.

Asbóth azzal folytatja az érvelését, hogy a dualizmus ellenségei nem vették észre, hogy „1866-ban történt valami”. Egy „évszázados pör” zárult le a német egység régóta vajúdo dilemmájának a megoldásával. Asbóth érdekes hasonlatával: „Egy gigantikus vállalat megbukott, és annak romjain újak keletkeztek.” Ami csak azt igazolja, fűzi hozzá, hogy van a hatalomnövekedésnek egy határa, „melyen túl gyöngeség lesz” (Asbóth 1892, 29). A két klasszikus példa erre Róma és a Habsburg Birodalom. Ami az utóbbit illeti, az „a mint... terjeszkedett és consolidálódott Keleten, úgy csorbult és gyöngyült fokozatosan” Nyugaton. Először Spanyolországról kellett lemondania, majd a keleti fele is két nagy monarchiára oszlott. Az egyikből a Hohenzollernek által újraalakított Németország lett, a másikkól pedig végül az, amelynek Keleten van a hivatása, és amelynek Magyarországra esik a súlypontja (Asbóth 1892, 30).

Ebből fakadóan pedig a század utolsó negyedében egy teljesen újfajta Habsburg-impérium született – állítja Asbóth. „De nem olyan, amely ellen védekeznünk kellene” – emeli ki. Ennek az új birodalomnak ugyanis csak Magyarország lehet a létalapja. Érvelésének nyomatékosítására felidézi, hogy Friedrich von Gentz, Metternich herceg munkatársa már 1804-ben a magyar császári cím felvételét javasolta I. Ferencnek, és Bismarck kancellár is azt tanácsolta Ferenc Józsefnek, hogy a Monarchia központját helyezze át Budára (Asbóth 1892, 30). Ennek a birodalomnak a megerősödését következőképp nem akadályozni, hanem „természetes medrébe” kell vezetni – fogalmazza meg következtetését Asbóth. „Természetes” alatt pedig a magyar dominanciát érti. Ennek a feltételei alapjaiban rendültek meg Mohácsnál, és csak keserves küzdelemmel lehetett őket helyreállítani. „Vakok és kishitűek” azok, akik ezeket újra meg akarják semmisíteni – írja.

Az „államalakulás törvényéből” is az következik, hogy a „Közép-Dunánál” a magyar állam szupremáciájának kell érvényesülnie – hangsúlyozza nagyjából ugyanezt a gondolatot Beksics is. Az életében utolsóként, 1905-ben publikált könyvében, amely a *Mátyás király birodalma és Magyarország jövője* címet kapta, történeti és geopolitikai

elemzéssel akarta igazolni, hogy a Monarchiában Magyarországnak kell átvennie a vezető szerepet (Beksics, 1905). Erre azért érdemes utalni, mert Beksics liberális álláspontjáról sok tekintetben meglepően hasonló vagy épp azonos következtetésre jut, mint a konzervatív Asbóth, minden bizonnyal a *Zeitgeist* uralkodó nacionalista áramlatával összefüggésben. Beksics munkájában viszont kevésbé találjuk meg az összbírodalmi kontextusnak azt a legalább korlátozott mértékű figyelembevételét, amely kitűnik a konzervatív Asbóth szövegeiből.

Asbóth a *Magyar conservatív politikában* kifejtett álláspontjával teljes összhangban, de az „Eszmék”-ben talán még kategorikusabban leszögezi: soha nem volt a dinasztia és a nemzet ennyire „kizáróan egymásra utalva”. Soha nem volt még egymásra annyira szükségük, mint ma – olvashatjuk. Ehhez még hozzáfűzi: „a ki többet törődik akár hamis, akár igaz okoskodásokkal, mint a magyar érdekekkel, az lehet republikánus ma is, de akkor legjobban teszi, ha felszedi a sátorfáját és megyen Amerikába, a hol megkapja a republikát”. Aki viszont „Magyarországot akar, magyar jövőt akar, annak a dynastiához ragaszkodnia kell” (Asbóth, 1892, 47). Fel kell használni a magyar érdekekben „azt a roppant morális hatalmat, mely egy törvényes és történelmi dynastiában van”. Egy doktriner, „a ki nem képes a dolgokat a maguk valóságában látni”, ezt a hatalmat nevezheti ugyan előítéletnek, „de minden előítélet nemcsak előítélet, hanem egyúttal létező tény, melylyel, mint bármi más ténnyel, számolni kell”. Aki egy „Plato-féle abstract államot akar”, az gondolhat bármit, „de a ki magyar államot akar, annak a dynastiára szüksége van” (Asbóth, 1892, 47). A Habsburg-dinasztia és a „magyar érdek” összekapcsolása ennél egyértelműbben, határozottabban el sem képzelhető.

Asbóth jól érzékelte a nemzetközi helyzet alapvető változásait és ezek hatását a dinasztia perspektíváira. Ameddig a Habsburgok német földön kereshették hatalmuk súlypontját, addig reális veszély volt egy olyan politikai irány, amely „germanizációra” törekedett, ma viszont ugyanez a törekvés csak a porosz uralkodó érdekeit szolgálná – mutatott rá. A „szlavizálás” pedig nyilvánvalóan az orosz terjeszkedés útját egyengetné. E ponton emlékeztessünk arra a körülményre, amelyet Asbóthnak figyelembe kellett vennie, ez pedig az „ausztroszlávizmus” ideológiájának kudarca volt. Ez az eszme, amely még a század első felében született, a Habsburg Birodalmon belül élő szlávok összefogását és Béccsel való együttműködését sürgette, a pánszlávizmussal szemben. Az 1849-et követő, a nemzeti igényeket figyelmen kívül hagyó bécsi centralizáció azonban, majd pedig a cseh „trializmusra” irányuló kísérlet bukása a szláv mozgalom számos vezetőjét nyíltan Oroszország felé fordította.⁵

A dinasztiaának szüksége van egy nagy történelmi államra mint bázisra, ezt pedig „csak Magyarországon és a régi magyar imperium politikájában lelheti fel” – vonja le Asbóth a konklúzióját (Asbóth, 1892, 48). A külpolitikai dimenziót is vizsgálva megállapítja, hogy a Monarchia „nem űz többé nagy német politikát”, s ez a fejlemény

⁵ Az ausztroszlávizmus legismertebb képviselője, a cseh František Palacký 1872-ben már élete legnagyobb tévedésének nevezte a Habsburg-államhoz korábban fűzött illúzióit (Romsics 2001, 17).

Németországot Bécs és Budapest mellé állítja, mert Berlin ebben „annak garantiáját ismerheti fel, hogy a monarchia számolt a németországi dolgok új rendjével, azt őszintén elfogadja, és felforgatni nem kívánja” (Asbóth, 1892, 50). (Tény, hogy 1866 után Bécsben sokáig fontolgattak revansista gondolatokat, de az id. Andrássy Gyula által közös külügyminiszterként 1879-ben aláírt szerződés a világháborúig tartó szövetséget teremtett a Monarchia és Németország között.) Asbóth optimista, ám végső soron naivnak és alaptalannak bizonyult feltevése szerint a nyugati hatalmak is örömmel fogadják, ha Magyarország lesz „mindazon kisebb politikai egyéniségek” támaszává, „melyek különben Németországban és Oroszországban vesznének el” (Asbóth, 1892, 51). Ez nem így történt, amint azt Trianon is bizonyította.

A gazdasági kiegyezés dilemmái

A dualizmus fél évszázada alatt állandó vitakérdés volt a tízévenként esedékes, a vám- és kereskedelmi szövetséget érintő gazdasági kiegyezés ügye. Ebben is markánsan kristályosodtak ki az 1867-es alap hívei és a függetlenségpártiak ellentétei, és ahogy a viták hevében történni szokott, a felek igen gyakran egymást vádolták a „magyar érdek” könnyelmű feláldozásáért. Bár Asbóth azt írja a *Kiegyezés vagy feloszlás* című munkájának befejezésében, hogy az ő felfogása a dualizmus ügyében harminc éve nem változott meg, „s ezekben remél meghalni”, a gazdasági dimenzióra ez valójában nem áll, hiszen a *Magyar konservatív politikában* még az önálló vámpolitika mellett tör lándzsát. Az évek múlásával azonban ráébredt arra, hogy a gazdasági elkülönülés a dualista rendszer politikai alapjait is fenyegetheti, ezért módosított álláspontján. A *Kiegyezésben* már nagyon világosan beszél erről: „Sem konservatív irányunk, sem politikánk hitele nem engedi meg, hogy magunkat a közjogi alap híveinek valljuk, de kerülő utakon a kiegyezés megakadályozásához járuljunk” (Asbóth 1898, 42). A gazdasági kötelek „életbe vágó” lazítása ugyanis, amit a „szélsőből” követel, csak az „elszakadási politikának” adna nagy lökést. Ez a törekvés azonban nem lehet a miénk – szögezi le Asbóth. Sőt, minél nagyobb területet ölelne fel a vámszövetség, annál jobb volna Magyarországnak, és még azt is hozzáteszi, hogy „bár egyesíthető volna benne egész Közép-Európa” (Asbóth 1898, 33). Ez persze elsősorban a mezőgazdaságnak kedvezne, ismeri el Asbóth, de még „szoros ipari szempontból” is „csattanós például szolgálhat nekünk a német Zollverein”. A vámszövetség megteremtése előtt (1834), fejt ki, voltak fejlett iparú és ebben szűkölködő államok német földön, de utána valamennyiük iparosodása felgyorsult. „Nem a vámsorompók fenntartása, hanem azok eltávolítása alapította meg az általános ipari és gazdasági fellendülést” – érvel (Asbóth 1898, 33). Mesterséges eszközökkel fel lehet ugyan gyorsítani egyes ipari ágazatok erősödését, de ez Asbóth szerint egyrészt „a vagyonosodás egyenletesebb megoszlása” helyett csak növelné a szociális egyenlőtlenségeket, másrészt „a hirtelen hajtott részvényvállalatok” között csak emelné azok számát, amelyek „szolid alapok nélkül az összeroskadásra” vannak ítélve. S e gondolatmeneten haladva állapítja meg: „Önálló vámterület és külön pénzforgalmi és hitelrendszer mellett ezért nem várhatunk ipari

nagy fellendülést, mert ellenkezőleg, magukon a valutaviszonyokon, a rossz pénzen és rossz hitelen hajótörést szenvedne minden közgazdasági fellendülés” (Asbóth 1898, 41). S még egy olyan méltányossági szempont is megjelenik az érvelésében, amely szintén az összbirodalmi érdek figyelembevételére utal: ha kiegyezést akarunk, nem kívánhatjuk, hogy minden előny a mienk, minden hátrány a másiké legyen. A kiegyezés kölcsönös előnyeiből fegyvert kovácsolni a kiegyezés ellen „a kiegyezés elvi ellenségeinek lehet olcsó taktikája” (Asbóth, 1898, 45). Ez pedig nem az övé volt. Az álláspontja realisztikusságát a legújabb történeti kutatások is igazolják. Nagy Mariann a gazdasági kiegyezésről mérleget készítve kiemeli: Magyarország nemzeti vagyona („újratermelhető tőkeállománya”) 1867-től az első világháborúig megnégyszereződött (Nagy 2018, 190)!

A Monarchia nélkülözhetlensége

Kiegyezés vagy feloszlás című munkájában Asbóth kitekint a birodalom nyugati felének a helyzetére is, és joggal, hiszen ez iránt Magyarországnak is érdeklődnie kellett. Nem rejtí véka alá a véleményét: anakronizmus az a törekvés, amely Ausztriából – „a nagy Németország mellett” – tisztán német államot akar csinálni. Az sem érdekünk, hogy tisztán szláv állam legyen – folytatja. S a lényeg: „Ügy van jól, a hogy van, mert ebben van a monarchiának a létjoga, európai nélkülözhetlensége” – írja a birodalom soknemzetiségű karakteréről – végső soron a birodalom legitimációjáról (Asbóth 1898, 30). Világosan felismerte tehát, hogy minden belső feszültségével és gondjával, archaikus elemeivel együtt is a 11 nemzetet felölelő Monarchia rendkívüli történelmi képződmény, amely sok tekintetben áldásos hatást gyakorolt a közép-európai térségben. Minden bizonnyal igaza van a Habsburg Monarchiáról új szemléletű monográfiát készítő Pieter Judsonnak abban, hogy a korábban uralkodó megközelítésekkel ellentétben a birodalom és a nemzet fogalma valójában nem állt egymással kibékíthetetlenül szemben, mert a birodalmi keret segíteni tudta az egyes népek nemzetépítési folyamatát (Judson 2024, 20–21). Asbóth érvelése alapvetően a nemzeti dimenzióban mozgott, de a kortársai zöménél többet érzett és értett meg a birodalmi kontextus fontosságából. 1867 emlékezetével foglalkozó kiváló tanulmányában Bertényi Iván joggal emeli ki, hogy Kossuth Lajos „Kasszandra-levelének” jóslatával ellentétben nem vezet egyenes út a kiegyezéstől Trianonig, „de még csak a világháború kirobbanásáig sem” (Bertényi 2018, 34). Asbóth következetesen elhibázottnak tartotta Kossuth politikáját, és jól érzékelte a birodalmi integrációs keret azon komoly előnyeit, amelyekre az utókor csak a Monarchia nagyhatalmi szempontoktól és nacionalista indulatoktól vezérelt szétrobbantása után ébredt rá. Az új államok szembefordultak a birodalom örökségével, de ettől nem váltak jobbá.

Irodalomjegyzék

- Asbóth János (1875). *Magyar conservativ politika*. Budapest: Légrády Testvérek.
- Asbóth János (1892). „Észmék a magyar faj hivatásáról”. In: Asbóth János. *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*. Budapest: Athenaeum, 25–51.
- Asbóth János (1898). *Kiegyezés vagy feloszlás. Asbóth János képviselői jelentése választóihoz*. Budapest: Athenaeum.
- Beksis Gusztáv (1892). *A dualismus. Története, közjogi értelme és nemzet törekvéseink*. Budapest: Athenaeum.
- Beksis Gusztáv (1905). *Mátyás király birodalma és Magyarország jövője*. Budapest: Franklin Társulat.
- Bertényi Iván (2018). „Megosztó kompromisszum”. In: Hermann Róbert – Ligeti Dávid, szerk. *Megosztó kompromisszum. Az 1867-es kiegyezés 150 év távlatából*. Budapest: Országház Könyvkiadó, 7–36.
- Dobszay Tamás (2018). „Az 1866-os alternatív kiegyezési elképzelések az 1861-es és az 1848-as előzmények tükrében”. In: Hermann Róbert – Ligeti Dávid szerk. *Megosztó kompromisszum. Az 1867-es kiegyezés 150 év távlatából*. Budapest: Országház Könyvkiadó, 71–88.
- Egedy Gergely (2021). „A Magyar conservativ politika kísérlete a konzervativizmus legitimálására”. *Kommentár*, 1, 131–139.
- Egedy Gergely (2022). „Asbóth János programja”. *Kommentár*, 1, 136–145.
- Frank Tibor (2019). *Viktória királynő kezeihez. Az osztrák–magyar kiegyezés brit tükörben, 1865–1870*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Halász Iván (2014). „Az egységes és összetett államok”. In: Bende Zsófia – Halász Iván, szerk. *Összehasonlító alkotmányjog*. Budapest: NKE KTK Közjogi Intézet, 39–55.
- Hanák Péter (2001). *1867 – európai térben és időben*. Budapest: História-MTA Történettudományi Intézet.
- Judson, Pieter M. (2024). *A Habsburg Birodalom*. Ford. Antóni Csaba. Budapest: Osiris Kiadó.
- Lustkandl, Wenzel (1863). *Das ungarisch-österreichische Staatsrecht*. Wien: Graumüller.
- Nagy Mariann (2018). „Vámszövetség és kvóta – a gazdasági kiegyezés”. In: Hermann Róbert – Ligeti Dávid, szerk. *Megosztó kompromisszum. Az 1867-es kiegyezés 150 év távlatából*. Budapest: Országház Könyvkiadó, 173–190.
- Romsics Ignác (2001). „A Habsburg Birodalom föderalizálási tervei.” *Európai Utas*, 4, 13–22.

Új és újra terjedő trópusi fertőző betegségek lehetősége Európában

The Possibility of Emerging and Re-Emerging Tropical Infections in Europe

Farkas Ferenc Balázs

infektológus szakorvosjelölt, PhD-hallgató, Semmelweis Egyetem Gyermekgyógyászati Klinika Infektológiai Osztály, Budapest
farkas.ferenc.balazs@semmelweis.hu

Összefoglalás

Globalizált világunkban az egészségről folytatott diskurzust a Covid19-pandémia és következményei uralták az elmúlt években. Ezzel párhuzamosan ugyan számos fontos kutatási terület háttérbe szorult, a pandémia felhívta a figyelmet az új és újra elterjedő fertőző betegségek Európát is fenyegető veszélyére. Mindemellett a kontinens egészségügyi infrastruktúrájának felkészültsége és ellenálló képessége egyaránt végesnek bizonyult. Jelen közleményben az Európában új és újra elterjedő fertőző betegségek megjelenéséhez, elterjedéséhez hozzájáruló jelentősebb tényezőket tekintjük át, néhány példán keresztül szemléltetve azok potenciális szerepét az ilyen infekciókhoz köthető evolúciós események előfordulásában. Ezen multidiszciplináris tényezők meg- és felismerése segítséget nyújthat Európa szakembereinek és egészségügyi rendszereinek a lehetséges veszélyek időben történő megállapításához, továbbá a megfelelő intervenciók alkalmazásához, az Egy Egység koncepció elveit szem előtt tartva.

Abstract

In our globalized world, the discourse on health has been dominated by the COVID-19 pandemic and its consequences in recent years. At the same time, although many important research areas were pushed into the background, the pandemic drew attention to the danger of emerging and re-emerging infectious diseases threatening Europe as well. In addition, the preparedness and resilience of the continent's healthcare infrastructure proved to be finite. In this article, we review the major factors contributing to the emergence and spread of emerging and re-emerging infectious diseases in Europe, illustrating their potential role in infectious disease threat events through a few examples. Understanding and recognizing these multidisciplinary factors can help Europe's professionals and healthcare systems to identify potential threats in time, and to apply appropriate interventions, while also keeping in mind the principles of the One Health concept.

Kulcsszavak: trópusi medicina, infektológia, közegészségügy, szúnyogok, vírusok

Keywords: tropical medicine, infectious diseases, public health, mosquitoes, viruses

1. Miket tekintünk új és újra elterjedő fertőző betegségeknek?

Az emberi társadalmak fejlődését mindig is szorosan kísérte a fertőző betegségek megjelenése, visszaszorulása, majd esetenkénti visszatérése. A globalizáció, az urbanizáció, a környezeti változások és a fokozódó mobilitás új összefüggéseket teremtett az egészség és a kórokozók terjedése között. A modern orvostudomány és közegész-

ségügy jelentős eredményeket ért el a járványok megelőzésében és leküzdésében, ám ezek a sikerek időnként hamis biztonságérzethez vezettek. A jelenkor komplex kihívásai között egyre fontosabb, hogy megértsük, milyen tényezők segítik elő bizonyos fertőző betegségek újbóli megjelenését, illetve hogyan alakul ki egy-egy új kórokozó globális szinten is érzékelhető hatása.

Világviszonylatban a fertőző betegségek továbbra is a halálozások 14%-áért felelnek, viszont az általuk okozott mortalitás több évtizeden keresztül csökkenő tendenciája fordulatot vett a fejlett világban (Sakai–Morimoto 2022). A legelfogadottabb definíciók szerint az újonnan elterjedő fertőzések (emerging infectious disease, EID) olyan fertőző betegségek, amelyeket újonnan ismernek fel egy populációban, vagy már ismertek voltak, de előfordulási gyakoriságuk az adott területen növekszik, esetleg előfordulásuk egyre nagyobb földrajzi területen mutatható ki. Egyszerűen fogalmazva, ezek lehetnek:

- újonnan azonosított fertőzések, amelyek a meglévő organizmusok változásai-ból vagy evolúciójából származnak,
- ismert fertőzések, amelyek új földrajzi területekre vagy populációkra terjednek át,
- korábban nem ismert fertőzések, melyek jellemzően lokális ökológiai átalakulások következményeként bukkannak fel,
- illetve egyes meghatározások szerint az epidemiológiai szempontból nem kontrollálható fertőző betegségeket is ide sorolhatjuk.

Újra elterjedő fertőzésekről (re-emerging infectious disease, rEID), akkor beszélhetünk, ha azok egy adott területen vagy populációban korábban már előfordultak, majd jelentős visszaesést követően valamilyen okból ismét terjedni kezdtek. Ilyen okok lehetnek például a kórokozók antimikrobiális szerek elleni rezisztenciája (AMR), fertőzések emberi tevékenység általi behurcolása vagy az oltásellenes mozgalmak tevékenysége. Egyes becslések szerint az EID-ek és rEID-ek az összes emberi kórokozó legalább 15%-át teszik ki. Sok EID állatról emberre terjedő fertőzés, azaz zoonózis vagy úgynevezett „spillover” jelenség, amely fajok közötti véletlenszerű áttérjedés eseményét jelenti. Hasonlóképpen, az EID-ek lehetnek élelmiszer, vektor vagy légi úton terjedő fertőzések is. Mindazonáltal minden EID elterjedésének alapfeltétele, hogy a fertőző kórokozónak be kell jutnia egy fogékony populációba, valamint képesnek kell lennie emberről emberre terjedni, és betegséget okozni (Ndow–Radeino–Tomori 2019).

Ezen tényezők felismerésével és elemzésével egy új fertőző betegség elterjedésének kockázata (infectious disease threat events) előre jelezhető, karakterizálható. Az elmúlt években az EID-ekkel és rEID-ekkel kapcsolatos események rávilágítottak az általuk okozott egészségügyi veszélyek dinamikus természetére és az ezek mögött álló tényezők megértésének fontosságára. Adekvát közegészségügyi intézkedések rangsorolásával és megfelelő időben történő alkalmazásával ezen események bekövetkez-

tének valószínűsége és káros következményeiknek mértéke csökkenthető. Mindezt számos történelmi példa bizonyítja, elegendő csak az elmúlt évszázad vakcinációs, élelmiszer-biztonsági vagy víztisztasági-szanitációs törekvéseit számba venni (Sakai–Morimoto 2022).

Mindezzel együtt, az elmúlt évtizedekben számos új, a lokális közösségek kontextusán túlmutató tényező bonyolítja a közegészségügy fertőző betegségekkel szembeni küzdelmét. A korábbi ismert faktorok kölcsönhatásba lépnek a globalizációval (például interkontinentális légitforgalom), a biofizikai és a globális környezet változásaival (például klímaváltozás, lakhatási körülmények változása, demográfiai átalakulás). E mozgatórugók összekapcsolt és kölcsönösen szoros összefüggést mutató természete megnehezíti az előrejelzést. Az EID-események számának növekedése az elmúlt évtizedekben rámutatott mindezek fontosságára (Hotez–Gurwith 2011; Semenza et al. 2016).

Az EID-ek és rEID-ek elleni harcban csak multidiszciplináris és a határterületekre nagymértékben támaszkodó, azokat összekapcsoló megközelítés lehet kellően sikeres, mely átlépi az emberek, az állatok és környezetük egészségének klasszikus határait. Ennek keretei már legalább 200 évvel ezelőtt a tudományos diskurzus részei voltak, mindazonáltal a mai napig nem született egyértelmű konszenzuson nyugvó definíció. Napjainkban az Egy Egészség (One Health) koncepció jellemzi legjobban ezen stratégia törekvéseit (Mackenzie–Jeggo 2019). Ez az Egyesült Államok Járványügyi és Betegségmegelőzési Központja (US Centers for Disease Control and Prevention, CDC) által alkalmazott meghatározás szerint egy „együttműködésen alapuló, multiszektoralis és transzdiszciplináris megközelítést jelent – helyi, regionális, nemzeti és globális szinten – az optimális egészségügyi eredmények elérése céljából, felismerve az emberek, állatok, növények és közös környezetük közötti kapcsolatokat” („About One Health”).

Európa különböző, egyben folyamatosan változó kultúrák, populációk és ökoszisztémák mozaikja, mely szociális és infrastrukturális fejlettségével egyedülálló hátteret biztosít a fertőző betegségek tanulmányozásához. Mindez lehetőségeket, ugyanakkor kihívásokat is magában rejt a gyorsan fejlődő és változó mikroorganizmusokkal szemben vívott harcban. Jelen írásban az Európában EID-ek és rEID-ek megjelenéséhez és elterjedéséhez hozzájáruló jelentősebb tényezőket tekintjük át néhány példán keresztül (terjedelmi korlátok miatt a teljesség igénye nélkül), szemléltetve azok potenciális szerepét az EID- és rEID-események előfordulásában.

2. A történelmi perspektíva

Számos, manapság a trópusi betegségek közé sorolt kórokozó és megbetegedés egykoron Európa mindennapjainak részét képezte. Többek között a malária (váltóláz, mocsárláz) hazánk területén is évszázadokon keresztül endémiás (korabeli kifejezéssel tájkóros) fertőzésnek számított. A betegség elleni szervezett védekezés 1901-ben vette kezdetét. Az ennek keretében megvalósított komplex eradikációs program eredményeként 1963-ban az Egészségügyi Világszervezet (WHO) Magyarországot malária-

mentes országgá nyilvánította (Szénási et al. 2003). Hasonlóan jelentős közegészségügyi problémát jelentett Európa társadalmi számára, főleg a 17–19. századok során a sárgaláz, a kolera, azt megelőzően a trachoma, a lepra, a pestis vagy a drakunkuliázis (guineaféreg-betegség) is. Napjainkban ezek a betegségek behurcolt formában is ritkák, azonban történelmi távlatban jól látható, hogy egyáltalán nem idegenek a kontinensen (Ndow–Radeino–Tomori 2019).

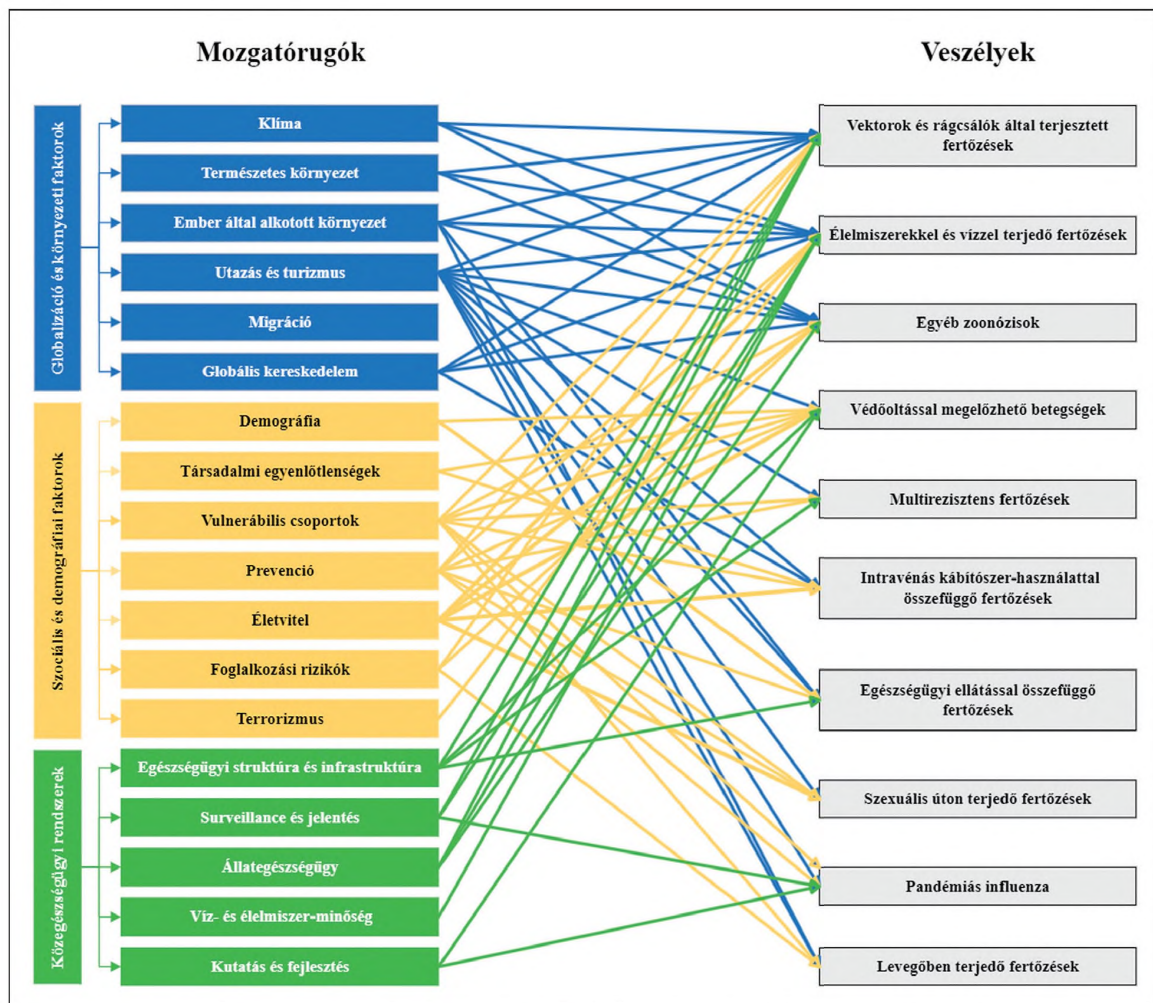
Nem szabad megfeledkezni továbbá azokról a patogénekről sem, melyeket klaszikusan nem sorolunk a trópusi fertőzések közé, azonban Európából az utóbbi évtizedekben kiszorultak, vagy incidenciájuk jelentősen csökkent. Ilyenek például a tuberkulózis, a kanyaró, a szamárköhögés, a diftéria, a poliomielitisz (járványos gyermekbénulás, Heine–Medin-kór), az anthrax (lépfene) melyek olyan sikeres közegészségügyi törekvések, mint az ivóvíz klórozása, a vakcinációs programok, a tüdőszűrés bevezetése, karanténintézkedések, illetve különböző vektorkontroll módszerek alkalmazásának köszönhetően több nagyságrenddel ritkábbá váltak napjainkra (Sakai–Morimoto 2022; Szénási et al. 2003). Mindezek mellett eszünkbe kell jusszon, hogy Európa egyes területein, számos, a nyugati országokban trópusinak tekintett infekció jelenleg is endémiás. Például Kelet-Európa egyes régióiban a geohelminthek (például az ascariasis [orsóféreg-fertőzés], a trihuriázis [ostorféreg-fertőzés], toxocariasis [*Toxocara*-féreg által okozott fertőzés]) napjainkban is folyamatos veszélyt jelentenek az ott élők számára (Mostafavi et al. 2022; Hotez–Gurwith 2011). Mindazonáltal a múlt eredményei nem determinálják a jövő sikeres védekezését, az EID-ek és rEID-ek egy adott régióban való megjelenésében és elterjedésében szerteágazó tényezők és rizikófaktorok sora játszhat szerepet napjainkban is.

3. Új és újra terjedő fertőzések Európában való megjelenésének lehetséges mozgatórugói

Az EID- és rEID-események mögött álló tényezők alapvetően három fő kategóriába sorolhatók. Ezek a globalizáció és a környezeti, a szociális és a demográfiai, valamint a közegészségügyi és a politikai faktorok (Semenza et al. 2016) (1. ábra).

Globalizáció és környezeti faktorok: klíma, természetes és ember alkotta környezet

A meteorológiai paraméterek (például hőmérséklet, páratartalom, légmozgások, csapadék) rövid távú (időjárás) ingadozásai és hosszú távú (klíma) változásai hatással lehetnek egyes fertőző betegségek fertőzési láncaira. Ez jelentheti például az élelmiszerekkel vagy vízzel terjedő betegségek expozíciós útvonalaik módosulását, vagy egyes rezervoár és vektor élőlények (például szúnyogok, rágcsálók, kullancsok) előfordulási helyének megváltozását. Ilyen például a klímakörnyezet átalakulásának köszönhetően már a Kárpát-medencében is endémiássá váló ázsiai tigrisszúnyog (*Aedes albopictus*), mely többek között az Usutu- és a dengue-vírusok vektora is egyben (Giunti–Becker–Benelli 2023).

1. ábra. Egyes EID- és rEID-események megfigyelt mozgatórugói összefüggésének szemléltetése

Forrás: Semenza et al. 2016 módosított ábrája

A természetes környezetet alkotó számos további elemi és összetett egység képes hatást gyakorolni a fertőző betegségek terjedésére és az EID-ek kialakulásának valószínűségére. Ezen alkotók jelentékeny részére hatással van az emberi tevékenység, melynek pozitív és negatív következményei egyaránt befolyásolhatják egyes mikroorganizmusok (és az általuk okozott infekciók) adott biológiai *habitat*-ban (élettérben) való előfordulását és szerepét. Jól dokumentált, hogy a természetes növénytakaró kiirtása szorosan összefügg a Nipah-vírus megjelenésével, vagy hogy a lápi és folyóvizek szabályozása hozzájárult a malária kórokozójának (*Plasmodium* spp.) Európából való kiszorulásához (Semenza et al. 2016; Szénási et al. 2003). Ugyanakkor akár egy gyorsforgalmi út feletti vadfolyosó is utat nyithat a sertéspestist hordozó vadállat-

tok vándorlásának. Mindezek analógiájára a városiasodás, az épített környezet, az infrastruktúra, az ipar, az intenzív mezőgazdaság szintén befolyásolják az EID-ek járványtanát.

Globalizáció és környezeti faktorok: utazás, turizmus, migráció, globalizáció

Civilizációnk nagy vívmányai között említhetők a közlekedés nagy távolságokat rövid idő alatt áthidaló eszközei. Ugyanakkor a vonattal, repülővel, hajóval, autóval és az egyéb járművekkel történő utazás lehetővé teszi vektorok, kórokozók és fertőzött egyének Európába történő behozatalát és Európán belüli elterjedését. A tranzitidők globális lerövidülése az inkubációs, latencia és kontagiozitási időtartamok figyelembevételével egy-egy fertőzés nagy távolságokra való eljutását is eredményezheti annak gyanút keltő jele nélkül. A globális kereskedelem és áruforgalom ezen folyamatok katalizátoraként működik. A klasszikus értelemben vett trópusi betegségek behurcolása leginkább ezen tényezők segítségével történik napjainkban. A fentiek iskolapéldája egy 2014-es járvány, mely során egy utazó Kamerunban akvirált chikungunya-vírus infekciója 14 autochton fertőzést eredményezett Franciaország területén (Delisle et al. 2015).

Mindemellett a bevándorlók, kivándorlók, menekültek, menedékkérők és letelepedők időnként a kibocsátó, tranzit- és fogadó országok szabályozási normáin kívül mozognak, védőoltási kórelőzményük egyes esetekben hiányos vagy elégtelen. Ezáltal veszélyeztetettek, fogékonyak lehetnek bizonyos fertőző betegségekkel szemben, vagy épp ellenkezőleg, hozzájárulhatnak azok behurcolásához. Bár a vidékiből városi környezetbe történő vándorlás is hozzájárulhat fogékony csoportok létrejöttéhez, fertőző betegségek terjedéséhez, ennek manapság Európa jó lefedettséget biztosító egészségügyi infrastruktúráiban kisebb a jelentősége.

Szociális, demográfiai és politikai faktorok

A népesség egyes demográfiai jellemzői, mint például a kormegoszlás, összefüggésbe hozhatók a fertőző betegségekkel szembeni nagyobb vagy kisebb sebezhetőséggel. Újszülöttekre és idősekre fokozott veszélyt jelent a légúti óriássejtes vírus (RSV), miközben a *Neisseria meningitidis* baktérium által okozott fertőzések incidenciája magasabb fiatal felnőttekben, mint középkorú egyénekben. Sok más olyan rizikócsoport, mint a gyermekek, koraszülöttek, várandósok, idősek és immunhiányos egyének, bizonyos fertőző betegségekkel szemben fogékonyabbnak bizonyulnak.

Kedvezőtlen hatásuk lehet továbbá a társadalmi egyenlőtlenségeknek. Az egészségügyi ellátáshoz való alacsonyabb hozzáférés, az alacsonyabb jövedelem, iskolázottság, a rosszabb higiéniai körülmények mint szociökonómiai rizikófaktorok növelik a vulnerabilitást. A nagy kockázatot jelentő magatartásformák közül kiemelt kockázattal jár az intravénás kábítószer-használat vagy a több partnerrel folytatott, védekezés nélküli nemi élet.

A foglalkozási expozíciók szintén jelentős rizikófaktorai egyes fertőző betegségek kialakulásának. Példaként említhetők a mezőgazdaságban dolgozók, akik zoonotikus betegségekkel szemben nagyobb kitettséggel rendelkeznek, de akár az egészségügyi dolgozók is, akik a 2013–2016-os nyugat-afrikai ebola-járvány kitörésekor az infekciókontroll intézkedések elégtelensége miatt gyakorta fertőződtek a vírussal (Suwantarar–Apisarnthanarak 2015).

Mindezek mellett az élettudományokkal kapcsolatos szakértelem és tudás fejlődése felgyorsult, a tudományos ismeretek közel teljesen szabadon elérhetővé váltak. Ennek pozitív hatásával párhuzamosan, a rendelkezésre álló tudás maliciózus felhasználása aggályokat vethet fel. A kórokozók laboratóriumi szaporítására vagy virulenciájának megváltoztatására szolgáló módszerek ma már relatíve könnyen hozzáférhetővé váltak, így a bioterrorizmus veszélyét is magukban hordozzák. Az egyik legjelentősebb ilyen esemény 1984-ben történt az Egyesült Államokban, amikor egy vallásos szekta a helyi választások befolyásolása érdekében 751 *Salmonella typhimurium* fertőzést okozott egy salátabár szándékos kontaminációján keresztül (Clarke 2002).

Természetesen egyéb politikai faktorok, például fegyveres konfliktusok is központi katalizátorai lehetnek EID- és rEID-események kialakulásának. A legközelebbi példa földrajzilag és időrendben egyaránt az Ukrajnában jelenleg is zajló háború, mely mind a multirezisztens kórokozók által okozott fertőzések arányának növekedéséhez, mind olyan rEID-ek térnyeréséhez hozzájárulhat, melyek a második világháború óta jelentősen visszaszorultak Európában (például: lövészárokláz, kiütéses tífusz).

A felsorolt tényezők nemcsak az EID- és rEID-események kialakulási valószínűségét növelhetik, hanem az azokkal szembeni védekezést is komplikálják.

Közegészségügyi rendszerek és infrastruktúra

Az egészségügyi szolgáltatások struktúrája és infrastruktúrája (beleértve az alapellátókat, szakrendelőket, ápolási intézményeket és kórházakat), valamint az ellátáshoz való hozzáférés (gyógyszerek elérhetősége, diagnosztika rendelkezésre állása, biztosítási fedezet) befolyásolja a közegészségügyi EID- és rEID-események kialakulását és azok lefolyását. Példának okán említhető a 2022–2023-ban emelkedő kolera esetszámok miatt kialakult oltóanyaghiány, mely különösen a szubszaharai és közel-keleti térségekben okozott jelentős többlethalálozást. Ezzel szemben a közegészségügyi és egyéb ellátórendszerek közvetlenül és közvetetten egyaránt felelősek lehetnek a zoonotikus fertőzések kialakulásáért és a rezisztens kórokozók elterjedéséért. Ehhez nagymértékben hozzájárul, hogy a világ számos országában, köztük a legnépesebbekben, Indiában és Kínában, vény nélkül, *de facto* hozzáférhetőek az antimikrobás gyógyszerek a lakosság számára.

További probléma a mezőgazdaságban hozamnövelő céllal alkalmazott antibiotikumok használata, mely ugyan Európában visszaszorult, de a világ számos részén továbbra is tetten érhető. Fontos tényező továbbá az elégtelen vagy szakszerűtlen állattartási, állategészségügyi, állatjóléti intézkedések és gyakorlatok folytatása. Ezekkel

szorosan kapcsolódó tényezők továbbá az étel-miszer-egészségügyi és víztisztasági rendszerek és hálózatok. Az étel-miszerek szennyeződése a mezőgazdasági termelőhelytől az azt elfogyasztó személy asztaláig tartó lánc mentén bárhol megtörténhet, míg a víztisztaság tekintetében a szennyvíz megfelelő kezeléséről sem szabad megfeledkezni, hiszen az mind az ivóvízkészleteket, mind az öntözővízforrásokat veszélyeztetheti.

A *surveillance*, azaz a közegészségügyi gyakorlat tervezéséhez, végrehajtásához és értékeléséhez nélkülözhetetlen, egészséggel kapcsolatos adatok folyamatos, szisztematikus gyűjtésének, elemzésének és értelmezésének hiányosságai akadályozhatják az EID- és rEID-eseményekre való gyors és adekvát reakciót. Ezzel szemben a hatékony *surveillance* hozzájárul a tudatosság növeléséhez, a jelentési fegyelem fenntartásához, továbbá a precízebben tervezhető, hatékonyabb védekezéshez (Semenza et al. 2016).

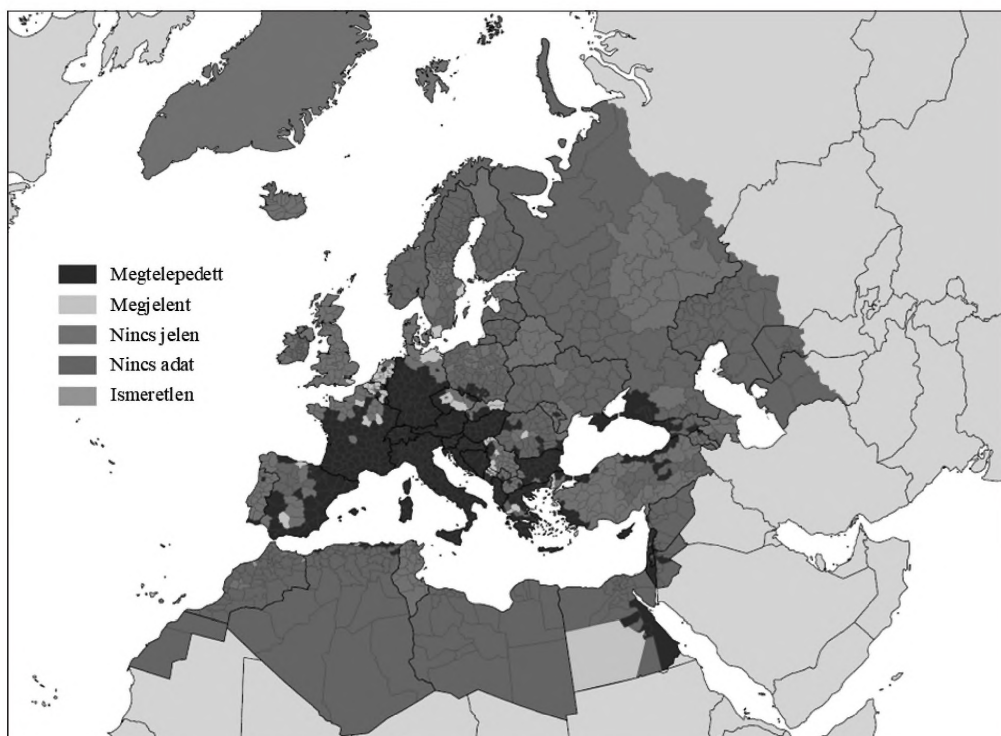
4. Példák az Európában terjedő fertőző, új és újra terjedő betegségekre

Európában napjainkban elsősorban a szúnyogok által terjesztett vírusok okoznak aggodalmat. Ezek közé tartoznak a Zika-, a nyugat-nílusi, a dengue- és a chikungunya-vírusok. Néhány évvel ezelőtt a legtöbb eset még behurcolt volt, ma már azonban az autochton úton történő terjedéssel egyaránt számolni kell. Az elmúlt négy évtizedben olyan invazív szúnyogfajok terjedtek el, mint az *Aedes albopictus* (ázsiai tigriszszúnyog vagy napszúnyog). Ez a Délkelet-Ázsiából származó ízeltlábú emberi közlekedési eszközök segítségével jutott el a kontinensre. Először 1979-ben Albániában, majd 1990-ben Olaszországban észlelték. 2023-ra az Európai Betegségmegelőzési és Járványvédelmi Központ (ECDC) adatai szerint az Európai Gazdasági Térség 13 országában telepedett meg, és alakított ki stabil populációt (2. ábra). Az őshonos európai fajokkal ellentétben az inváziós szúnyogfajok képesek lehetnek többek között a dengue-, az Usutu-, a Zika-, a sárgaláz vagy a chikungunya-vírusok átvitelére (Giunti–Becker–Benelli 2023; Mostafavi et al. 2022).

Egyértelműnek tűnik, hogy az éghajlatváltozás következtében kialakuló új viszonyok (például: emelkedő hőmérséklet, hosszabb nyarak, gyakoribb áradások) megfelelő környezetet teremtettek egyes inváziós vektorok szaporodásához és életben maradásához, továbbá bizonyos, korábban trópusinak tekintett fertőzések megjelenéséhez vagy újra elterjedéséhez. Növeli a probléma komplexitását, hogy ezen tényezők, például a vektorkapacitás fokozása mellett, egyes olyan rezervoár állatok viselkedését is megváltoztathatják, mint a több ezer kilométert vándorló költöző madarak.

Ugyanakkor, az új kórokozók megjelenése mellett nem feledkezhetünk meg olyan betegségekről sem, mint a Dél-Európában hosszú ideje endémiás leishmaniózis. A betegséget okozó parazita (*Leishmania* spp.) valamennyi déli országban előfordul, beleértve Görögországot, Olaszországot, Portugáliát, Spanyországot és Törökországot. Az elmúlt években átlagosan körülbelül 700 autochton humán esetet jelentettek, mely Törökországot is beleszámítva közel 4000 esetre emelkedik évente. A *Leishmania* genus több *speciess* is ismerten megtalálható Európában, elsődleges rezervoár gazda-

ként a kutyákat azonosították. Az elmúlt években több, a leishmaniózis újbóli megjelenésére utaló evidencia látott napvilágot a korábban ismert endémiás régiókban, azonban a betegség megjelenését dokumentálták Európa *Leishmania*-mentes régióiban is. A betegség újbóli térnyerését elsősorban az éghajlatváltozásnak, környezeti hatásoknak, urbanizációnak és a társadalmi-gazdasági változásoknak, az emberi és állati mozgásoknak, valamint a betegség alapvetően is elhanyagolt státuszának tulajdonítják (Hotez–Gurwith, 2011).

2. ábra. Az invazív *Aedes* szúnyogok elterjedése Európában, 2023 októberében
Forrás: az ECDC módosított ábrája („Mosquito Maps”)

5. Kihívások és válaszok

Az EID-ek és rEID-ek jelentőségét a Covid19-járvány széles körben egyértelművé tette a világban. Bár ezek a kórokozók és infekciók egyre nagyobb figyelmet kapnak a tudományos közegben, számos limitáció és kihívás korlátozza a velük szemben való védekezés minden szintjét. A forráshiány mellett az egyes ritkább vagy bonyolult laboratóriumi diagnosztikát igénylő kórokozók alacsonyabb detektálási aránya mind a kutatókat, mind a klinikusokat korlátok közé szorítja. A ritkább, jelenleg Európában még kisebb közegészségügyi jelentőséggel bíró kórokozók esetében a

döntéshozók számára csábító lehet az erőforrásokat máshováallokálni, azonban szerencsére ezzel ellentétes törekvéseknek is tanúi lehetünk. Míg például Franciaországban többek között a 136 éve alapított Pasteur Intézet, Olaszországban az újonnan alakult, elsősorban elhanyagolt trópusi betegségekkel foglalkozó tudományos hálózat (Italian Network on Neglected Tropical Diseases, IN-NTD) hivatott az Európában EID-ek és rEID-ek nyomon követésére és kutatására. Hazai viszonylatban kiemelendő példa az Ökológiai Kutatóközpont és a Pécsi Tudományegyetem munkatársai által elindított, közösségi tudomány módszereit alkalmazó projekt, mely a hazai inváziósszűnyog-állományt monitorozza („Szűnyogmonitor”). Illetve a szintén az Ökológiai Kutatóközpont által elindított kullancsfigyelő kezdeményezés, mely az inváziós, krími-kongói vérzéses láz kórokozó vírusát terjesztő *Hyalomma rufipes* és *Hyalomma marginatum* kullancsok magyarországi elterjedésének feltérképezését tűzte ki célul („Kullancsfigyelő”).

Összefoglalásként elmondható, hogy az egyes EID-ek és rEID-ek elterjedéséhez hozzájáruló multidiszciplináris tényezők meg- és felismerése segítséget nyújthat Európa szakembereinek és egészségügyi rendszereinek a lehetséges veszélyek időben történő megállapításához, továbbá a megfelelő intervenciók alkalmazásához, az Egy Egység koncepció elveit szem előtt tartva. A szerző reméli, hogy jelen írás a különböző szakterületek közötti diskurzus katalizátoraként szolgálhat, és hozzájárul szerteágazó együttműködések jövőbeni kialakításához.

Irodalomjegyzék

- „About One Health”. U.S. Centers for Disease Control and Prevention (letöltés: 2025. júl. 13.). <https://www.cdc.gov/one-health/about/index.html>.
- Clarke, Stuart C. (2002). „Bioterrorism: An Overview”. *British Journal of Biomedical Sciences*, 59/4, 232–234. <https://doi.org/10.1080/09674845.2002.11783666>.
- Delisle, Elsa et al. (2015). „Chikungunya Outbreak in Montpellier, France, September to October 2014”. *Euro Surveillance*, 20/17, 21108. <https://doi.org/10.2807/1560-7917.es2015.20.17.21108>.
- Giunti, Giulia – Becker, Norbert – Benelli, Giovanni (2023). „Invasive Mosquito Vectors in Europe: From Bioecology to Surveillance and Management”. *Acta Tropica*, 239, 106832. <https://doi.org/10.1016/j.actatropica.2023.106832>.
- Hotez, Peter J. – Gurwith, Meredith (2011). „Europe’s Neglected Infections of Poverty”. *International Journal of Infectious Diseases*, 15/9, e611–e619. <https://doi.org/10.1016/j.ijid.2011.05.006>.
- „Kullancsfigyelő”. HUN-REN Ökológiai Kutatóközpont (letöltés: 2025. júl. 12.). <https://kullancsfigyelo.hu/>.
- Mackenzie, John S. – Jeggo, Martyn (2019). „The One Health Approach—Why Is It So Important?”. *Tropical Medicine and Infectious Disease*, 4/2, 88. <https://doi.org/10.3390/tropicalmed4020088>.
- „Mosquito Maps”. European Centre for Disease Prevention and Control and European Food Safety Authority (utolsó frissítés: 2024. jún. 11.). <https://ecdc.europa.eu/en/disease-vectors/surveillance-and-disease-data/mosquito-maps>.
- Mostafavi, Ehsan et al. (2022). „Emerging and Re-emerging Infectious Diseases in the WHO Eastern Mediterranean Region, 2001–2018”. *International Journal of Health Policy and Management*, 11/8, 1286–1300. <https://doi.org/10.34172/ijhpm.2021.13>.
- Ndow, Gibril – Radeino, Ambe J. – Tomori, Oyewale (2019). „Emerging Infectious Diseases: A Historical and Scientific Review”. In: Tangwa, Godfrey B. et al. *Socio-cultural Dimensions*

- cf Emerging Infectious Diseases in Africa*. Springer Nature Switzerland, 31–40. https://doi.org/10.1007/978-3-030-17474-3_3.
- Sakai, Tatsuo – Morimoto, Yuh (2022). „The History of Infectious Diseases and Medicine”. *Pathogens*, 11/10, 1147. <https://doi.org/10.3390/pathogens11101147>.
- Semenza, Jan C. et al. (2016). „Observed and Projected Drivers of Emerging Infectious Diseases in Europe”. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1382/1, 73–83. <https://doi.org/10.1111/nyas.13132>.
- Suwantarat, Nuntra – Apisarnthanarak, Anucha (2015). „Risks to Healthcare Workers with Emerging Diseases: Lessons from MERS-CoV, Ebola, SARS, and Avian Flu”. *Current Opinion in Infectious Diseases*, 28/4, 349–361. <https://doi.org/10.1097/QCO.0000000000000183>.
- Szénási Zsuzsanna et al. (2003). „A maláriakérdés Magyarországon: előzmények, aktuális állapot és védekezési elvek”. *Orvosi Hetilap*, 144/18–21, 833–1056. <https://doi.org/10.1556/650.2003.05.04>.
- „Szűnyogmonitor”. *Egészségbiztonság Nemzeti Laboratórium–HUN-REN Ökológiai Kutatóközpont* (letöltés: 2025. júl. 12.). <https://szunyogmonitor.hu/>.

MEGEMLÉKEZÉS

Aki behozta az erdőt az Akadémiára: Solymos Rezső (1929–2019)

The Man Who Introduced Forest Science to the Academy: Rezső Solymos (1929–2019)

Mátyás Csaba

az MTA rendes tagja, professor emeritus, Soproni Egyetem Erdőmérnöki Kar Környezet- és Természetvédelmi Intézet, Sopron
matyas.csaba@uni-sopron.hu

1. ábra. Solymos Rezső

Forrás: Soproni Egyetem, Pluzsik Tamás reprodukciója

Solymos Rezső (1. ábra) az erdős Vas megyei Hegyháton, Bejcggyertyánoson, egy tanítócsaládban született. Életét, munkásságát, szakmai ethoszát ez a környezet döntően meghatározta, nem véletlenül választotta az erdészeti pályát. Erdőmérnöki diplomáját 1951-ben, a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem soproni Bánya-, Kohó- és Erdőmérnöki Karán, kiegészítéssel szerezte meg.

Szakmai pályája szülőföldjén, az Őrségben indult 1951-ben, ahol a magán erdőgazdálkodás még élő hagyományai mellett, a központilag irányított erdőgazdálkodás aranykorában szereshetett tapasztalatokat, a korszak kiemelt erdőfelújítási és erdőtelepítési programjában. Érdeklődését az erdőnevelés produkcióbiológiai alapjai ragadták meg, és ez vezette a kutatás irányába munkáját. Nagyon hamar felismerték képességeit és a Szombathelyi Erdőgazdaságnál osztályvezetői beosztásban az erdőművelés egyik szellemi vezetője lett.

1961-ben lépett az Erdészeti Tudományos Intézet (ERTI) szolgálatába, ahol a fatermési kutatások újjászervezője lett; főosztályvezetői irányításával hozták létre a hosszú lejáratú erdőnevelési és fatermési kísérleti területek országos hálózatát, amely alapul szolgált a fő hazai állományalkotó fafajok fatermési tábláinak megújításához, az erdőnevelési modelltáblák megalkotásához (Solymos 2013). Korszerű irányelveket határozott meg a természetközeli erdőgazdálkodásban is (Solymos 2008). Az erdőművelési, fatermesztési és faállományyszerkezet-tani kutatások terén maradandót alkotott. 1979-ben gyakorlati eredményeiért akadémiai díjban részesült.

1983-tól nyugdíjazásáig a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Erdészeti és Faipari Főosztálya szakmai vezetőjeként szolgálta az erdőgazdálkodás biológiai és műszaki fejlesztését. Ennek során nagy hangsúlyt helyezett az erdészeti szakpolitika fejlesztésére (Solymos 2019). Irányítókészsége, rátermettsége az erdészeti szervezet legfelsőbb szintjén is érvényesült. Elismerést, tekintélyt szerzett szakmánk külföldi képviselésével is (Pethő 2019).

1990-es nyugdíjazása nem törte meg szakmai tevékenységét. Kutatóprofesszori megbízást kapott az Erdészeti Tudományos Intézetben, és 1993–1999 között visszatért egykori erdőgazdaságához, a Szombathelyi Erdészeti Rt.-hez, igazgatósági elnöki pozícióba. 1991-től különböző OTKA-projektek témavezetője volt. Élete utolsó évtizedeiben élettapasztalata hozadékait foglalta tudományos és népszerűsítő publikációkba (Solymos 2003; 2004; 2005; 2013).

Vezérgondolata volt a *theoria cum praxi*, vagyis az elméleti tudás ötvözése a gyakorlattal. Az ERTI-ben töltött éveiben vezetőként folyamatosan szervezett megbeszéléseket a kutatási résztudományok művelői között, valamint konferenciákat a gyakorlati szakemberek számára, az ERTI-ben és az Akadémián is. Tudományos szervező tevékenységét az MTA Agrártudományi Osztálya Erdészeti Bizottságában teljesítette ki, melynek 1985 és 1993 között elnöke is volt.

1964-ben védte meg a mezőgazdasági tudományok kandidátusi, 1974-ben akadémiai doktori értekezését. Elismert munkássága alapján 69 évesen, 1998-ban választották meg az MTA levelező tagjának és egyben osztályelnök-helyettesnek, majd 2004-ben rendes tagnak (Solymos 2005). 1998 és 2002 között, Dohy János elnök hosszas betegsége alatt, *de facto* elnökként vezette az Osztályt. Fáradhatatlanul törekedett a tudományos problémák közös megvitatására, a szakmaközi kapcsolatok mélyítésére, és mindent megtett, hogy az erdészeti tudományok is ismertebbé és elismertebbé váljanak. Beválasztották az MTA Felügyelőbizottságába és Doktori Tanácsába, és a Szent István Akadémia is felvette tagjai sorába. Számos hazai és külföldi kitüntetés birtokosa.

Valószínűleg legmaradandóbb kezdeményezése az Akadémiai Emlékerdő létrehozása 2000-ben. Az MTA alapításának 175 éves jubileuma alkalmából Barátossy Gábor (1946–2022), az akkori Földművelésügyi Minisztérium Erdészeti Hivatal vezetője ösztönzésére és támogatásával valósította meg az Emlékerdőt a soproni Páneurópai Piknik Emlékpark mellett. Felavatását Göncz Árpád köztársasági elnök jelenléte és beszéde tette emlékezetessé (Pápai 2000). Az erdészek munkájából adódó vonzalom az elődök tisztelete iránt hozzájárulhatott ahhoz, hogy Solymos Rezső az alkalmat Széchenyi nagycenki síremlékének koszorúzásával kötötte össze, amelyvel hagyományt teremtett. Azóta az MTA elnöke részvételével, évente megemlékezésre kerül sor a nagycenki Széchenyi-mauzóleumban, amely faültetéssel folytatódik Sopronpusztán, az Emlékerdőben. Az Emlékerdő helyszíne és szimbolikája (Mátyás 2024) szerencsésen ötvözi a Széchenyire emlékezés, az Európához tartozás és a tudomány fontossága gondolatát; a mai napig fenntartja a figyelmet és kiapadhatatlan forrást nyújt az emlékbeszédekhez.

Többször hangoztatott koncepciója volt az Akadémián: „az erdőt be kell hozni az Akadémiára – és az Akadémiát ki kell vinni az erdőre!”. Az Akadémiai Emlékerdő révén ez a gondolata elhunytá után is fennmarad. Ezt hirdeti az Emlékerdő előtt elhelyezett emlékköve is.

Mindvégig nagy súlyt helyezett a tudományos igényű publikálás mellett a kutatási eredmények népszerűsítésére, és erre munkatársait is folyamatosan ösztönözte. Összes publikációjának száma 574, ezek nagy többsége célzottan a gyakorlati szakemberek számára íródott. 1980 és 1990 között az egyik legpatinásabb hazai szaklap, az *Erdészeti Lapok* főszerkesztője volt, valamint az *Erdészeti Kutatások* főszerkesztői feladatait is ellátta. 2005-ben ő kezdeményezte az MTA új folyóiratának, az *Acta Silvatica et Lignaria Hungarica*nak megalapítását, a hazai kutatási eredmények nemzetközi elismertetése érdekében. A Soproni Egyetem kutatóhelyei közti együttműködés elősegítésére 2003-ban újraalapította a neves soproni polgármester, Christoph Lackner által 1604-ben alapított Soproni Tudós Társaságot, amely a VEAB keretében ma is aktívan, 11 szakbizottsággal működik (Mátyás 2019).

Solymos Rezső egy olyan erdész-nemzedék talán utolsó tanúja volt, akik a világháború utáni országfásítás nagyívű tervével felhatalmazást kaptak erdőben szegény hazánk képének megváltoztatására. Ezt a megbízatást életcéljának választotta, és töretlen elhatározással valósította meg a sors által felkínált lehetőségek sodrában, az Őrség fenyeveseitől a minisztériumi főosztályvezetői beosztásig.

Életcélja példa mindannyiunk és az utókor számára is. A jövő teendői között az élő természeti környezet működőképességének megőrzése az elsők között szerepel. Ezt az alapelvet az erdészet 250 éve, a tartamosság fogalmának bevezetésével alkotta meg, amelyet napjainkra új tartalommal kell feltölteni. A nemrég még környezetpusztítónak elkönyvelt erdészekről a társadalom, és ezen belül a tudomány is sokat tanulhat. Ez a Solymos Rezső által megfogalmazott gondolatok üzenete.

Irodalomjegyzék

- Mátyás Csaba (2019). „Prof. dr. Solymos Rezső (1929–2019)”. *Erdészeti Lapok*, 154/12, 438–439.
- Mátyás Csaba (2024). „Széchenyire emlékeztek Nagycenken és az Akadémiai Emlékerdőben”. *Erdészeti Lapok*, 159/11, 496–497.
- Pápai Gábor (2000). „A Magyar Tudományos Akadémia jubileumán”. *Erdészeti Lapok*, 135/11, 339.
- Pethő József (2019). „Prof. Dr. Solymos Rezső (1929–2019)”. *Erdészeti Lapok*, 154/12, 438.
- Solymos Rezső (2003). „A 21. század kiemelt erdészeti feladata: az erdei ökoszisztémák sokoldalú hasznának fenntartása és fejlesztése”. *Magyar Tudomány*, 109/12, 1578–1583.
- Solymos Rezső (2004). „Nemzeti erdőprogramunk tudományos megalapozása”. *Magyar Tudomány*, 110/4, 461–472.
- Solymos Rezső (2005). „A Föld erdei, az erdők fenntartásának és fejlesztésének tudományos alapjai. Szemelvények az MTA rendes tagsággal kapcsolatos székkfoglaló előadás tartalmából, amely 2004. szeptember 23-án hangzott el az Akadémia dísztermében”. *Erdészeti Lapok*, I. rész, 140/4, 113–116; II. rész, 140/5, 145–148.
- Solymos Rezső (2008). „A természetközeli erdőgazdálkodás jellemzői, tervezése és megvalósítása”. *Magyar Tudomány*, 114/7, 855–864.
- Solymos Rezső (2013): „Hosszú lejáratú kísérletek az erdészettudományi kutatások területén”. *Erdészeti Lapok*, I. rész, 148/2, 37–39; II. rész, 148/3, 72–73.

KÖNYVSZEMLE

Halmi Péter szerkesztő
Fenntarthatóság a közgazdaság-tudományban
Elméleti alapok, alkalmazások

A 21. század gazdasági kihívásainak egyik legégetőbb kérdése a fenntarthatóság. Ez nem csupán ökológiai probléma, hanem olyan komplex, interdiszciplináris kihívás, amely átszövi a gazdaságpolitika, a társadalmi igazságosság és a pénzügyi rendszerek működésének minden szegmensét. A *Fenntarthatóság a közgazdaság-tudományban* című tanulmánykötet, az annak háttérét képező impozáns kutatási program – Halmi Péter szerkesztésében, illetve vezetésével – e kihívásra válaszol, amikor új elméleti és gyakorlati megközelítéseket kínál a fenntartható közgazdaság-tudományi gondolkodás megalapozásához.

A kötet szerkesztője már a „Bevezetőben” leszögezi: a fenntarthatóság kérdésköre jóval túlmutat a környezet-gazdaságtan határain (9–10). E fundamentális jelentőségű gondolatot Halmi Péter a „Fenntarthatóság a közgazdaságtanban. Kiindulópontok és megválaszolandó kérdések” című, az egész kötetet átfogó és megalapozó tanulmányában mélyebben is kifejti (11–43). A globális klímaváltozás, a természeti erőforrások kimerülése, az idősödő társadalmak strukturális problémái, valamint a pénzügyi rendszer átalakulása mind arra ösztönöznek bennünket, hogy újrafogalmazzuk a gazdasági növekedésről és jólétről alkotott fogalmainkat. Ezen paradigmaváltás egyik első mérföldköve ez a tanulmánykötet, amely három fő tematikus egységben tárgyalja a fenntarthatóság gazdasági vonatkozásait: a makrogazdasági kereteket, a nemzetközi gazdasági dimenziókat és a pénzügyi rendszerek zöldítésének lehetőségeit.

A makrogazdasági blokkban Kaszab Lóránt, Morvai Endre, Világi Balázs és Vonnák Balázs „Friss fejlemények a klímaváltozás közgazdaságtanában” című munkája lényeges előrelépést jelent a klímaváltozás közgazdaságtanában (47–102). Az externáliák belsővé tételének kérdését, a szén-dioxid-adók szerepét, valamint a megújuló energiaforrásokra történő átállás gazdasági következményeit átfogó ígérennyel elemzik. Külön figyelemre méltó, hogy a tanulmány nem csupán makroökonómiai modellalapú érvekre épít, hanem konkrét szakpolitikai javaslatokat is kínál.

Halmi Péter „Fenntartható növekedés, növekedési potenciál” című tanulmánya kiemelkedő szerepet tölt be a kötetben (103–137). A szerző a növekedési potenciál és a fenntarthatóság kapcsolatát vizsgálja, külön figyelmet szentelve annak, hogy a gazdasági növekedés hogyan valósulhat meg a természeti és társadalmi korlátok tiszteletben tartása mellett. Halmi érvelése szerint a fenntartható gazdaságpolitika nem csupán ökológiai követelmény, hanem a gazdasági stabilitás és versenyképesség alap-

feltétele is. A szerző kötetben szereplő tanulmányai nyomatékositják: a fenntarthatóság gazdaságpolitika integrációja reformokat, új mutatószámokat, valamint a gazdasági szereplők magatartásának átformálását igényli.

Marton Ádám „Az idősödő társadalom hatásai a fiskális politika és a gazdasági növekedés perspektívájából” című tanulmányában a demográfiai változások és a fiskális politika közötti kapcsolatokat veszi górcső alá (139–172). A szerző meggyőzően mutat rá: a társadalmi idősödés alapvetően újra kell hogy definiálja az állami kiadások és a gazdasági növekedés hosszú távú pályáját. Az innováció, az oktatás és a technológiai fejlődés szerepe itt kulcsfontosságúvá válik.

A kötet értékei közül kiemelendő a pénzügyi rendszer fenntarthatósági szempontú elemzése. Kolozsi Pál Péter és Banai Ádám „Klímaváltozás, bizalom, jegybank” című írása a jegybankok szerepét helyezi előtérbe a klímaváltozás elleni küzdelemben (173–186). A szerzők szerint a központi bankok nem engedhetik meg maguknak, hogy semleges szemléltői maradjanak a fenntarthatósági átmenetnek. Éppen ellenkezőleg: aktívan közre kell működniük a zöld hitelezési gyakorlatok kialakításában, a klímakockázatok pénzügyi rendszerbe történő beépítésében, és a bizalom erősítésében.

Filep-Mosberger Pálma, Gábor Péter és Hevér Judit „A versenyképességi mutatók és a gazdasági növekedés kapcsolata” című tanulmánya a versenyképesség és fenntarthatóság közötti látszólagos ellentmondás feloldására tesz kísérletet (174–238). Elemzésük szerint ezek nem kizáró, hanem egymást erősítő fogalmak. Az innováció, a tudásalapú gazdaság, az erőforrás-hatékonyság olyan kulcstényezők, amelyek a fenntarthatóságot a versenyképesség eszközévé is tehetik.

A kötet nemzetközi gazdasági blokkjában a nemzetközi pénzügyi rendszer strukturális kérdéseit Bánkuty-Balogh Lilla, Lehmann Kristóf és Szalai Zoltán tárgyalják (322–375). A dollár globális dominanciáját vizsgálják endogén pénzügyi és geopolitikai megközelítésben. A tanulmány szerint a globális valuták szerepének átalakulása a fenntarthatósági szempontok fényében új világ gazdasági egyensúlyokat teremthet.

Bódi-Schubert Anikó és Ritzlné Kazimir Ildikó „Milyen tényezők alakították a magyar készpénztartási hányadot az ezredfordulót követően?”, valamint „A globális gazdaság hálózati építőelemei – Kapcsolatok és csomópontok” című tanulmányai is egyaránt vizsgálják a hálózatos gazdasági struktúrák fenntarthatósági szerepét (239–264, illetve 267–326). Egyrészt a magyar készpénztartási hányad változásán keresztül értelmezik a pénzügyi viselkedés trendjeit, másrészt bemutatják a globális gazdaság hálózati logikáját, amelyben a csomópontok fenntarthatósági kockázatokat is hordoznak.

Gánics Gergely és Neszveda Gábor „A természetes reálkamat: r^* Görögországban” című tanulmánya izgalmas és releváns hozzájárulás a közgazdaság-tudomány fenntarthatósági kérdéseinek vizsgálatához (377–392). A szerzők elemzésükben a görög gazdaság sajátos kihívásait és lehetőségeit veszik górcső alá, miközben a természetes reálkamat (r^*) dinamikáját tárják fel.

A kötet befejező, „Zöld pénzügyek” című blokkjának szerzői (Seregdi László – Gyura Gábor – Nagy Gábor – Sárvári Balázs – Varga Bence – Hajdu Gabriella – Holczinger

Norbert – Bach Alexandra – Csorba Norbert – Héjja Borbála – Kim Donát – Monostori Zoltán – Soós Gábor Dániel – Szentmihályi Szabolcs – Várgedő Bálint) elsősorban a zöld átmenet finanszírozása, az alacsony szén-dioxid-kibocsátású gazdaságra való átállás pénzügyi mechanizmusai, a pénzügyi kockázatok kezelése a klímaváltozás kontextusában, a rendszerszintű kockázatok azonosítása és kezelése témaköreit tárgyalja.

A kötet egyik legnagyobb értéke abban rejlik, hogy nem elégszik meg a hagyományos közgazdasági szemlélet újrafogalmazásával, hanem valódi interdiszciplináris gondolkodást mozdít elő. A környezet-gazdaságtan, a pénzügytan, a makroökonómia, a nemzetközi gazdaságtan és a geopolitika közös nyelvet alkotnak e tanulmányokban. Az empirikus megalapozottság, a szakpolitikai javaslatok és a világos érvrendszer együttesen teszik a kötetet megkerülhetetlenné mindazok számára, akik a jövő gazdasági kérdéseit nem múltbéli válaszokkal akarják megoldani.

Összességében a *Fenntarthatóság a közgazdaság-tudományban* nem csupán könyv, hanem új gazdasági gondolkodásmód alapköve. A tanulmányok meggyőzően bizonyítják, hogy a fenntarthatóság beemelése a közgazdasági elemzésekbe nemcsak lehetséges, hanem elengedhetetlen. A kötet elméleti alapokat és gyakorlati eszközöket is kínál azok számára, akik a jövő gazdaságát nem csupán versenyképesnek, hanem igazságosnak és fenntarthatónak is szeretnék látni.

✱

Halmai Péter, szerk. (2024). *Fenntarthatóság a közgazdaság-tudományban. Elméleti alapok, alkalmazások*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 532 o.

Szűcs Petra

egyetemi tanársegéd

Nemzeti Közszerológati Egyetem

Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar
Közgazdaságtani és Nemzetközi Gazdaságtani Tanszék

Halmai Péter *Európai gazdasági integráció*

Halmai Péter kötete biztonsággal nevezhető a témakör alapművének. A kötet hátterét a szerző rendkívül kiterjedt, nemzetközileg is elismert kutatásai képezték. A kötet, akárcsak az alapul szolgáló kutatások fő profilja elsősorban a nemzetközi gazdaságtan és a makroökonómia. Ugyanakkor a mű nagy figyelmet fordít a témakörben kivételes jelentőségű intézményi-szabályozási viszonyokra is. A könyv átfogó alapmű, egyben kézikönyv. Tizenegy fő fejezetből áll, amelyek egymásra épülnek, de külön-külön is értelmezhetőek és felhasználhatóak. A bevezető gondolatokból egyértelműen kiderül, hogy a mű fókuszában közvetlenül az európai integráció mint egyedi jelenség áll. Ám a kötet egyúttal a regionális integráció szélesebb elemzéséhez is releváns alapokat nyújt.

E mű nemcsak a szakemberek, hanem a téma iránt érdeklődő szélesebb olvasóközeg számára is tökéletes választás lehet. A könyv feszes logikai rendszerben egymásra épülő fejezetei rendkívül jól strukturálják a témakört. Lépésről lépésre viszik az olvasót az egyre összetettebb jelenségek és mélyebb összefüggések megértése felé. Az igényes, sok tekintetben maximalistának nevezhető szöveg a legbonyolultabb összefüggéseket is sallangoktól mentes egyszerűséggel, letisztult lényegre töréssel tárgyalja.

A kötet tudományos színvonala és meggyőző ereje okán akár hallgatók számára is tökéletes választás lehet, ugyanis egyértelműen feldolgozza az integráció minden szegmensét, valamint a témában való elmélyülést kifejezetten segítheti, hogy az egyes fejezetek végén a legfontosabb fogalmak összegyűjtve olvashatók. A könyv érdeme, hogy sok fejezetben találhatóak figyelemfelkeltő ábrák, statisztikai adatokat szemléltető grafikonok és térképek, amelyek segítik a könyvben szereplő nehezebb definíciók, valamint folyamatok megértését.

Az első fejezet a gazdasági integráció azon fogalmainak elemzését és rendszerezését valósítja meg, amelyek rendkívüli fontossággal bírnak más közgazdaságtani és jogi tárgyak oktatása során is. Ezen túlmenően a fejezetben az integráció történetéről olvashatunk, ami segít megérteni az integráció felépülését.

A bevezetést, valamint a fogalmi alapvetéseket a közös kereskedelempolitikáról szóló fejezet követi. A közös kereskedelempolitika az európai integráció egyik legfontosabb szegmense. Kiemelendő, hogy a szerző olyan kérdésekre keresi a választ, hogy miért van szükség előbbire, vagy milyen céljai vannak a közös kereskedelempolitikának. Ez a fejezet a kérdésekre egyértelmű válaszokat ad. Ezen túlmenően a szerző kitér az egyes kereskedelmi kapcsolatok típusaira is.

A könyv harmadik fejezetének tárgykörét a versenypolitika adja. A verseny a piacgazdaság és a belső piac megfelelő működésének mozgatórugója, valamint az inno-

váció, a technikai fejlődés ösztönzője. A verseny közegében a fogyasztók a termékeket és szolgáltatásokat a legjobb feltételekkel vásárolhatják meg. Megismerhetjük az egyes versenykorlátozó magatartások körét, valamint a vállalkozásokra vonatkozó szabályok összességét.

A negyedik fejezet tárgyát az Európai Unió közös költségvetése képezi, amely elsősorban pénzügyi, valamint pénzügyi jogi szabályokat foglal magában. A szerző külön elemzés tárgyává tette a közös költségvetés alapelveit, valamint kitért a közös költségvetés jövőben várható eredményeire és változásaira is, amely a szakirodalmi elemzések, valamint művek terén nóvumnak tekintendő. Jelen mű elolvasását követően egyértelművé válik, hogy az Európai Unió közös költségvetése miért minősül az európai integráció kiemelkedő vívmányának. Többek között a válasz abban keresendő, hogy az Európai Unió közös költségvetése nemzetközileg is példa nélkülinek minősül, ugyanis szuverén államok között valósít meg újraelosztást.

Az ötödik fejezet a Közös Agrárpolitikát tárgyalja, amely az európai integráció egyik legfontosabb, legvitatottabb, illetve legköltségesebb területe. Noha az úgynevezett alapító Hatok mezőgazdasági adottságai, társadalmi-gazdasági viszonyai igen eltérők voltak, a különbségek nem gátolták meg a Közös Agrárpolitika kiépítését. A szabályozás pillérét évtizedeken át az agrárpiacokat átfogó közös piacszervezetek képezték.

A következő fejezet tárgya a regionális politika. Elsősorban az Európai Gazdasági Közösség létrejöttékor jellemző úgynevezett vidéki Európa nehéz anyagi helyzetéről, illetve az európai konvergenciafolyamatokról olvashatunk.

A hetedik fejezet a Gazdasági és Monetáris Unióról szól. Hangsúlyozandó, hogy az európai integráció eddigi több mint hat évtizednyi fejlődésének egyik legkiemelkedőbb lépcsőfoka a gazdasági unió kiépítése. A gazdasági unió az egységes piac vívmányain kívül az egységes valuta megteremtését, illetve az egyes tagországok gazdaságpolitikájának koordinációját célozza meg.

A nyolcadik tematika a gazdaságpolitikai koordináció, a fiskális politika, valamint a stabilitási paktum témaköröket foglalja magában. Rendkívül újszerűnek tekinthető, hogy a szerző komplex elemzés tárgyává teszi az úgynevezett Stabilitási és Növekedési Paktumot. Ez a fajta megközelítés mindenképpen újszerű, hiszen a Paktum alkalmazásainak kérdéseit kevés mű elemzi.

A következő fejezet a Gazdasági és Monetáris Unió rendszerét és jövőjét elemezve rendkívül összetett útmutatót adhat az olvasók számára: megismerhetővé válnak az optimális valutaövezet feltételei, megismerkedhetnek a külső egyensúlytalanság kérdésével is, amelynek egyik leginkább érzékelhető jele az állam eladósodottsága.

Az utolsó előtti fejezet tárgya az európai növekedési potenciál erőzítője. A legutóbbi években az európai növekedési potenciál kihívásai egyre erőteljesebbnek bizonyultak. Halmai Péter azt a kérdéskört járja körül érzékletesen, hogy kilábalás vagy mélyülő válság jön-e egy krízist követően. A fejezet végén a szerző öt fontos tanulságot is megfogalmaz az európai növekedési potenciál kapcsán, például azt, hogy az Európai Unió potenciális növekedési üteme tartósan mérsékeltebb, mint a legutóbbi pénzügyi

és gazdasági válság előtt volt. A tizenegyedik és egyben utolsó fejezetben pedig az európai növekedési programok kerülnek elemzésre.

E magas színvonalú, átfogó rendszerezést nyújtó kötet az európai gazdasági integráció témaköre iránt érdeklődők szűkebb és szélesebb körének egyaránt ajánlható.

✱

Halmai Péter (2020). *Európai gazdasági integráció*. Budapest: Dialóg Campus Kiadó, 315 o.

Beck Judit

PhD-hallgató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatástudományi Doktori Iskola
egyetemi tanársegéd, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti Tanszék

Vékás Lajos *A nemzetközi magánjog elméleti alapjai*

A nemzetközi magánjog egyik funkciója, hogy a nemzetközi elemet tartalmazó magánjogi (például szerződési jogi vagy családjogi) jogvitákra nézve különböző kapcsolóelvekre épülő kollíziós szabályok segítségével meghatározza azt, hogy a tényállással kapcsolatot mutató jogok közül melyik lesz alkalmazandó, anélkül azonban, hogy közvetlenül meghatározná az ügy érdemi kimenetelét. Ezen különleges jogág elméleti problémáit átfogó módon mutatja be Vékás Lajos akadémikusnak, a magyar jogtudomány nemzetközi szinten is kiemelkedő művelőjének először 1986-ban megjelent és most változatlan formában ismét kiadott kötete.

Első ránézésre meglepőnek tűnhet, hogy ez az először a szerző akadémiai doktori értekezésének publikált változataként megjelent, a nemzetközi magánjog elméleti kérdéseit tárgyaló könyv a nyolcvanas évek közepén látott napvilágot, hiszen ezen időszak magyar jogtudományának fókuszában egyáltalán nem a nemzetközi személyi és vagyoni forgalom állt. Akkoriban azonban a magyar nemzetközi magánjog éppen igen intenzív időszakát élte. 1979-ben került sor a magyar nemzetközi magánjog első átfogó kodifikációjára az 1979. évi 13. törvényerejű rendelettel és 1981-ben jelent meg a szerző Mádl Ferencsel közösen írt, azóta is tananyagként szolgáló nemzetközi magánjogi tankönyve.

Ez a könyvismertetés rendhagyó, amennyiben nem egy teljesen új művet mutat be, hanem egy korábbi mű változatlan kiadását. De éppen ebben a változatlan formában képes gondolkodásra késztetni az olvasót, mert minden fejezetnél ösztönösen azt kérdezheti magától, hogy négy évtized elteltével a mű kulcskérdései hogyan vonatkoztathatók és főbb konklúziói hogyan maradnak érvényesek a mai nemzetközi magánjogra. Az ismertetés néhány ilyen, a mai nemzetközi magánjoghoz kapcsolódó gondolatot is felvillant.

A könyv kiindulópontja az „amerikai kollíziós jogi forradalom”, a forradalmi hevenyben a klasszikus nemzetközi magánjoggal szemben megfogalmazott kritikák, amelynek eredményeképpen az USA számos tagállamában a nemzetközi magánjogi jogalkotás és a bírói gyakorlat bizonyos területeken, mindenekelőtt a szerződési jogban és a szerződésen kívüli felelősségi jogban, új irányba mozdult el, rendkívül rugalmas kollíziós szabályok alkalmazásával. Ezzel az amerikai nemzetközi magánjog nagyban szakított a hagyományos kollíziós jogi felfogással, amelynek lényege az alkalmazandó jog előre látható, többoldalú kapcsolószabályokon keresztül történő kijelölése. Az Európai Unió nemzetközi magánjogi jogalkotásában a klasszikus kollíziós szabályok finomhangolása ment végbe, az azoktól való radikális eltérés nélkül. A mai európai nemzetközi magánjogban például helyet kapnak a kapcsolás megfeleltetését elősegítő kitérítő klauzulák, a gyengébb felet (fogyasztókat, munkavállaló-

kat) védő joghatósági és alkalmazandó jogot kijelölő szabályok, valamint lehetőség nyílik a közérdek érvényesülésének utat engedő imperatív szabályok alkalmazására. Amerikában jelenleg a nemzetközi magánjog területén a vonatkozó esetjogot kompiláló *Third Restatement* kidolgozásának folyamatában vetődik fel az a kérdés, hogy mennyire indokolt fenntartani a jogkijelölés nagy fokú rugalmasságát vagy visszatérni a jogbiztonságot elősegítő hagyományos megoldásokhoz.

A könyv külön fejezetben vizsgálja a *kollíziós jog és az anyagi jog* kapcsolatát. Ez a fejezet a nemzetközi magánjog fejlődési irányaihoz ad kulcsot, hiszen ahogy a műben olvasható, a nemzetközi magánjoggal összefüggésben megfogalmazott kritikák és az arra adott válaszok nagyrészt attól függenek, hogy miként látjuk a nemzetközi kollíziós magánjog és az anyagi jog kapcsolatát. Vékás Lajos kiegyensúlyozott álláspontja az, hogy a nemzetközi magánjog nem rendelhető egyszerűen az anyagi jog alá úgy, ahogy ezt számos amerikai elmélet teszi, hogy az anyagi jogi eredmény predeterminálja a nemzetközi magánjogi szabályok alkalmazásának mikéntjét. Ugyanakkor a nemzetközi magánjogi szabályok nem izolálhatók teljes mértékben az anyagi jogtól. A kollíziós szabályok hozzájárulhatnak bizonyos anyagi jogi célkitűzések érvényesüléséhez. A kollíziós jog és az anyagi jog azonosítása vagy elkülönítése helyett inkább a két szabályozási megközelítés összehangolása szükséges. A mai nemzetközi magánjogban a kollíziós normák egyre erősebben támogatják az anyagi jogi célokat (például a gyermek érdekének védelme, fogyasztók védelme). Egyre többször találkozhatunk a kollíziós normában valamilyen anyagi jogi elemmel, miközben a nemzetközi magánjog megőrzi sajátos logikáját és technikáját.

A kollíziós jog és az anyagi jog viszonyáról való gondolkodás átvezet a nemzetközi magánjog és az igazságosság kapcsolatának elemzéséhez. A nemzetközi magánjogi szakirodalomban gyakran ütköztetik az *anyagi és a kollíziós igazságosság* fogalmát. A szerző rámutat, hogy ezek szembeállításra csupán abból a természetes folyamatból következik, hogy a kollíziós szabály által kijelölt külföldi anyagi jogot a jogalkalmazó ösztönösen a saját államának anyagi jogi megoldásaihoz méri, és ez megkérdőjelezheti az alkalmazandó külföldi jog adott esetben történő alkalmazásának igazságosságát (például a közrendi klauzula igénybevételével), ugyanakkor ez nem jelenti általában a kollíziós szabály érvényesülésének megkérdőjelezését. Továbbá nem választható el egymástól a jog *tartalmi igazságossága és előreláthatósága, jogbiztonsága* törekvése sem. A nemzetközi magánjogi tényállások közvetett módon, vagyis kollíziós szabályokon keresztül történő rendezésével kapcsolatban igaz, hogy a jogbiztonságot célzó, kiszámítható és a jogviszonyra adekvát kollíziós jogi kapcsolás vihet csak el az ügy anyagi jogi szempontból is igazságos megoldásához. Hozzáfűzhetjük, hogy a jogalkotó számára nem az anyagi vagy kollíziós igazságosság közötti választás a kérdés, hanem inkább az, hogy miként lehet ezeket a célkitűzéseket a nemzetközi magánjogi kodifikációban összehangba hozva megvalósítani.

A könyv záró fejezete a nemzetközi magánjog – egységes anyagi jog melletti – *önállóságát és funkcióképességét* igazolja. A nemzetközi magánjogi tényállások megoldását *módszertani pluralizmus* jellemzi: együtt él a kollíziós és az anyagi jogi megközelítés.

De a nemzetközi magánjogon belül is érvényesül a módszertani pluralizmus, ami a hagyományos többoldalú kapcsolószabályok mellett létező anyagi jogi szempontból eredményorientált kivételes megoldásokból következik (például imperatív szabályok alkalmazása). A mai nemzetközi magánjognak ugyanúgy jellemzője ez a módszertani pluralizmus. Elegendő arra utalni, hogy az utóbbi két évtizedben egyre nagyobb teret nyert az elismerés módszere, amely az alapjogok és az uniós szabadságok (tehát elsősorban anyagi jogi szabályok) érvényesülése érdekében megköveteli a külföldön szerzett jogi státusz elismerését, és amely kiegészíti és korrigálja a hagyományos kollíziós módszert.

Az új kiadásnak az érdeklődők azért is örülhetnek, mert az első kiadás példányai mára alig beszerezhetők. De még azon szerencsés kevesek is örömmel vehetik kézbe az új kiadást, akik a korábbi kiadás egy-egy példányával rendelkeznek, mivel az ORAC Kiadó gondozásában megjelent kötet tipográfiai kialakítása jóval könnyebben olvashatóvá teszi a művet.

A jogszabályváltozások és a társadalmi-gazdasági környezet folyamatos változása következtében gyakran a néhány éve megjelent jogi szakkönyvek is csak korlátozott mértékben tudnak iránymutatást adni a ma olvasójának. Rendkívül ritka, hogy egy évtizedekkel ezelőtt megjelent mű, ahogy Vékás Lajos monográfiája, ennyi idő után szinte minden elemében helytálló maradjon. Ez akkor is így van, ha időközben az akkor hatályos nemzetközi magánjogi törvényerejű rendeletet 2018-ban új nemzetközi magánjogi törvény váltotta fel. Ez azért lehetséges, mert részletekben az új törvény változást hozott, de a fundamentumok változatlanok.

★

Vékás Lajos (2024). *A nemzetközi magánjog elméleti alapjai*. Budapest: ORAC Kiadó, 228 o.

Szabados Tamás

habilitált egyetemi docens
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest

Hamza Gábor szerkesztő *Portrék a Magyar Tudományos Akadémia tagjairól I–III.*

Egykori mesteréről, Világhy Miklós (1916–1980) magánjogász akadémikusról 2021-ben a „Portrék a Magyar Tudományos Akadémia tagjairól” című sorozat első kötetében azt írja – a szintén magánjogász akadémikus – Vékás Lajos, hogy az 1948 utáni tisztogatásokat követően Világhy „és néhány professzortársa működésének köszönhetően jogászgenerációk tanulhatták meg a jog, a törvényesség, az igazságosság és a humánus becsületét egy olyan történelmi korban, amely nem erre nevelt” (Hamza 2021). A krízisjelenségektől sújtott 21. századi európai miliőben továbbra is aktuális a kérdés: hajlandó-e és képes-e a tudomány művelője eredményeit a szakmai közönség és a társadalom irányába is úgy közvetíteni, hogy azzal az igazságosság és a humánus becsületét is szolgálja.

1925. november 3-án, amikor a Magyar Tudományos Akadémia fennállásának 100. évfordulóját ünnepelte, Berzeviczy Albert elnöki nyitóbeszédében a társaság küldetéséről emlékezett meg: „a tudomány az emberiség közjawa, melynek előmozdítása az összes művelt nemzetek közös feladata” (*Akadémiai Értesítő*, 36/10–11, 236), ezért az alapítása óta eltelt 100 évben az anyagi nehézségek és a magyarság nyelvi elszigeteltsége sem gátolhatta meg azt, hogy ezt a küldetést az akadémikusok betöltsék.

Berzeviczy megállapítása a 200. jubileumi évben is időszerű, ha a kihívások némileg változtak is. Az első 100 év meghatározó történelmi töréspontjai, így az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc, az osztrák–magyar közjogi kiegyezés, a Habsburg Monarchia széthullása és annak következményei olyan próbák elé állították a tudomány művelőit, amelyek túlnőttek az emberiség közjawa iránti elkötelezettség meglétéen vagy hiányán, és a tudós emberi értékének mércéivé is váltak. Ilyen töréspontokban a második 100 év is bővelkedett: a Trianon utáni nemzeti lét kérdései és a polgári jogállam leépülésének folyamata, a második világhégés évei, majd 1948 után mintegy négy évtizeden át a monolit ideológiával rendelkező pártállam tudományos miliője más körülmények között ugyan, de hasonló mértékű próbák elé állította a Magyar Tudományos Akadémia tagságát.

Ezért elkerülhetetlen, hogy az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent három-kötetes sorozat lapjairól megelevenedő életpályákban is e két szempont, a tudósi és az emberi kvalitás alapján keressük a tanulságokat. Minderre az is bátorít, hogy a szerkesztői feladatot is ellátó Hamza Gábor akadémikus, a római jog és az összehasonlító jogtörténet professzora úgy fogalmaz, hogy a kötetben kimagasló jelentőségű tudósok munkásságának az értékelő jellegű elemzésére törekedtek a szerzők, akik a portrék túlnyomó többségében legalább szakterületük tekintetében kötődnek a bemutatott akadémikushoz, ha olyan közvetlen tanítványi viszony, mint amelyre a bevezető sorokban utaltunk, nem is volt közöttük.

Az I. kötetben (2021) hetven portré kapott helyet. Az összeállítás közvetlen előzménye a 2015-ben útjára indított „Jubileumi megemlékezések” című online sorozat volt, amely az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályához tartozó tudományterületek (állam- és jogtudomány, közgazdaságtan, szociológia, politikatudomány, hadtudomány) jeles, nemzetközileg is elismert tagjainak a számbavételére és bemutatására törekedett, kiemelten azzal a céllal, hogy az Akadémia tevékenységének láthatóságát növelje. A kiválasztás általános elve az I. kötet összeállításánál az volt, hogy valamennyi tudományterület nemzetközileg is ismert, kiemelkedő képviselője megjelenhessen a kötetben, de figyelemmel volt az Akadémia belső szerkezetére és osztályok szerinti tagolódására is.

A II. kötetben (2024a) ötven, többségében hazai akadémikus portréja olvasható a jogtudomány, a közgazdaság-tudomány, a statisztika és a szociológia területéről, akik jellemzően a felsőoktatás fejlesztésében is részt vállaltak. A Magyar Tudományos Akadémia kivételesen széles körű nemzetközi kapcsolatrendszerét jelzi, hogy ebbe a kötetbe is bekerültek külföldi, tiszteleti tagok portréi is.

A III. kötetet (2024b) az teszi némileg egyedivé, hogy a társadalomtudományok több területén is maradandó életművet hátrahagyó és nemegyszer közéleti tevékenységet is folytató ötven tudós portréjának a gyűjteményét veheti kézbe a hazai és határon túli olvasóközönség.

Mindhárom kötetre igaz, hogy az olvasónak elsősorban az értékelő megállapítások keltik fel a figyelmét. Azok a töréspontok, amelyek a Magyar Tudományos Akadémia fennállása óta eltelt mintegy 200 évet meghatározták, bőven hordoztak magukban kihívásokat a tudományos élet képviselői számára is.

Eszünkbe villanhat Szász Károly képe, akit az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc leverése után a vallás- és közoktatásügyi minisztériumában betöltött államtitkári szerepvállalása miatt távollétében halálra ítélték. A bujdosás időszakát túlélte, és – miután kegyelemben részesült – betegen és tört szívvel, de talpon maradt: másfél éven át, 1853-ban bekövetkezett haláláig helyettesítő professzorként tevékenykedett Marosvásárhelyen.

A római jog, a magánjog és az összehasonlító jog professzora, Schwarz András Bertalan már ahhoz a generációhoz tartozott, aki a maga jellempróbáló kihívását a Habsburg Monarchia összeomlása utáni időszakban élte meg. Freiburgi katedrájától a nemzetiszocialista hatalomátvétel után, 1933 nyarán volt kénytelen megválni. Oxfordi, majd cambridge-i menedékében még reménykedett abban, hogy magyar szülőhazájában újra taníthat, de a kedvező fordulat elmaradt. Az isztambuli egyetem meghívását elfogadva azonban mintegy húsz éven át még szolgálhatta – Berzeviczy szóhasználatával élve – „az emberiség közjavát”.

Hadd zárjam ezt a rövid ismertetőt a pécsi történész-jogtörténész professzornak, Holub Józsefnek a tudósi és emberi habitusával: a II. világháború kritikus éveiben Holub József mentalitását a helytállás jellemezte. Az 1943–1944. tanévben a jogi kar dékánja volt, majd a következő tanévben a rektori tisztséggel járó felelősséget is magára vállalta: sikerült megakadályoznia azt, hogy az egyetemnek, mindenekelőtt

az orvosi karnak a felszerelését a Harmadik Birodalomba telepítsék át. Az oktatás minősége iránt elkötelezett professzor a háború viszontagságai közepette is vállalkozott a tananyagírásra. Állítólagos „burzsoá történelemszemlélete” ugyan 1952-ben indoklás nélküli nyugdíjazásához vezetett, az ékes latinsággal író, szelíd tudós és ember alakja ma is méltó a Magyar Tudományos Akadémia 1825-ben megálmodott szerepvállalásához.

✱

Hamza Gábor, szerk. (2021, 2024a, 2024b). *Portrék a Magyar Tudományos Akadémia tagjairól I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 386 + 260 + 276 o.

Herger Cs. Eszter

DSc, egyetemi tanár
Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jegtörténeti Tanszék, Pécs